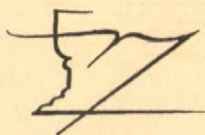

ACTA PAPENSIA

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK
KÖZLEMÉNYEI

A TARTALOMBÓL

HUDI JÓZSEF: Fábián József esperes pályafutása — JAKAB RÉKA: Az ugod-vadkerti fürdő a reformkorban — KÖBLÖS JÓZSEF: A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején — MEZEI ZSOLT: A Pápai Református Kollégium veszteségei a második világháborúban

Első évfolyam (2001) 1–2. szám

ACTA PAPENSIA (AP)

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KÖZLEMÉNYEI
PUBLICATIONS BY THE CALVINIST COLLECTIONS OF PÁPA

ISSN 1587-6292

Főszerkesztő
Dr. Hudi József

Felelős szerkesztő
Mezei Zsolt

Munkatársak
Jakab Réka, Dr. Köblös József, Kránitz Zsolt

Felelős kiadó
Köntös László
Dunántúli Református Egyházkerület
Tudományos Gyűjteményei

Szerkesztőség
8500 Pápa, Március 15. tér 9.
Postafiók: 48.
Tel/fax: (89) 324-240
e-mail: ref.lib@papacollege.hu

0110

Megjelenik évente négy szám.
Egy szám ára: 300.– Ft
Megrendelhető és előfizethető
a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj: 1200.– Ft / év

Tisztelt Olvasó!

TÚLZÁS NÉLKÜL ÁLLÍTHATÓ, hogy az ACTA PAPENSIA megjelenése nagyon fontos mérföldkő a Pápai Református Gyűjtemények — hivatalos nevén a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek — történetében. Ez az intézmény, mint a Dunántúli Református Egyházkerület központi közgyűjteménye hivatott arra, hogy a dunántúli reformátusság történetének tárgyi és írott örökségét megőrizze és feldolgozza. Sajnos azonban már a Gyűjtemények létrejöttének időpontja (1958) és körülményei is arra mutattak, hogy az intézmény nem tud majd feladatának megfelelni. Létrehozásával a korabeli hatalom mindössze azt akarta elérni, hogy a szétvert Kollégium után gazdátlanul maradt Főiskolai Könyvtár és a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára — legalábbis papíron — gazdára találjon. Miközben persze gondoskodtak arról is, hogy a következő évtizedeket — egészen a rendszerváltásig — úgy élje át, mint a marginalizáltság sanyarú éveit. Az elmúlt évtized a talpraállás időszaka volt, s ennek a szép periódusnak mintegy a kiteljesedése az ACTA PAPENSIA megjelenése. Folyóiratunk többéves tudatos építkezés eredménye, s az alábbiakban szeretnénk megosztani a jelenkori és jövődöbeli Olvasóinkkal néhány olyan, ma fontosnak tartott szempontot, amely a periodika létrehozásához vezetett.

(Egyház és tudomány) A magyar társadalom általános kereszt(y)én keretezettségének a fokozatos bomlása legalább két évszázados folyamat (mikor kezdődött a felvilágosodás?), amelynek egyik kísérőjelensége a történelmi egyházak folyamatos kiszorulása a társadalmi lét sokféle színteréről, egyebek között a tudományos életből. Ennek a hosszú és összetett folyamatnak az egyik sajnálatos következménye, hogy a történelmi egyházak ma már alig-alig tudják fölvonultatni azt a szellemi kapacitást, amely az általuk őrzött történelmi örökség feldolgozására alkalmas lenne. Az ACTA PAPENSIA megjelentetése abból a felismerésből született, hogy Gyűjteményünk nem elégedhet meg az általa őrzött történelmi anyag romantikus fölemlegetésével, hanem tudományos műhellyé kell válnia — szakmailag kompetens munkatársak kiválasztásával és bevonásával.

(**Felekezetiiség és történelem**) A történelmi egyházaknak mára már alig maradt más, mint a történelmük. Gazdag múlt és szegény jelen présében élve azonban a történelem szükségszerűen instrumentalizálódik, ideológikus küzdelmek harci eszközévé válik — vagy a gyöngécske jelenkori identitás romantikus támaszává. Így válhat a historizáló öntudat a múltat valójában nem ismerő romantikus pótlékká, s így válhatnak a felekezeti történetek felekezeti monológokká. A felekezettörténetek elbeszélnek egymás mellett. Az ACTA PAPENSIA tudatosan szakít azzal a látásmóddal, amely az egyházi történetkutatást az egyes felekezeti identitások erősítésére, mások rombolására használja fel. Az ACTA PAPENSIÁNAK nincs missziói küldetése vagy ideológikus célkitűzése. Ugyanakkor természetesen a felekezeti kötődést legitimnek tartjuk, ám úgy gondoljuk — ismeretelméletileg bármennyire problematikus is az objektivitás igénye — csak egy történelem létezik.

(**Dunántúl Athénja, Pápa**) A címből hiányzik a kiadó egyháztest felekezetiiségére való utalás, míg hangsúlyt kap a „pápaiság.” Nem véletlenül. E dunántúli kisváros történetében, melyet szónokias beszédekben még ma is gyakran a hajdani kitüntető névvel — „Dunántúl Athénja” — emlegetnek, van valami közös mindabból, amit az egyházak szerepvesztésével kapcsolatban mondottunk volt: erősebb a mítikus múlt, mint a reális jelen. Ám mégis, e folyóirat, amely a maga nemében az első ilyen kezdeményezés mind Pápa, mind a Kollégium történetében, talán hozzájárulhat ahhoz is, hogy e kultúr-történetileg jelentős kisváros immár — az említett retorikus fordulatokat meghaladva — elmélyültebb eszközökkel gazdagítsa önismeretünket.

KÖNTÖS LÁSZLÓ
gyűjteményi igazgató
kiadó

A szerkesztők köszöntik az Olvasót

Szeretettel köszöntjük az Olvasót az ACTA PAPENSIA első összevont számának megjelenése alkalmából!

A Pápai Református Gyűjtemények munkatársai már több éve tervezik egy olyan orgánum létrehozását, amely lehetővé teszi a gyűjtemény, mint tudományos műhely és a nagyközönség közti folyamatos kapcsolattartást; nemcsak helyet biztosít a dunántúli régió történetét feldolgozó tanulmányoknak, cikkeknek, hanem ösztönzi is a történeti kutatásokat.

Először egy történeti évkönyv-sorozat kiadására gondoltunk, de ennek anyagi fedezetét nem tudtuk előteremteni. Most végre lehetőség nyílt egy olyan történeti folyóirat megjelentetésére, amely a szakmai nyilvánosság számára megjeleníteni képes az intézményben folyó szer-teágazó egyház-, művelődés-, közigazgatás- és társadalomtörténeti kutatásokat.

Az ACTA PAPENSIA állandó rovatai hivatottak a különböző műfajú írások bemutatására. *Műhely*-rovatunkban a legújabb kutatási eredményeket tesszük közzé. *Forrásközlés* cím alatt a gyűjteményeinkben (levéltárban, könyvtárban) őrzött kisebb terjedelmű, de történetileg értékes források közzétételére szeretnénk a hangsúlyt helyezni. Emellett természetesen a másutt őrzött, de az egyházkerület (Dunántúl) történetére vonatkozó forrásokat is közkinccsé teszünk. A korábban elszórtan megjelenő, forráskutatáson alapuló, s ma már alig ismert írásokat az *Újraolvasó* című rovatban keresheti a Tisztelt Olvasó. *Adattárunkban* egy-egy forrás, forráscsoport, vagy történeti és tematikus bibliográfia kapna helyet. A *Szemle*-rovatban — hagyományosan — a szakirodalmat ismertető recenziókat közlünk.

Intézményi munkatársaink tiszteletdíj nélkül végzik munkájukat. Céljuk az, hogy olyan korszerű, igényes, a szűk felekezeti szempontokon felülemelkedő folyóiratot tegyenek közzé, amely hozzájárul a lokális történetírás társadalmi elismertségének növeléséhez, segíti a történettudományi ismeretterjesztést, s az egészséges történeti tudat kialakítását. Ebben a törekvésünkben számítunk a más műhelyekben dolgozó tudományos kutatók aktív közreműködésére, olvasóink érdeklődésére, megértésére és támogatására.

a Szerkesztők

HUDI JÓZSEF

Fábián József esperes pályafutása

FÁBIÁN JÓZSEF NEVE nem teljesen ismeretlen a helyi irodalmi hagyományokat valamennyire ismerők körében. Ha felütjük a Harmath István és Katsányi Sándor Veszprém megye irodalmi hagyományairól szóló kötetének első kiadását, Tótvázsonynál találjuk meg rövid életrajzát, melyet változatlanul hagytak az 1984-ben megjelent negyedik kiadásban is.¹

A biográfiai adatokból kitűnik, hogy Fábián József életének utolsó fő színtere a Balaton-felvidék csodálatos tájához kötődött: Alsóörsről indult, református lelkészként előbb Vörösberényben, majd Tótvázsonyban szolgált, ahol befejezte földi pályáját. Az irodalmi közvélemény számára természettudományi munkásságát emelték ki, melyet megítélésük szerint a gyermekeknek írt természettani tankönyve, a köznépnek írt természettudományi kézikönyve és a borok előállításáról és eltartásáról készült munkája testesít meg.

Összetettebb képet rajzolt róla a nemrég kiadott Veszprém megyei életrajzgyűjtemény, amely már azt is kiemelte, hogy népszerű természettudományi munkák mellett szőlészettel és borászattal is foglalkozott, érdekelte a kémia, sőt még egyházi folyóiratot is szerkesztett.²

A helyi irodalomtörténeti hagyománytól eltérően a magyar irodalom- és sajtótörténet meglehetősen mostohán bánt Fábián Józseffel. Az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott, Sötér István főszerkesztő nevével megjelent irodalomtörténet meg sem említette Fábián nevét.³ A szakmai köztudat a későbbiekben sem vett tudomást hősiükről.⁴

A huszadik század végén egyedül a magyar agrártörténet tartotta nyilván Fábián József ezirányú munkásságát. A művelődéstörténet nem hasznosította a helytörténetírás eredményeit. A dunántúli sajtóban ugyanis több írás, tanulmány megjelent az 1848 előtti Veszprém megyei újságról és folyóiratokról, amelyek részben tisztázták Fábián szerkesztői működését.⁵

¹ HARMATH István–KATSÁNYI Sándor: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1969. 265. Uő.: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1984. 303.

² VARGA BÉLA (főszerk.): Veszprém megyei életrajzi lexikon. Veszprém, 1998.

³ Pándi Pál (szerk.): A magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp., 1965. KÓKAY György (szerk.): A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Bp., 1979.

⁴ KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: A magyar sajtó története. Bp., é. n. A kezdetektől az 1849-ig terjedő első fejezet Kókay munkája, i. m. 49–58.

⁵ PÁLMÁNY Béla: Fábián József (1762–1825) = Für Lajos–Pintér János (szerk.): Magyar agrártörténeti életrajzok A–H. I. k. Bp., 1987. 503–505. CSOMA Zsigmond: A mezőgazdasági ismeretterjesztés kezdetei = Valóság, 2001. 5. szám, 16–30. HUDI József: Ismeretlen folyóirat 1847-ből. A Társalgó. = Napló 1984. január 21. 8. Uő.: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. = Horizont 1985. 2. sz. 32–36. Uő.: Az első

Valamivel jobban bántak Fábíán jó ismerősével, Horváth János kanonokkal, az első magyar nyelvű katolikus teológiai folyóirat, az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824) szerkesztőjével és kiadójával. Rosszabbul járt viszont Löw Lipót pápai főrabbi, akinek izraelita folyóirata, *A Magyar Zsinagóga* (1847) Pápán jelent meg. Kezdeményezéséről nem emlékezett meg a szakirodalom. A példák azt mutatják, hogy a magyar sajtótörténet művelői elhanyagolták a vidéki sajtó kutatását.⁶

Hasonlókat mondhatunk az egyháztörténeti munkákról. A katolikus Karácsonyi János monográfiája éppúgy nem vett tudomást Fábíán életművéről, mint a református egyháztörténet.⁷ Bár Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona megbízható adatokat közölt Fábíánról, eredményeit a legújabb feldolgozások sem hasznosították.⁸

Az alábbiakban — a szűkre szabott terjedelem figyelembe vételével — arra teszünk kísérletet, hogy a magyar sajtótörténet nagy mulasztását pótolva, a lexikonok utalásaiból kibontsuk az életrajzot, bemutassuk Fábíán József munkásságát és azt a társadalmi környezetet, amelyben élt, s tevékenykedett.

ÉLETRAJZI ÁLLOMÁSOK

Az életrajzok többsége azt állítja, hogy Fábíán József 1762. február 12-én született a Balaton északi partvidékén fekvő Alsóörsön, Zala vármegyében. Az anyakönyvi adatok szerint azonban 1761. február 20-án keresztelték meg. A születés idejét ekkoriban nem volt szokás feljegyezni az anyakönyvben.⁹ Édesapja, Fábíán István helybeli birtokos nemes volt, aki Pados Ferencet és Morotza Jánost hívta meg keresztszülőnek, természetesen feleségükkel együtt.

Családja 1630-ban, címereslevéllel nemesedett. A címerszerzők, Fábíán József és fia Mihály eredetileg Hont megyében éltek, leszármazottaik csak a XVIII. század elején kerülhettek a Dunántúlra. Veszprém megyében 1743. január 17-én hirdették

Veszprém megyei hivatalos lap: a *Currens*. = *Napló* 1989. január 3. 5. Uő.: A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788–1847). = *Limes* 1990. 2. sz. 77–90.

⁶ HORVÁTH Konstantin: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története. 1820–1824. Versey Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822. A veszprémi egyházmegye múltjából 4. Veszprém, 1937. A megyei sajtóbibliográfia is az Egyházi Értekezések és Tudósítások c. folyóiratot tartotta az egyetlen 1848 előtti folyóiratnak, így aligha csodálkozhatunk azon, hogy az országos áttekintések is mellőzték a többi lapot és folyóiratot. Vö. NAGY László: A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1820–1956. Veszprémi könyvek 2. Veszprém, 1957. 34–35.

⁷ KARÁCSONYI János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. BÍRÓ Sándor—SZILÁGYI István (szerk.): A magyar református egyház története. Bp., 1949.

⁸ ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977. BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985.

⁹ Alsóörsi Református Egyházközség iratai. Vegyes anyakönyv I. 1720–1812. A falumonográfia írója közölte először az 1761-es adatot, de azt születési dátumként tüntette fel. Vö. LICHTNECKERT András (szerk.): Alsóörs története. Veszprém, 1996. 297. A kötetben korábbi művére hivatkozik, abban azonban még a lexikonokban is olvasható téves dátum (1762. február 12.) szerepelt. Vö. LICHTNECKERT András: A Balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém, 1990. 258.

ki nemességüket. Leszármazásukat is ettől az időtől követhetjük nyomon részletesen.¹⁰

A Fábíán család az Antal, Gál, Hetesi és Mórocz családokkal együtt a község szerény birtokú, de tekintélyes családdal tartozott, amelyek nemcsak a falusi önkormányzatban, hanem a hegyközségben és a református egyházban is irányító szerepet játszottak.

Ha a Veszprém megyei életrajzi lexikon CD változatát (1998) Alsóörsből „kikérdezzük”, választ kapunk arra a kérdésre, hol is helyezhető el Fábíán József a település történeti személyiségei között. A számítógép 7 találatot jelez, mely valójában négy személyt takar: az időrendet tekintve Fábíán József áll az első helyen, utána Endrődi (Kupricz) Sándor (1850–1920) költő és szerkesztő, Horváth József Berárd római katolikus lelkész (1913–1992) következik, aki 1948-tól haláláig szolgálta a falut. Végül P. Nagy Sándorné Jónás Klára (1926–1995) vegyész, szervesetlen kémikus, bauxitásvány-kutató következik. Közülük csak Fábíán alsóörsi születésű, a többieket munkájuk vagy más egyéb köti a településhez.

Vagyis Fábíán az első tudós értelmiségi, aki a vegyes lakosságú (paraszi-nemesi) és felekezeti (református-katolikus) faluból indult útjára. Őt követte a lexikonban nem szereplő Mórocz Dániel (1792–1864), aki szintén Alsóörsön született, jogot végzett, s uradalmi ügyészként tevékenykedett. Nyugalomba vonulása után Felsőörsön élt. A *Gazdaságtudomány alapvonalai* c. munkája (Pápa, 1844) a dunántúli református egyházkerületben elfogadott népiskolai tankönyv lett.¹¹

Fábíán József az elemi ismereteket a református népiskolában szerezte meg. Gyermekként megismerkedett a nemesi gazdaságban folyó munkákkal: a földműveléssel, állattartással, szőlőműveléssel, de megfigyelhette a balatoni halászok életmódját is.

Nemesi születésű lévén, szülei előtt több lehetőség állt: gazdának szánják a jóesű fiút, vagy pedig taníttatják. A gimnázium és a jogi tanulmányok elvégzése után a vármegyei és az uradalmi igazgatásban, vagy az állami bürokráciában is karriert csinálhatott volna — akárcsak a katonai pályán.

Ők azonban mindezen lehetőségeket elutasították, s a debreceni kollégiumba küldték gyermeküket, hogy az a papi pályára léphessen. Hogy miért éppen Debrecenbe? — A kényszerű választásnak az a magyarázata, hogy a pápai reformátusok szabad vallásgyakorlatának megvonása miatt 1752–1783 között az ősi pápai kollégium szerepét a debreceni és sárospataki kollégium vette át. A XVIII. század második felében a Dunántúlon szolgáló református lelkészek többsége Debrecenben, Sárospatakon, vagy — már a század végén — Losoncon tanult.¹²

Fábíán megszokva az iskolai rendtartás szigorú fegyelmét, sikerrel megfelelt a követelményeknek. 1779. április 23-án a kollégium felsőbb osztályait kezdte meg, ké-

¹⁰ KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. IV. Bp., 1912. 3.

¹¹ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp., IX. 1903. 316–317.

¹² KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1896. Pápa, 1896. 94–139.

sőbb pedig a teológiai tanfolyamot is elvégezte. 1789. szeptember 19-től a — kiváló tanulmányi eredményének köszönhetően — a kollégium seniori tisztét töltötte be.¹³

A természettudományos érdeklődést a debreceni kollégium szilárdította meg benne. Tanárai közül Hatvani István (1718–1786) természettudományi munkáival szerzett nemzetközi hírnevet magának. Iskolatársai közt találjuk Pethe Ferencet (1762–1832), a későbbi gazdasági szakíró, a keszthelyi Georgikon tanárát, s a fiatalabb Karacs Ferencet (1770–1838), Csokonai barátját, aki majd neves rézmetszőként készíti illusztrációkat Fábíán szőlőművelésről szóló könyvéhez.

De a debreceni éveknek van más hozadéka is. A seniori tisztség és a takarékos életvitel lehetővé tette, hogy megtakarított pénzén svájci tanulmányútra induljon. 1791–1793 között a genfi és berni egyetemen tanult. A német és francia nyelvtudását elmélyítve, megismerkedett a külföldi szakirodalommal, s műfordításokkal is megpróbálkozhatott.

Hazatérve a dunántúli református egyházkerületben lelkészi állásért folyamodott. 1793-ban a nagyszokoli (Tolna vármegyei) gyülekezet választotta lelkészéül. Itt rövid ideig szolgált, s csak az alkalmat várta, hogy szülőföldjéhez közelebb kerüljön. 1795-ben Vörösberénybe került, 1808 elején pedig Tótvázsonyba hívták.¹⁴ Egyházi karrierje eközben szépen ívelt felfelé: 1800-ban a veszprémi református egyházmegye tanácsbírájává, majd 1805-ben esperesévé választották; e minőségében szolgált haláláig.

FÁBIÁN JÓZSEF, A TUDÓS PRÉDIKÁTOR

Első jelentős állomáshelye, Vörösberény különleges helynek számított, hiszen 1625-től a győri jezsuiták birtoka volt.¹⁵ A jezsuiták az 1630-as évek végén kezdték meg a reformátussá lett falu és a környék lakosságának visszatérítését, de Vörösberény esetén csak részeredményeket — a katolikus egyház megszervezését — értek el. A rend feloszlata (1773) után a Magyar Kamara lett a földesúr, amely rendszerint bérbeadással hasznosította az uradalmat.¹⁶

A vörösberényi református egyház javainak 1820-ban készített összeírásakor nem kis büszkeséggel állapították meg: A' reformáta sz[en]t essclesia, egy a' legrégibb, nevezetessen 's a hajdani szomorú időkbén legtöbb hanyattatásokat 's méltatlanságokat szenvedett, de mindeddig a' maga tisztaságában meg maradott 's virágzó r[e]f[orm]a]ta ekklesiák között: a' mint hogy lakossai a' régibb időkbén egészen, most pedig keveset kivévén — reformátusok.¹⁷ Ez a — reformátusok számára kedvező —

¹³ Érdekes, hogy a debreceni kollégiumtörténet Fábíán nevét meg sem említette. BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988.

¹⁴ DREL II. 217. fond. Veszprémi református egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1808. február 4. közgy. No. 1/2. Fábíán József vörösberényi lelkész meghívása a tótvázsonyi gyülekezetbe.

¹⁵ HORVÁTH József: Vörösberény története. Vörösberény, 1979. 25.

¹⁶ Az 1780-as években Szentgyörgyi Horváth Zsigmond, 1796–1811 között gróf Zichy Károly nagyvázsonyi földbirtokos volt a bérelő. Vö. HORVÁTH: i. m. 1979. 53.

¹⁷ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai. A veresberényi egyház ingó és ingatlan javainak összeírása. Veresberény, 1820. február 10.

helyzet a XIX. század végéig fennállt; a katolikusok csak a környék (Füred, Fűzfő) iparosításával, az I. világháború után kerültek túlsúlyba.¹⁸

A vörösberényi református egyház megfelelő körülményeket tudott biztosítani a Nagy István prédikátort (1783–1793) felváltó Fábián Józsefnek. A kamara által 1795-ben készített térképen pontosan feltüntették a református prédikátor és tanító birtokát. Eszerint a prédikátornak 5/8 nagyságú beltelket és egy egész jobbágytelket (24 hold szántót, 6 3/8 kaszás rétet), a tanítónak (ludi rector) 2/8 beltelket, s nagyjából fél jobbágyhelynek megfelelő külsőséget (11 hold szántót, 4 2/8 kaszás rétet) biztosítottak.

A tényleges állapot a későbbiekben, így 1820-ban sem változott lényegesen. Mindkettőjük földjeit régi szokás szerint a faluközösség művelte, a termést is a hívek hordták be. Az egyházközség ezen kívül illő fizetéssel látta el a lelkészt és a tanítót. A fizetés csekély készpénzből, s több természetbeni juttatásból állt. Fábián utódának, Vári Szabó Sámuelnek konvenciója jól mutatja, milyen lehetett Fábián József fizetése: 30 forint készpénz mellett 30 kila búza, 30 font faggyú, 12 öl tűzifa, egy mázsa hús, 1 mázsa só, 1 font bors, stólapénz, 2 hold eklézsiai szőlő termése, egy sessio (telek) szántóföld a hozzá tartozó kaszálókkal. Az eklézsia birtokainak műveltetéséről az egyházközségnek kellett gondoskodnia.¹⁹

A lelkészi javadalom egy családos prédikátor számára az egész telkes jobbágynál jobb életszínvonalat biztosított. A lelkészt mentesítették a fizikai munka alól, hogy minden idejét egyházi kötelességének teljesítésére fordíthassa. Emellé számíthatjuk még Fábián József alsóörsi birtokát, amely kiegészítette jövedelmét.

A parochiális ház — a lelkész otthona — 4 szobából állt: egy „tanuló házból”, egy ebédlőből, egy konyhából, egy „cselédházból”, ez utóbbi alatt pince volt. A cselédlakás folytában húzódott a kamara, a fészer, az istálló és a pajta; az istálló déli végében állt a tyúk-és lúdól; külön a kijáró, és külön a hízlalásra szánt sertések óla. Az istálló mögött feküdt a szérüs-, a Séd mellett húzódott a káposztáskert.

Az istentiszteletek helyeül a kőből épített, három csehsüveg boltozattal egységes belső terüvé átalakított templom szolgált, melyhez egykor tornyot építettek, amelyben ekkoriban három harang szólt. A XIII. századi alapokra épített templomot a XVIII. század elején vették körül védőfállal, majd jóval később, 1789-ben, barokk stílusban újították meg, s nyugati részében karzatot alakítottak ki.²⁰ Az egyik harangot Fábián József idején, 1806-ban öntette a gyülekezet Johann Kohn pesti harangöntővel.²¹

¹⁸ S. LACKOVITS Emőke: Vörösberény református lakosságának kapcsolatrendszere. Házassági kapcsolatok. = KREDICS László–LICHTNECKERT András (szerk.): Balatonalmádi és Vörösberény története. Tanulmányok. Balatonalmádi, 1995. 319-335., különösen 321.

¹⁹ DREL II. 217. fond. Veszprémi Református Egyházmegye iratai. A veresberényi lelkész és tanító javadalmi jegyzőkönyve. Veresberény, 1813. január 4. Itt jegyezzük meg, hogy a korabeli hivatalos iratokban Vörösberény leggyakrabban Veres-Berény néven szerepel.

²⁰ PÁMER Nóra–SCHÖNERNÉ Pusztai Ilona: A vörösberényi református templom feltárása és helyreállítása. = KREDICS László–LICHTNECKERT András (szerk.): Balatonalmádi és Vörösberény története. Tanulmányok. Balatonalmádi, 1995. 227-246.

²¹ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai. A veresberényi református egyház vagyonleltára. Veresberény, 1820. február 10.

Az egyház 1736-tól folyamatosan tartott fenn iskolát, amely a mindenkori lelkész és a presbitérium felügyelete alá tartozott. Fábíán idején működő tanítókat, vagy ahogy akkoriban mondták, oskolamestereket név szerint is ismerjük. Előbb Szétsi János (1789–1796), majd Radits Sándor (1796–1799) forgatta a tanítói pálcát; őt Góth György (1799–1800) és Pap István (1800–1820) követte. Míg másutt szinte évente cserélődtek a tanítók, Vörösberényben hosszabb ideig is megmaradtak, ami biztosította az iskola zavartalan működtetését.

Fábíán József életkörülményei lehetővé tették, hogy természettudományi érdeklődését kielégítse. Egyik életrajzírója szerint „a veresberényi lelkészi lakban egy egész kis természettani szertárt rendezett be; itt kisebb-nagyobb földtekéken, a latema magica és Cartesianus ördögén kívül volt még egy villany-gép is, mely akkoriban a ritka dolgok közé tartozott.”²² Talán éppen a tanulószobát rendezte be fizikai-kémiai laboratóriumnak, amelyben szabad idejében kísérleteket folytatott.

Bizonyosra vehetjük, hogy a nyugat-európai (főleg a francia és német) természettudományi szakirodalomban leírt kísérleteket és eljárásokat (pl. szőlőcukor készítése, bor minőségének javítása) a gyakorlatban igyekezett kipróbálni. Szenvedélyesen kereste a természeti jelenségek természettudományos magyarázatát. Megfigyelte és leírta pl. a tihanyi visszhang-jelenséget; foglalkoztatták a légköri jelenségek, az elektromosság természete.

Az 1790-es években, amikor Bécsben járt, nem hagyta ki az akkor Európában divatba jött kínai ámyjáték tanulmányozását, mert kíváncsi volt a természeti jelenségek (pl. záporosó, holdnyugta, napkelte) utánzásának technikai módszereire.²³ Külön tanulmányozta a bűvészek, illuzionisták trükkjeinek technikáját, hogy hallgatóit, olvasóit felvilágosítsa a „csodás esetek” valódi tartalmáról. Esperesként szorgalmazta a tehénhimlő-oltás elterjesztését, a népoktatás színvonalának és hatékonyságának emelését.

Természetvizsgálói hajlama, felvilágosodott gondolkodása harmóniában volt valóságos világnézetével. Deistaként kereste a nagy alkotó alkotásainak – a természeti és emberi világnak – működési törvényszerűségeit. A babonáságot azért ostorozta prédikációiban és műveiben, mert úgy látta, megbéklyozza az emberek gondolkodását, félelemmel és bizonytalansággal tölti meg szívét. Vörösberényi korszakában, a szűkebb és tágabb társadalmi környezet ismeretében, a nép műveltségének emelését kívánta szolgálni a maga eszközeivel. Törekvésében nem volt egyedül, hiszen pl. támogatóra talál a vörösberényi születésű Tóth Ferenc (1768–1844) pápai prédikátorban és egyházkerületi jegyzőben.²⁴ A szintén vörösberényi születésű Ángyán János (1768–1846) és az 1790-es években Tótvázsonyban szolgáló Naszályi János (1760–1823) ugyancsak baráti köréhez tartozott.

A gyakorlati tapasztalatok ösztönözték cselekvésre. Tankönyvet kell adni a gyermekek, a tanítók, a lelkészek, az értelmiség és az olvasó nép kezébe, hogy gyökerestül

²² SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1894. III. 25.

²³ FÁBIÁN József: Természeti tudomány a' köznépnék. Veszprém, 1802. 25-26.

²⁴ Az 1820. évi vörösberényi református egyház vagyonleltárában 25. tétele alatt olvasható, hogy 1805-ben Tóth Ferenc „az oskola mester számára egy régi inakönyvet” ajándékozott. Tóth Ferencnek meghatározó szerepe volt a dunántúli református egyházkerület népiskolai tantervének (1808) bevezetésében is.

kiirtsuk a babonaságot. Kézikönyveket kell kiadni az okszerű mezei gazdaságról, a szőlőművelésről, bor-, pálinka és ecetkészítésről. Legjobb, s legcélszerűbb, ha a nálunk fejlettebb országok technikai, technológiai eljárásait adaptáljuk a sajátos magyar viszonyokhoz.

Így születnek meg sorra munkái, melyekkel Fábián a magyar nyelvű természettudományi, gazdasági és teológiai szakszókincs kialakításához is hozzájárult. A maga költségén adta ki *Természeti historia a' gyermekeknek* című tankönyvét (Veszprém, 1799), majd a *Természeti tudomány a' köznépeknek* (Veszprém, 1803), *A boroknak természetésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés* (Veszprém, 1805) című műfordítását. 1805-ben jelent meg szerkesztésében Veszprémben a *Prédikátori Tárház* c. egyházi folyóirat, amely fórumot teremtett a protestáns lelkészek elméleti, gyakorlati és egyháztörténeti kéziratok megismertetésére. A nyomdaköltségek miatt az 1808-as évfolyam már Vácott jelent meg. Az új nyomdai kapcsolat kiépítésében a szerkesztőtársnak, Látzai Szabó Józsefnek volt meghatározó szerepe.

Nem lényegtelen kérdés, hogy mindeközben milyen viszonyt alakított ki híveivel. Mennyire fogadták el a felvilágosító törekvéseit? E kérdésre csak közvetett módon tudunk válaszolni. Fábián kellő taktikai és pedagógiai érzékkel bírt, s ezért komolyabb, látványos konfliktusra nem került sor lelkész és hívei között. Kitűnő képzettsége, emberismerete és -szeretete, jó kommunikációs készsége átsegítette a nehézségekben.

Tótvázsonyba már házas, családos emberként érkezett meg. Az új közeg nem volt ismeretlen számára, hiszen sógora, a nyelvészként–irodalmárként ismert Somogyi Gedeon (1783–1821) révén a tótvázsonyi művelt köznemes családok mindegyikét ismerte. Ők — a Kazay-, Somogyi-, Oroszy-família — voltak a helyi református egyház fő patrónusai. A családok a művelt, felvilágosult köznemesi réteghez tartoztak; a férfiak közül többen vármegyei és egyházkormányzati tisztséget is betöltöttek, s nemcsak olvasták, hanem gyarapították is a magyar irodalmat.

A Fábiánnal közel egyidős id. Kazay Gábor (1763–1840)²⁵ és Oroszy Pál (1763–1833) Veszprém vármegye táblabírája,²⁶ Kazay Benjámín (kb.1764–1826) és a nyelvészként ismert Somogyi Gedeon (1783–1821) Veszprém vármegye járási esküdtje volt. Fábián Józsefet lefoglalta lelkészi, esperesi és tudományos munkája, nincs nyoma annak, hogy a polgári közigazgatásban tisztségekre pályázott volna.²⁷ Fábián rokoni-baráti kapcsolatokat ápolott ezen túlmenően az Armpruszter, Kenessey, Pázmándy, Roboz, Takó családdal, amelyek szintén a vármegyei elithez tartoztak.²⁸

²⁵ Id. Kazay Gábor *Theodicaea* című filozófiai értekezését 74 éves korában, 1836-ban állította össze Tótvázsonyban. Kéziratok könyvének tartalmát a következőképpen határozta meg: „Philosophusi észrevételek a' vallásbéli vakbuzgóságról (Aberglaube), babonáról, és fanatizmusról”. Életéről és gondolkozásmódjáról BEZENYI Béláné: Egy deista köznemes a reformkorban. = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV. Bp., 1968. 307–317.

²⁶ Oroszyról, s a tótvázsonyi értelmiségi körrel bővebben HUDI József: Oroszy Pál táblabírói könyvtára. = *Honismeret* XXXI (1993), 4. sz. 138–143.

²⁷ *VeML* IV.1. a. fond. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei 1805–1825.

²⁸ *DREL* III. 352. fond. A Tótvázsonyi Református Egyházközség iratai. *Vegyes anyakönyv* II. 1793–1837 (-1955) Tekintetes Kazay Benjámint 62 évesen, 1826. április 30-án jegyezték be a halotti anyakönyvbe. Gál Lajos prédikátor szerint bizonytalan nyavalyában hunyt el; az „Isten házának különös szeretője, (...)

A vörösberényihez hasonló nagyságú, s anyagi helyzetű gyülekezet békés, nyugodt alkotó éveket biztosított számára. Lelkészi működését megkönnyítette, hogy elődei rendben tartott egyházat adtak át neki. Legjelentősebb előde, a nyugati egyetemet járt Naszályi János tótvázsonyi éveiben (1793–1807) felújíttatta az egyházi épületeket, tornyot emeltetett a templom elé (1793–1794), s jól működő presbitériumot szervezett. 1793-ban helyi egyházi törvényeket is alkottak, amelyek részletesen szabályozták az egyházközség működését. 1795-ben hosszabb távra rendezték a prédikátor és a harangozó fizetését is.²⁹

Tótvázsonyban Fábián működése alatt döntő fordulat következett be a helyi társadalomban. Az 1810-es évek elején a katolikusok már megközelítették, az évtized végére pedig már meg is haladták a reformátusok létszámát. Az új földesúr, a jómódú Szentgyörgyi Horváth János támogatta a többségében német katolikus jobbágyok önszerveződését. Támogatásával létesült 1807-ben a katolikus népiskola, majd 1817-ben a tótvázsonyi római katolikus plébánia.³⁰ Az anyakönyvezést 1818-ban kezdték meg.³¹

Az új helyzetben Fábián a kölcsönös tolerancia jegyében tevékenykedett. A plébánia kegyurával, Szentgyörgyi Horváth Jánossal jó kapcsolatban volt. A fennmaradt iratokban nincs nyoma annak, hogy a két etnikum és két felekezet között komolyabb villongások történtek volna.³² Lelkészként gondja volt az egyházi épületek karbantartására, a gyülekezet építésére. Legtöbb bosszúságot az iskola jelentette, mert a gyakran cserélődő tanítók közül nem mindegyik felelt meg hivatásának.

Az egyházkormányzati, esperesi tevékenység jelentős energiákat igényelt. Neki kellett gondoskodnia az állami egyházügyi törvények és rendeletek, az egyházkerületi és egyházmegyei végzések végrehajtásáról, a végrehajtás ellenőrzéséről. Segítőtársai Nagy István egyházmegyei jegyző, s a gondnokok: Tatay Imre és Oroszy Pál voltak.³³ A rendszeresen visszatérő feladatok közé tartozott az egyházmegyei gyűlések összehívása, a döntések előkészítése; az évenkénti egyházi és iskolai vizitációk elvégzése, az egyházmegye közigazgatási és gazdasági (költségvetési, számadási) ügyeinek intézése.

A fennmaradt esperesi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy Fábián József az egyházkerület által kiadott utasításnak megfelelően eljárva, ügyelt arra, hogy

betegek, nyomorultak gyámola, táplálója, az emberiség szives barátja" volt. Keresztelési adatát nem találtuk a tótvázsonyi keresztelési anyakönyv I. kötetében (1738–1793). Felesége, Takó Júlianna már korábban, 1819. március 20-án, 56 éves korában elhunyt.

²⁹ HUDI József: A tótvázsonyi református egyház törvényei 1793-ból. = A Pápai Református Kollégium Évkönyve 1997–1999. Pápai Kollégiumi Füzetek 4. Pápa, 1999. 179–188. A törvényeket 1793-ban Oroszy Pál egyházközségi főkurátor, Kazay Benjámin, Kazay Gábor és Kazay Sándor földesurak, Tószoki Ferenc kurátor és az alábbi jobbágycsaládok tagjai írták alá: Ajkai, Balog, Bognár, Bosoki, Czupor, Galambos, Göde, Györfi, Horvát, Juhász, Kováts, Komló, Kósa, Körmenyi, Kutasi, László, Mészöly, Sebestyén, Sere, Szabari, Szabó, Szalai, Szőke, Takáts, Torda, Tószoki, Tót, Varga, Vázsonyi.

³⁰ VERESS D. Csaba: Tótvázsony múltja és jelene. Veszprém, 1994. 105.

³¹ Schematismus cleri almae dioecesis Wesprimiensis ad annum jubilaei 1938. Wesprimii, 1938. 5.

³² DREL III. 252. fond. A Tótvázsonyi Református Egyház iratai (1682–1981).

³³ Tatay Imre 1795-től Veszprém megye másodalügyésze volt. Hivatali érdemei elismeréséül a főispán táblabíróvá nevezte ki.

mind az egyházközösségekben, mind az elemi iskolákban rendben menjenek a dolgok.³⁴ Az egyházkerület megbízásából számos esetben eljár, hogy a valóni készülő híveket összebékítse, ami nem mindig sikerült.³⁵

Esperesi működése idején sikeresen agitált az iskoláskorú gyermekek himlő elleni védőoltásának bevezetése mellett.³⁶ Az egyházkerület 1814-es végzése nyomán a veszprémi egyházmegye Fábíán vezetésével ekkor, majd 1821-ben és 1822-ben is határozottan a védőoltás szorgalmazása mellett foglalt állást.³⁷ Nemcsak maga vállalkozott arra, hogy az iskolák részére tankönyvet állít össze, hanem másokat is erre ösztönzött. Egyházmegyéjéből Ángyán János neveléstudományi kézikönyvének kiadását és terjesztését is segítette.³⁸

Esperesi működésének jelentős eredményeként könyvelhető el a *veszprémi református egyházmegyei olvasókör* megszervezése. Az egyházmegye 1817. február 3-án tartott ülésén úgy határozta, hogy az egyházmegye (tractus) számára megrendelik a Tudományos Gyűjteményt, melynek számait köröztetve juttatják el a lelkészekhez. Ez a rendszer azonban a lelkészek hanyagsága miatt nem vált be, így az 1821. február 20-án tartott egyházmegyei gyűlésen úgy döntöttek, hogy erre az évre még megrendelik a folyóiratot, a következő évtől azonban már nem fizethetnek rá elő. Ettől kezdve 1831-ig a lelkészek csak egyéni előfizetéssel juthattak hozzá a folyóirathoz. 1831-ben azonban a Zimmermann-féle Kirchen Zeitungot, 1833-tól pedig – az előző helyett – ismét a Tudományos Gyűjteményt rendelték meg.³⁹

Fábíán esperesként az egyházkerület igazgatásából is kivette részét. Hivatalánál fogva — a veszprémi egyházmegye képviselőjében — tagja volt az egyházkerületi közgyűlésnek, amelyen komoly aktivitást fejtett ki. 1810-ben, amikor az új énekeskönyv kiadása szóba került, ő is azon a véleményen volt, hogy az olcsóbb megoldást kell választani, s nem a távoli debreceni nyomdával kell dolgoztatni, hanem a közelebbiek valamelyikével. 1810. május 28–29-én, amikor éppen Tótvázsonyban ülésezett az egyházkerület, Ángyán Jánost és őt bízta meg azzal, hogy tárgyaljon a veszprémi Szammer nyomdával; Tóth Ferencet pedig azzal, hogy vegye fel a kapcsolatot a győri Strejbig nyomdával.⁴⁰

Az elképzelés az volt, hogy megegyezés esetén királyi engedélyt (privilegiumot) szereznek az egyházi művek nyomtatására. A terv végül más formában valósult meg:

³⁴ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai. Esperesi vizitációk jegyzőkönyvei 1814–1825.

³⁵ DREL I. 1. a. fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1824. május 24–26. közgy. No. 66.

³⁶ Magyarországon először 1801-ben Pesten végzett himlő elleni védőoltást Bene József egyetemi tanár. Vö. BENDA Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. Bp., 1983. II. 619.

³⁷ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1821. No. 35., valamint 1822. No. 30.

³⁸ Ángyán János Vörösbényben született 1768. március 1-én, a debreceni kollégiumban, majd a jénai egyetemen tanult, 1808-tól haláláig Veszprém prédikátora volt. Veszprémben hunyt el 1846. január 5-én. Fő műve: Nevelés és tanítás tudománya. Pest, 1822–1823.

³⁹ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai. A Veszprémi Tractus jegyzőkönyvének kivonása. 1829. 120.

⁴⁰ DREL I.1.a.fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1810. május 28–29. közgy. No. 27.

egy idő után a pesti Trattner nyomdát bízták meg a Kiskáté kiadásával. A nyomda 10.000 példányban állította elő a kiadványt, melynek szétosztásáról az esperesek gondoskodtak.⁴¹

1814-ben Fábíán egy indítványt nyújtott be az egyházkerülethez; javasolta, hogy a kerület állítson fel nyomdát a szükséges nyomtatványok előállítására. Tudtommal ő volt az első, aki hivatalos fórumon felvetette az ötletet, amelyet — Tóth Ferenc püspök ismételt javaslatára — csak 1837-ben sikerült megvalósítani.⁴² A pápai főiskolai nyomda történetével foglalkozó művek — nem tudva az előzményekről — mindmáig egyedül Tóth Ferenc érdemének tulajdonítják a nyomda alapítását.

1815-ben Fábíán József – Vetsey Ferenc és Osvald Zsigmond társaságában — részt vett az egyházkerületi, egyházmegyei és kollégiumi számadásokat felülvizsgáló egyházkerületi számvizsgáló deputáció munkájában.⁴³ Ugyancsak részt vett az egyházkerület jóváhagyásával az 1814-ben tűzkárokat szenvedett vámosi gyülekezet megsegítésére indított akcióban. Gyűjtőmunkájáról — az egyházkerület sürgetésére — 1816-ban nyugtákkal alátámasztott elszámolást készített.⁴⁴ 1817-ben az egyházkerület úgy döntött, hogy a kollégiumi vizsgákra (examenekre) nemcsak a pápai egyházközség és a pápai egyházmegye (tractus) képviselőit hívja meg, hanem a veszprémi egyházmegye képviselőit is. Fábíán mellett az egyházmegye kurátorait: Kazay Gábort, Kuthy Pált és Oroszy Pált is meghívták a záróvizsgákra.⁴⁵ 1819-ben Édes Gergely református prédikátor törvénytelen esketési ügyének kivizsgálására kapott megbírást.⁴⁶

Az 1820-as években a vámosi Pap (Papp) István elleni támadás okozta Fábíánnak a legnagyobb fejtörést. A „vallási egyesülés ideáját” könyvben⁴⁷ kifejtő lelkész a konzervatív felfogású egyházi vezetés megtámadta. A hivatalos vizsgálatban az esperesnek is segédkeznie kellett. Az egyházkerület Márton István és Sebestyén István főiskolai professzorokat, valamint Kolmár József esperest kérte fel hivatalos bírálatra.⁴⁸ A Fábíán által 1823. november 23-án Palotára összehívott egyházmegyei gyűlésen Pap nem védte meg álláspontját, hanem a „maga mentességét” adta elő. Így — nyilván Fábíán közbenjárásával — sikerült ügyét elsimítani. „Érdeméhez képest megfeddett,” de súlyosabb büntetést nem kapott. Az ügy azonban nem

⁴¹ DREL I. 21. fond. Püspökök, főjegyzők személyi iratai. Tóthpápai József dunántúli református püspök levélmásolati könyve 1814–1826. A kiskáté második kiadásának felosztási tervezete (1820).

⁴² DREL I.1.a. fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1814. július 12. közgy. No. 18. Az indítvány tartalmát jelenleg nem ismerjük, mivel a közgyűlési iratok között nem található a beadvány.

⁴³ DREL I. 1. a. fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1815. június 29.–július 1. közgy. No. 1.

⁴⁴ Uo. 1816. július 2-4. közgy. No. 17. Fábíán József a révkomáromi közgyűlésen mutatta be a nyugtákat.

⁴⁵ Uo. 1817. július 1-2. közgy. No. 75.

⁴⁶ Uo. 1819. június 29. – július 1. közgy. No. 36. Édes Gergely (1763–1847) lelkész, költő 1814–1817 között Balatonhenyén, 1817–1833 között Kupon szolgál. Fia, Édes Albert és Fábíán Gábor a Pápai Református Kollégiumban tanultak, barátok voltak. Vö. HERMANN István: Édes Gergely kupi lelkészi évei levéltári adatok tükrében. = CSILLAG István (szerk.): Édes Gergely emlékezete. Pápa, 1999. 165–176. SZINNYEI József: Fábíán Albert. = Magyar írók élete és munkái. Bp., 1893. II. 1196–1197.

⁴⁷ PAP István: A vallási egyesülés ideája. Veszprém, 1823.

⁴⁸ DREL I.1.a. fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1823. No. 25.

maradt a püspökség keretei között. 1824-ben már a Magyar Királyi Helytartótanács is utasítást adott a vitatott értekezés beküldésére.⁴⁹

A sokirányú hivatali elfoglaltság mellett is volt ideje Fábiánnak a tudományos kutatások folytatására, a szőlészeti-borászati szakmunkák tanulmányozására, a külföldi szakirodalom fordítására. 1809 tavaszára készült el élete fő művével, a *Visgálódó és oktató értekezés a szőlő-mívelésről* című szakkönyvnek a fordításával és kiegészítésével, mely a veszprémi Szammer nyomda jóvoltából 1813–1814-ben látott napvilágot. Az évtized második felében a kenyérsütést tudományos szempontból tanulmányozta, s megfigyeléseit 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* című neves folyóiratban tette közzé. 1818-ban nem kis erőfeszítések árán sikerült kiadni a *Lelki Pásztori Tárház* c. folyóirat egy évfolyamát. A következő évben ugyancsak Pesten adta ki két kötetben a kevésbé ismert klasszikus szerző, *Columella* mezei gazdálkodásról írt latin nyelvű művét magyar fordításban.

Életrajzát olvasva, úgy tűnik, hogy írói ténykedése ezzel lezárult. Közel 60. évéhez, a korabeli felfogás szerint már idős embernek számított, s talán nyugalomra vágyott. De nem egészen így történt. Kéziratos feljegyzéseket készített az „étek-eltartásról” – a kéziratot fia csak halála után adta ki.⁵⁰ Egyáltalán nem ismert, hogy 1820-ban három tankönyvet állított össze a dunántúli református egyházkerület iskolái számára. Az egyikben a korszerű természettudományi, a másikban a gazdasági, a harmadikban a számtani ismereteket foglalta össze. Az egyházkerület a kéziratokat — a szokott módon — szakértői bizottságnak adta ki véleményezésre. A bizottság több tagja kedvezően nyilatkozott a művekről, de azok kiegészítését, módosítását javasolták. Fábián a némelyeknél tapasztalható kritikus hangnem miatt valószínűleg megsértődött, mert az átdolgozásra nem volt hajlandó — így tankönyvtervezeteit sosem láthatta viszont nyomtatásban.

FÁBIÁN JÓZSEF, A FOLYÓIRATSZERKESZTŐ ÉS KÖNYVKIADÓ

Fábián József nevéhez két folyóirat — korabeli nevén *folyó-írás* — alapítása fűződik. Már vörösberényi lelkész korában érzekelte, hogy a protestáns lelkészeknek nem áll rendelkezésére olyan magyar nyelvű nyomtatott periodika, amely munkájukat, tájékozódásukat megkönnyítené. Az 1805-ben Veszprémben útjára bocsátott *Prédikátori Tárház* előszavában pontosan rögzítette, mi indította a nagy elhatározásra: „Miolta hivatalomat elkezdtem, és szolgatársaim közt forgolódom, nemegyszer hallottam ezt a' kívánságot: vajha miköztünk is találkozna olyan, a' ki más nemzeteknek példájok szerént arról gondolkozna, hogy kezdene valami olyan gyűjteményhez, a' mellyben a' prédikátori hivatalra tartozó mindenféle dolgok rövideden feltaláltatnának, hogy ne kellene nagy költséggel, idegen nyelveken írt könyvekhez folyamodni a' segedele-

⁴⁹ Uo. 1824. május 24-25. közgy. No. 58/1. A Helytartótanács a könyv egy példányát is bekérte, a felküldésről Fábiánnak kellett gondoskodnia.

⁵⁰ Étek-eltartás mestersége. Pest, 1833. Kiadta fia, Fábián Gábor.

mért, hanem lenne született nyelvünkön, a' mivel magunkon közelebből, kivált ritkább esetekben, jó módjával segíthetnénk.”

A folyóirat ennek a célkitűzésnek kívánt megfelelni. Nemcsak prédikációkat, ágendákat, imádságokat akart közzétenni, hanem értekezéseket, hivatalos híreket, papi életrajzokat, sőt az egyházi irodalomról megjelent recenziókat is. Leszögezte azt is, hogy az írásokat nem név nélkül — amint akkoriban divat volt —, hanem a szerzők nevének feltüntetésével kívánja közzélni, előnyben részesítve azokat, amelyek az eddig elhanyagolt, de a hallgatóságot érdeklő témákat feszegetnek. „A' magam tapasztalásából tudom, hogy sohasem figyelmesebbek a' hallgatók, mint mikor a' tanító olyanokról tanít” – jegyezte meg.

Milyen újszerű témák kerültek elő az 1805-ben Veszprémben, majd Vácott kiadott *Prédikátori Tárház* (1805–1808) számaiba? Feltétlenül az újdonságok közé tartozott a himlőoltásról, a magyar hazafiság tartalmáról, a divatról és fényűzésről, a társasági életről, a jótékony intézetekről, a lányok neveltetéséről szóló szentbeszéddek.

Fábián a *Prédikátori Tárház* indításával az *első magyarországi magyar nyelvű protestáns teológiai folyóiratot* indította útjára, amely egyúttal az első Veszprém megyei folyóiratnak számított. A protestáns egyháztörténészek közül Zsilinszky Mihály azon kevesek közé tartozott, akik tudtak a *Tárház* létezéséről, de nem lapozták fel, így automatikusan az egyházi beszédegység közé sorolták.⁵¹ Valószínűleg neki köszönhetjük, hogy az egyháztörténet mindmáig az 1842-ben megindított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot* tekinti az első magyar nyelvű protestáns folyóiratnak.

S ha a folytatást, az 1818-ban Pesten megjelentetett *Lelki Pásztori Tárház* négy számát tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az volt a *második magyarországi, magyar nyelvű protestáns folyóirat*. Ebből két írást mindenképpen kiemelhetünk. Somogyi Gedeon, Veszprém vármegye levéltárának munkatársa, regesztrátora magyar fordításban 1606-tól kezdődően a maga koráig közzétette a vallásügyi törvényeket és rendeleteket; a szerkesztő pedig közölte az 1807-ben a dunántúli egyházkerületben működő református lelkészek rövid életrajzát.

Komolyan vették a recenzió rovatot is: olyan német teológiai műveket ismertettek, amelyek a protestáns egyházak egyesülésének, uniójának kérdésével foglalkoztak — kimondatlanul is ösztönözve ezzel Pap Istvánt fentebb említett tanulmányának elkészítésére.

A *Lelki Pásztori Tárház* c. folyóiratnak irányultságát, s Fábián József nyitottságát mutatja, hogy nemcsak református, hanem evangélikus szerzők munkáinak is helyt adott. A reformátusok közül első helyen a szerkesztőtárs Látzai Szabó József (1764–1828) nevét kell megemlíteni. Látzai a hollandiai Utrechtben és a német Göttingenben fejezte be teológiai tanulmányait, majd a pápai református kollégiumban volt tanár (1791–1805), ahonnan Lepsénybe ment lelkésznek. 1807-től haláláig szülővá-

⁵¹ Zsilinszky a következőket írta: „A XIX. század elején a nemzeti nyelv hódításának eredményét mutatja már a Fábián József veresberényi ref. lelkész szerkesztésében megindult „Prédikátori Tárház”, mely magyarul jelent meg 1805-ben Vácott és három évfolyamot élt meg.” A lábjegyzetben pedig hozzáfűzte, hogy „ezen kötetek [más hasonlókkal együtt – H. J.] csakis mint egyházi beszédegység szerepelnek.” Vö. ZSILINSZKY Mihály: A magyarországi protestáns egyház története. Bp., 1907. 593-594.

rosában, Sárospatakon lelkészkedett, s az ottani főiskolán tanított gyakorlati teológiát. Több tankönyvet és népszerű szentbeszédet írt és adott ki.

A *munkatársak* közül a már említett Naszályi János (1760–1823) palotai (várpalotai) lelkész; a Jénában tanult Nagy István (1770–1841) főredi, a Sárospatakon végzett Szikszai János (1773–1839) foksabadi lelkész nevét kell megemlíteni.⁵² Rajtuk kívül még Ketskeméti Dániel, Már Péter, Somodi István, Vári Sámuel, Zsoldos Jakab református lelkészek is dolgoztak a folyóiratba.

Az evangélikusok közül a wittenbergi és hallei egyetemen tanult Hrabovszky György (1762–1825) kissomlyói, majd 1817-től haláláig lajoskomáromi lelkész emelkedett ki, aki nemcsak az egyházi szónoklataival, hanem egyháztörténeti munkáival is nevet szerzett magának. Utolsó állomáshelyén az erőszakos magyarosítás elszánt harcosaként szlovák híveivel is szembe került.

A folyóirat megindítása és fenntartása kiterjedt szervezőmunkát igényelt. Fábián és Látzai levelezés vagy személyes kapcsolattartás révén tudta a kívánt írásokat begyűjteni. Elő kellett a nyomdaköltségeket teremteni, ami előfizetők toborzásával, támogatók felkutatásával történhetett. Szerkesztőként több ezer nyomtatott oldalnyi szöveg gondozása, nyomdai előkészítése, a megjelent számok forgalmazása komoly teljesítménynek számított.

A Prédikatori Tárházat Fábián a saját, míg a Lelki Pásztori Tárházat Trattner János Tamás pesti nyomdász költségén jelentette meg. A köznép számára írt természettudományi művének kiadásához K. Horváth Istvánt, Fejér vármegye hosszú ideje hivataloskodó, s „nagyérdemekkel ékeskedő” alispánjának (viceispánjának), a dunamelléki református egyházkerület egyik „főbb rangú assessorának”, azaz ülnökének támogatását nyerte meg.

A folyóirat mellett *könyveinek kiadásához* is támogatókat kellett szereznie. Chaptal szőlőművelésről írt munkájának kiadásához (Veszprém, 1813–1814) zseniális megoldást választott. A kézikönyv megjelentetését hazafias ügynek tüntette fel, s egyenesen gróf Esterházy János Veszprém megyei főispánt és a megye közönségét kereste meg. A megye a maga körében azonnal gyűjtést kezdeményezett, s a többi törvényhatóságot is tudósította a kiadási tervről és az előfizetési lehetőségről. Így a két kötet kiadása ténylegesen nemzeti ügyvé vált!

Hasonló megoldást keresett — Fábián nyomán — Márton Gábor köveskáli lelkész, aki méhézeti szakkönyvet írt, s kiadásához gróf várkonyi Amade Antal főispántól és Zala megye közönségétől kért és kapott támogatást.⁵³ Márton műve azonban nem keltett akkora visszhangot, bár a gazdálkodás iránt érdeklődő értemiséget sikerült mozgósítani.

⁵² Szikszairól azt olvassuk a Veszprémben tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvében, hogy 1839-ben esperesi hivatalát „resignálta” és nemskóra meghalt. Utódául Bali Mihályt választották. DREL I. 1. a. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1840. június 30.–július 2. közgyűlés No. 3. A foksabadi református egyháztörténet szerint 1839. szeptember 15-én hunyt el. Vö. MÉSZÁROS János: A balatonszabadi reform. egyház története. Balatonszabadi, 1927. 9. = DREL I. 1. k. fond. Az egyházkerület gyülekezettörténeti gyűjteménye. sz. n.

⁵³ MÁRTON Gábor: Gazdaságos méhtartás. Győr, 1816.

Pedig Márton művével — a gyakorlati tudás átadásán kívül — azt is bizonyítani kívánta, hogy a méhtartás „a' magyarországi gazdaságnak háromnyinál is több hasznot ád, mint a' gazdaságnak akármellyik más ága”. Kézikönyvét azoknak a „szőlőművelést kedvellő gazdáknak” a figyelmébe ajánlotta, „a'kik Chaptálnak a' frantziaországi szőlőművelésről írt betses munkáját” olvassák, bízva abban, hogy akadnak közöttük olyanok, akik — „mint megannyi Chaptálok” — a magyar gazdaság többi ágához is szakkönyveket készítenek.⁵⁴

A Columella-fordítás kiadásához (Pest, 1819) a katolikus Szentgyörgyi Horváth János jómódú tótvázsónyi birtokost, míg tankönyvei kiadásához az 1820-as évek elején a Dunántúli Református Egyházkerületet sikerült megnyernie.

FÁBIÁN JÓZSEF, MINT TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ

Fábián József *szenvedélyes ismeretterjesztő* volt, aki minden alkalmat megragadott, hogy a babonáság ellen felvegye a harcot. A szószéki prédikációt éppúgy felvilágosításra használta, mint a tudományos értekezést, a felvilágosító szakkönyvet vagy a folyóiratcikket.

A fizikai-kémiai *kísérleteket* végző, francia, német és latin szakirodalmat forgató lelkész felvilágosító ténykedését a jórészt még analfabéta hívek valószínűleg fenntartásokkal, míg a művelt köznemesek és értelmiségiek helyesléssel fogadták.

Könyveiben saját *megfigyeléseit* is úgy adta elő, hogy senkit meg ne sértsen. Tapintatos eljárására egy példát említünk. Vörösberény környékén történt az eset, melyet a mozgás törvényeiről értekezve, lábjegyzetben tett közzé a *póruł járt rostaforगतó asszonyról*.

„Itt, a'hol ezeket írom — meséli szerzőnk —, egy furtsa história történt ezelőtt mintegy négy-öt esztendőkkel a' rostaforगतással. A' szomszéd faluba[n] ellopták valami [z]sidónak némelly portékáit. Egy bizonyos asszonyra volt minden gyanúsága; de minthogy semmi bizonyost nem tudhatott, nem merete egészszen reá fogni.

Lejön azért ide hozzánk [Veresberénybe] egy S. J-né nevű öreg asszonyhoz, kiről hallotta volt, hogy nagyon ért a rostaforगतáshoz. Ezt kéri men[n]yre-földre, hogy segítsen rajta, és a' tolvajt a' rosta által keresse ki. Az öreg asszony egy-két garasért és holmi sovány ígéretért mindjárt ajánlja szolgálatját, előveszi a' rostát, és mindenben úgy tselekszik, a' mint fellyebb mondánk; és minthogy megértette, kire van a gyanúság, pontban arra fordult a' rosta is.

Erre a' [z]sidó viszszamegy nagy sietve, megtámadja a' gyanúba[n] lévő asszonyt, tolvajnak, mindennek kiáltja. E' szegény, nem tudja, mi dolog; keményen öszvevesznek, egymást szidják, motskolják, an[n]yira, hogy végre vármegyére kelnek. Minekutánna a' n[emes] vármegye a' dolgot megvi[z]sgálta volna, látván, hogy a' babonás asszony mindennek az oka, ezt befogatja, és egynehány napi szenvedése után hazaküldvén, itt a' falu közepén korbátsoltatta meg. Így adta meg az árát az öreg

⁵⁴ Uo. Előbeszéd, XV.

aszszony a' rostaforogatásnak, mellynek a' lett a' következése, hogy azolta nemtsak az, hogy nem forgat rostát, de még hasznos végre se akarja azt a' kezébe venni.⁵⁵

Nemcsak az anekdota-formában előadott történet, hanem a Fábián által írt vagy közölt számos prédikáció is a *természeti jelenségek* tudományos magyarázatának megértetését szolgálja. Fábián széles körben ismerteti az *új technikai felfedezéseket*: a vilálméhártót, a barométert, a pálinka-szeszfokmérőt, a léghajót, a cukorgyártási eljárásokat stb. A szőlőművelésről szóló könyvének bevezetőjében a francia méterrendszer talán első magyarországi népszerűsítőjét tisztelhetjük személyében.⁵⁶

Emellett *praktikus tanácsokat* is ad, amelyek az *egészséges életmódot* szolgálják: ne építsenek alacsony házat, rendszeresen szellőztessenek, s ha betegek, ne a babonás népi gyógymódokat alkalmazzák, hanem forduljanak szakorvoshoz és szedjenek gyógyszereszek által előállított gyógyszereket.

FÁBIÁN JÓZSEF ÉS CSALÁDJÁ

A református hagyományoknak megfelelően Fábián József és felesége sok gyermeket vállalt. Első feleségétől, Somogyi Zsuzsannától 7 gyermeke született, akik közül négy maradt életben.⁵⁷ A két fiút, Gábort és Gedeont taníttatták. Fábián Gábor 1821-ben megszerezte az ügyvédi diplomát, s ismert író és irodalomszervező lett. Öccse, Gedeon földmérőnek tanult és Sümegen telepedett le. Fábián Gábor apjához hasonlóan több nyelvet beszélt. Pozsonyban — édesapja biztatására — tanult meg németül, a pápai kollégiumban latinul és görögül, később Pesten franciául és angolul.

1815-ben, amikor a nagyobb fiúk még tanultak, a kis József és Ágnes pedig családi körben nevelődött, édesanyjuk 38. évében hirtelen támadt lázas betegségben, „forró nyavalyában” meghalt. Az esperes szeretett feleségéről azt jegyezte a tótvázsonyi anyakönyvbe, hogy „sok szép virtusokkal ékeskedő” volt. Temetésén Fábián lelkész-

⁵⁵ FÁBIÁN József: Természeti tudomány a' köznépek. Veszprém, 1803. 38.

⁵⁶ Csak megjegyezzük, hogy a méterrendszert hivatalosan 1874-ben vezették be Magyarországon.

⁵⁷ Fábián József családi viszonyairól az anyakönyvek és a hagyatéki iratok alapján a következőket tudtuk megállapítani: Fábián már 1791-ben házas volt Somogyi Zsuzsannával. Házasságukból született kb. 1792-ben ÁGNES, aki 1810. december 23-án Tótvázsonyban halt meg „forró nyavalyában.” JÓZSEF 1794. augusztus 18-án született, ugyanezen a napon megkeresztelték. Még két hetet sem élt: augusztus 31-én temették el énekszóval. GÁBOR, a későbbi író, 1795. december 28-án Vörösbényben született, meghalt Aradon 1877. december 10-én. Halála után a városban szobrot emeltek a tiszteletére. Őt követte GEDEON 1798. szeptember 26-án, aki földmérőnek tanult, 1825-ben Sümegen élt. ZSUZSANNA kb. 1801-ben született Vörösbényben, 1810. december 10-én hunyt el Tótvázsonyban, ugyancsak „forró nyavalyában.” JÓZSEF 1808. február 11-én, ÁGNES 1812. április 11-én látta meg a napvilágot. A második házasságából 3 gyermek született Tótvázsonyban: Terézia 1816. október 12-én, ZSUZSANNA 1821. augusztus 13-án, DIENES (DÉNES) 1823. március 3-án. Az anyakönyvben Zsuzsáról és Dénesről azt is feljegyezte Fábián József, hogy mindkettő beoltatott, ti. himlő ellen. A „születési” adatok – József (1794) és Gábor kivételével — mindenkor a *keresztelés időpontját* jelentik! — Források: DREL III. 252. fond. A Tótvázsonyi Református Egyházközség iratai. Vegyes anyakönyv II. 1793–1837. A Vörösbényi Református Egyházközség iratai. Vegyes anyakönyv I. 1735–1808. A kutatás lehetővé tételét nagytiszteletű Szalay Szilárd vörösbényi református lelkésznek ezúton is köszönöm.

barátai: a veszprémi Ángyán János és a füredi Nagy István mondták a gyászbeszédet, melyet később a Lelki Pásztori Tárházban meg is jelentettek.

Fábián József a gyermekek érdekében hamarosan megnősült és Medgyesi Zsuzsannát vette feleségül, akitől három gyermeke született: Terézia (1816), Zsuzsanna (1821) és Dénes (1823). Nem sokáig örülhetett azonban gyermekeinek, mert 1825. január 29-én szélütésben váratlanul elhunyt.

Halála után felnőtt fiai megegyeztek az özvegygel, aki részét megkapta, s három kicsinyével szülőhelyére, Kőrösre költözött.⁵⁸ Fábián Gábor és Gedeon az ingóságokat egymás közt felosztották, s magukhoz vették, birtokaikat pedig rokonuk, Somogyi Péter tótvásonyi közbirtokos gondjaira bízta. Ágnes és József eltartásáról és neveltetéséről szintén közös megegyezés alapján gondoskodtak. Mire az eset a Veszprém vármegyei árvaügyi választmány tudomására jutott, az érintettek — törvénytelenül — elintézték az árvák sorsát.

Kezdetben úgy tűnt, hogy Somogyi Péter a törvény szerinti gyám, Fábián Gábor megelégedésére intézi az ügyeket, ám rövidesen összeütközésre került sor köztük, mivel Somogyi a maga anyagi érdekeit tartotta szem előtt. A kölcsönös vádaskodások hosszú gyámügyi vizsgálathoz vezettek, amelyet – miután Somogyi kifizette Fábián Gábornak és Gedeonnak a követelt 1.000 váltóforintot – a felek között 1833-ban békés megegyezéssel zártak le. Ezután a vármegye is ad acta tehetette a vaskos vizsgálati anyagot.⁵⁹

A gyámügyi iratokból kitűnik, hogy Fábián József szerény ingó és ingatlan vagyont, s meglehetősen adósságot hagyott gyermekeire, megnehezítve ezzel az árvák nevelését. Felnőtt fiainak, Fábián Gábornak és Gedeonnak a hétköznapjait szemmel láthatóan megkeserítette, hogy egyszerre kellett gondoskodni testvéreik eltartásáról, felneveléséről és az örökölt adósság tisztázásáról.

Fábián József adóssági viszonyairól egy eddig kevésbé használt forrástípus, a vármegyei betáblázási jegyzőkönyv lehet segítségünkre. A kölcsönügyleteket ugyanis a vármegyei közgyűléseken, ún. be- és kitáblázás formájában tartották nyilván.⁶⁰ A Veszprém megyei közgyűlési jegyzőkönyvek fényt vetnek Fábián József pénzügyi helyzetére.

⁵⁸ A hagyatéki iratokból nem derül ki, hogy melyik Kőrösről van szó.

⁵⁹ VeML IV. 1. b. fond. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1833. No. 378.

⁶⁰ A betáblázási jegyzőkönyvek gazdaságtörténeti hasznosításáról GLÓSZ József: A megyei betáblázások és a közbirtokos nemesség. = Aetas 1992. 4. sz. 44-47.

Fábián József és társai adósságainak betáblázása
Veszprém vármegye gyűlésein (1817–1823)

	Hitelező	Adóslevél kelte	Összeg (váltóforintban)	Jogcím	Felvevő
1.	Dunántúli Református Egyházkerület	1814. április 26.	200	kölcsön	Fábián József
2.	Veszprémi Református Egyházmegye	1817. július 10.	800	400 új énekeskönyv ára	Fábián József
3.	Veszprémi Református Egyház	1818. január 1.	400	200 zsoldároskönyv ára	Fábián József
4.	Dunántúli Református Egyházkerület	1819. június 28.	528	kölcsön	Fábián József Naszályi János Ángyán János
5.	Horváth János veszprémi kanonok	1819. július 26.	375	kölcsön	Fábián József
6.	Pápai Református Kollégium	1823. március 8.	800	kölcsön	Fábián Gábor Fábián Gedeon
7.	Csema István ősi református lelkész	1823. április 25.	1.000	kölcsön	Fábián József
	Mindösszesen		4103		

Fábián József esperesi, írói-szerkesztői munkája során hivatalához, anyagi helyzetéhez viszonyítva jelentős adósságot halmozott fel. A nevére betáblázott kölcsönök nagysága megfelelt kb. egy 1400–1500 holdas közepes minőségű köznemesi birtok egyévi tiszta jövedelmének. A felhalmozott adósságot részben az adóslevél aláírása után, részben a lelkész halála után táblázták be; kitáblázás viszont 1825 előtt nem történt meg. Az esperes anyagi helyzete 1823-ban érte el a mélypontot: ekkor fiai azért vettek fel kölcsönt a Pápai Református Kollégium pénztárából, hogy apjuk adósságait átmenetileg rendezzék. Ez sem volt elég, így egy hónappal később Fábián József lelkésztársától, Csema Istvántól ismét jelentős összeg felvételére kényszerült.

1825 utáni években — pontosabban évtizedben — Fábián Gábor és Gedeon az adósságok nagy részét tisztázta. A veszprémi egyházmegye 1826-ban régi kamatok fejében 36 forintot, ezen kívül 57 forint 7 krajcár tőkét és ennek

1817-től járó kamatait követelte az örökösöktől, de azok a többszöri felszólítás ellenére sem válaszoltak.⁶¹

A dunántúli református egyházkerület 1825-ben fogalmazta meg követelését, melyet évente megismételt.⁶² Az ügy végére 1837-ben azzal tettek pontot, hogy a néhai Fábíán Józsefnél az énekeskönyvek árában maradt 7 forint 30 krajcárt, mint „megvehetetlen”, „elveszetteknek” tekintették és kitörölték a restanciák (hátralékok) sorából.⁶³

A száraz tények megengedik annak a tanulásnak a levonását, hogy a tudományos munka, az írói ambíciók néha olyan súlyos áldozatokkal jártak, amelyek a családi háztartást is megrengették. Fábíán esete még szerencsésnek tekinthető, hiszen idővel tisztázódtak az adósságok; nem úgy barátja és adóstársa, Ángyán János esetében, aki ellen a vármegye a csődeljárást is lefolytatta.

MÉRLEG

Fábíán József élete és működése — jelentőségénél fogva — monografikus feldolgozást igényel. Fenti áttekintésünk nem több vázlatnál, amely egy sokoldalú, felvilágosult református lelkész munkásságát igyekezett felvillantani. Arcvonásait — mivel arcmása nem maradt fenn — egyedül tárgyasult tevékenysége révén tudtuk megrajzolni. Mintegy 4000 kéziratos és nyomtatott oldalnyi írás és műfordítás, s közel 2500 folyóiratoldal őrzi kezényomát. A fennmaradt dokumentumok segítségével a lelkész-esperes, a családapa, a gazdasági szakíró, a folyóiratalapító-szerkesztő, a tudomány-szervező és tudományos ismeretterjesztő elfelejtett alakja tűnt fel előttünk közel két évszázad távolából.

* * *

FÜGGELÉK

Az alábbiakban két fontos, Fábíán József Chaptal-fordításával kapcsolatos forrást teszünk közzé. Az iratokat eredeti helyesírással, értelmező jegyzetekkel adjuk közre.

⁶¹ DREL II. 217. fond. A Veszprémi Református Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1826. július 12. közgy. jkv. No. 3. A követelés megállapításáról. 1827. február 7. közgy. jkv. No. 6. Márton Gábor egyházmegyei perceptor felszólítja az örökösöket tartozásuk kifizetésére. 1829. február 3. közgy. jkv. No. 22/b. Az örökösök a felszólításra semmit sem válaszolnak.

⁶² DREL I. 1. a. fond. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1825. június 23-25. közgy. jkv. No. 86/a.

⁶³ Uo.1837. július 5-8. közgy. jkv. No. 57.

1.

Fábián József folyamodása Veszprém Vármegyéhez,
Chaptal-fordításának kiadása ügyében
Veszprém, 1812. augusztus 2.

[A külzeten:]

A' Tekintetes N[emes] Bésány István első Al-ispány Urhoz nyujtandó alázatos Könyörgése a' belől írtnak.⁶⁴

Tekintetes Vice Ispány Ur!

Különös kegyességű Drága Nagy Uram!

A' Hazai Tudósításnak 37-dik számjából most nem régiben olvasván, hogy Nagy Méltóságú Gróf Erdődy Jó'sef Fő Cancellarius⁶⁵ ő Excellentiája⁶⁶ a' Haza eránt való szeretetből, Chaptal hires franczia Chemikusnak és ministernek a' Szöllőművelésről, Bortsinálásról, és egyéb ide tartozókról való munkáját Deák nyelvre által fordította, és Bécsben kinyomtatattván az elterjedésért minden Jurisdictionokhoz⁶⁷ megküldötte: Azt a' bátorságot vettem magamnak, hogy ugyan ez a' munka nállam már több esztendőktől fogva Magyarul készen lévén, bejelentsem Ő Excellentiájának, és egyszermind esedezzem, hogy a' Deákul nem tudókért, a' kik sokkal többen vagynak a' két Magyar Hazában, de a' mi Magyar, és elevenedni kezdő Litteratúránk kedveért is, ennek ki nyomtatását is méltóztatná ő Excellentiája elősegíteni.

Tellyes bizodalommal vártam hogy azon nagy Méltóság, a' ki Haza eránt való szeretetből olly nagy áldozatot tett, és a' kinek igen sok van hatalmában, az én kérésemet, megfogja hallgatni. Mivel mindazáltal még ez ideig semmi biztatást ő Excellentiájától nem vettem, azomba megvagyok győzetten, ennek a' Könyvnek szükséges, és hasznos volta felől, az egész Országra nézve, ugymint, a' mellyben soha illyen materiájú Könyv nem iratott: bizodalommal folyamodom a' Tekintetes Urhoz, alázatosan könyörögvén, méltóztassa ennek kinyomtatását annyiban elő mozditani, hogy az előfizetésre a' Tekintetes Nemes Vármegye szine előtt ne terheltessék recomendálni.⁶⁸ A' Tekintetes Vice Ispány Urnak a' T[ekintetes] N[emes] Vármegye előtt nagy érdeme és tekintete lévén, nem kell egyéb, hanem egy hathatós szó, hogy ezt véghez vigye.

A' Könyv két nagy kötetből fog állani, mintegy 80 árkus, hozzá járandó 24 Réztábla tsinos rajzolatallal, s a' kettőnek tiz forintra megy az ára váltó Czédulában.⁶⁹ Ez ugyan talán, ha a' régi tzédulákhoz mérjük sokatskának látszik; de ha meggondoljuk, hogy maga az originál⁷⁰ is ennyi árú, hogy ez annál sokkal bővebb, nem tsak a'

⁶⁴ Bésán Istvánt először 1793-ban választották Veszprém Vármegye alispánjává; az 1810-ben tartott tisztújításon megerősítették állásában.

⁶⁵ főkancellár

⁶⁶ ökegyelmessége

⁶⁷ törvényhatóságokhoz

⁶⁸ recomendál (latinból) = emlékeztet

⁶⁹ Egy váltóforint 60 krajcárból állt; egy ezüstforint két és fél váltóforintot, azaz 150 váltókrajcárt tett ki.

⁷⁰ eredeti

hozzá tett fontos Jegyzések által, hanem annyiban is, hogy egy hasznos Indexel együtt toldalékul hozzá adatott a' szőlő tzúkor, és szőlő magolaj készítésének módja is; ha végre azt is felvesszük, hogy ma a' Papiros minden matériálék közt legdrágább: éppen nem lehet sokallani.

Gondolkoztam azon is, hogy mivel ez a' Könyv az egész Országra és Nemzetre nézve nagy következtetésü,⁷¹ mivel ennek haszna nem csak a' most élőkre, hanem a' következő maradékra is kiterjed, mivel végezetre, ez a' maga nemében olyan remek munka a' melly méltán megérdemli a' legfőbb Méltóságók, és valóságos Tudósok pártfogását is, mint ezt Frantzia Országban megérdemlette: tehát a' Felsőleges Consilium⁷², vagy ezen mi T[ekintetes] N[emes] Vármegyénk által minden Jurisdictioknak insinualjam.⁷³

Mi lehető,⁷⁴ és mi nem, a' Tekintetes Vice Ispány Ur jobban tudja, és böltsebben érti. Én hazafiui kötelességemnek esmertem ez eránt kérésemet benyújtani, valamint az igaz hazafiui és használni kívánó sziv, 's Literaturánk eránt való búzgoság vitt arra is, hogy ennek fáradságos fordításához hozzáfogjak.

Valóba boldognak tartanám magamat, ha ahol fogantatott ez a' munka, tudniillik ezen Nemes Vármegyének kebelébe, ugyan itt lenne ennek, 's ez által szerentséje születettni is. Hogy erről eleve is lehessen valamennyire ítéletet tenni, ímé ennek foglalatját, de csak rövideden kihúzza ide zárom.⁷⁵ Magamat alázatosan ajánlván, minden lehető tisztelettel maradok 's vagyok

A' Tekintetes Vice Ispány Urnak

alázatos tisztelő szolgája

Fábián József m. k.⁷⁶

Tóth Vázsonyban Augustus 2-dikán 1812-dik Eszt[tendőben].

FORRÁS: *Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. b. Veszprém Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1812. augusztus 3. közgyűlés No. 244. Autográfbeadvány.*

2.

Veszprém Vármegye felhívja Magyarország törvényhatóságait, hogy Fábián József szőlőmívelésről írott munkájának kiadását támogassák Veszprém, 1812. augusztus 3.

Minden Vármegyének.

Nagyméltóságú etc. etc.

Fábján (!) József Ur, Tóth Vázsonyi Megyénkben fekvő Hellységbeli H[elvé] Valást tartó Gyülekezet Predikátora, aki több rendbeli kőz hasznú munkáiról a Hazában esme[eretes], Chaptal Frantzia hires Chemicusnak a' Szőlő mívelésről, Bor

⁷¹ értsd: nagy következményekkel jár

⁷² Ti. az 1724–1848 közt működő Magyar Királyi Helytartótanács nevű kormány szerv.

⁷³ insinualjam (latinból) = eljuttassam

⁷⁴ lehetséges

⁷⁵ Fábián József a kérelméhez csatolta a munka tervezetét.

⁷⁶ maga kezével

tsinálásról, és egyéb ide tartozókról írott könyvét, melyet egyik nagy Hazánkfia Groff Erdődi Jóseff Fő Cancellarius Ő Nagyméltósága Deák nyelvre által tétetett és tulajdon költségén ki nyomtatott, Hazafi indulatjától vezéreltetvén, sok szükséges bővítésekkel Magyar nyelvre fordította.

Kivánna ő ezen munkáját sajto alá botsátani, 's ekképpen Hazafiainak hasznára közönséggé tenni; mivel azomban a' munkának nagysága, mely 80 árkusokból, és 24 Rézre metszett Táblákból fog állani, és a' mostan uralkodó drágaság miatt abbéli tzéljának más buzgó Hazafiak segítsége nélkül leendő végre hajtására elégtelen, előfizetések, vagy subsriptio⁷⁷ által akarja azt el érni, melyre nézve egy Exemplarnak⁷⁸ az árát válto tzédulában 10 forintokban állapította meg. Ezen mai Köz Gyűlésünkben, sok érdemes Tagok a' fellyebb ki tett tzélt, rész szerént tústént való előfizetésekkel, rész szerént neveiknek feljegyzésével elősegíteni igyekeztek.

Hazánknak edgyik fő gazdagsága Szőlőhegyeiben áll, melyek terméseit a' gondosabb és jobb bánás modjával betesebbekké lehetne tenni, s ezáltal a' Nemzeti Szorgalmatosságot és gazdagságot nevelni.

Nem kételkedvén benne, hogy Nagyságtok kegyelmetek is vélünk edgyütt azon egy buzgó Hazafi lélektől vezéreltetnek, mely szerént semmit, még nagy áldozatokat is mihellyt azok által a' Nemzet haszna elő mozdíthatatik, nem kiméllenek.

Bátorkodunk Nagyságtokat kegyelmeteket az eránt Atyafiságos Barátsággal meg kérni, hogy ezen a' Nemzeti gazdagság gyarapítására és a' nyelv pallérozására szolgáló köz hasznu munkának ki nyomtatását, a' fentebb ki tett mod szerént elősegélleni, 's nekünk a' magokat alá írók neveit, a' Kiadoval leendő aszükséges közlés végett meg küldeni n[e terheltessenek].

Akik egyénaránt [vagyunk atyafiságos tisztelettel etc.].
[Veszprémben] 3-dik Augusti 1812.

FORRÁS: *VeML IV.1. b. Veszprém Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1812. augusztus 3. közgyűlés No. 244. Fogalmazat.*⁷⁹

⁷⁷ subsriptio (latin) = aláírás

⁷⁸ exemplar (latin) = példány

⁷⁹ A fogalmazat mellett található jegyzék szerint a felhívást a „szomszédos” Győr, Fejér, Komárom, Somogy, Sopron, Tolna, Vas és Zala vármegyéknek, továbbá az alábbi „nem szomszéd” megyéknek is megküldték: Abaúj, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Esztergom, Gömör, Heves, Hont, Nógrád, Pest, Pozsony, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torna, Torontál, Túróc, Zemplén. Összesen 31 vármegye kapta meg a körlevelet.

PRÉDIKÁTORI
TÁRHÁZ

VAGY
OLLYAN GYŰJTEMÉNY,
Mellyben

A' Prédikátori Hívatalra tartozó szüksé-
ges dolgok egymás után rövideden
feltaláltatnak,

ÉS

A' MELYET A' VELE ÉLNI AKARÓKNAK
HASZNOKRA KIADNAK

FÁBIÁN JÓSEF

A' Veres Berényi Ref. Eklésiának L. Tanító-
ja, és a' Veszprémi Eklésiai Tarsaságnak Se-
niora, és

LÁTZAI SZ. JÓSEF

A' Lepsényi Ref. Eklésia Prédikátora és Tra-
ctusbéli Alfeffor.

MÁSODIK KÖTET.

Első Fogás.

VÁTZON,

Nyomtattatott Máramarosi Gotlib Antal' betűivel,
és költségén. 1806.

JAKAB RÉKA

Az ugod-vadkerti fürdő a reformkorban

UGOD VESZPRÉM MEGYE PÁPAI JÁRÁSÁBAN, Pápától mintegy 10 km-re Keletre fekszik az Északi-Bakony kisalföldi lábánál. Élővíze a falu mentén folyó Öreg-Séd. Története a késő Árpád-kor óta folyamatosan ismert, nevét a XIII. században élt Csák nembéli Ugod, bakonyi örökös ispánról kapta. Az ugodi uradalom központja az ugodi vár volt, mely a középkorban a Bakony többi várához hasonlóan védelmi funkciót töltött be, majd a XVII. század első harmadára elveszítette jelentőségét és elhanyagolttá vált.

A várhoz tartozóként — egyéb településekkel együtt — 1527-ben és később is említett Ugod mint *oppidum* szerepelt. Lakossága éppen a vár jelenléte miatt élvezett különleges státust. A vár a XVI. században a Nádasdy család kezére jutott. Nádasdy Tamás a század végére megerősítette a vár védelmi állapotát és őrséggel látta el. 1608-ban privilégiumot adott ki, melynek értelmében mindazok, akik Ugodra jönnek lakni, földet, erdőt, rétet kapnak és személyükre nemességet. Ők ezért a vár védelmét biztosítják, szükség esetén házanként egy lovast vagy egy gyalogost állítva ki.

A várat övező helység folyamatosan oppidum ranggal bírt 1527 és 1658 között, tehát addig, amíg a vár védelmi szerepe fennállott.¹

Az ugod-devecseri uradalmat, melyet később a pápai uradalomhoz csatoltak, az Esterházy-család a XVII. század közepén szerezte meg az eladósodott végelai Horváth-családtól. Egy 1670-ben tett birtokosztály alapján a Pál nádor hercegi címre emelése után is grófi rangban maradó ág tulajdonába került az uradalom.² 1721-ben Ugodot még oppidumként említik, de a huszas évektől az uradalom központja már egyértelműen Pápa. Ugod az uradalom részeként nem különbözik a többi birtoktól; lakói parasztgazdák, akik telkeiken gazdálkodva földesuruknak adót fizetnek.³ A XIX. században Ugod a pápai uradalmon belül az ún. „ugodi jószág” üzemgazgatási központja. Mintegy 11000 kat. holdjával az uradalom legnagyobb határu községei közé tartozott.

Az Esterházy-család jövedelmeinek biztosításán kívül Ugodnak nem volt különösebb jelentősége környéke számára. Ez a helyzet a reformkorban megváltozott, és az uradalom egyik falujából Pápa vidékének leglátogatottabb és legkedveltebb, élénk forgalmú, szórakozási lehetőséget nyújtó helye lett. Köszönhette mindezt a XIX. század elején feltörő savanyúvíz forrásának.

Ám ahhoz, hogy egy forrásból a környék legforgalmasabb fürdője váljék, több tényező együttes hatására volt szükség. A korszak mentalitása, divatja kedvezett a

¹ ILA-KOVACSICS 1964. 380.

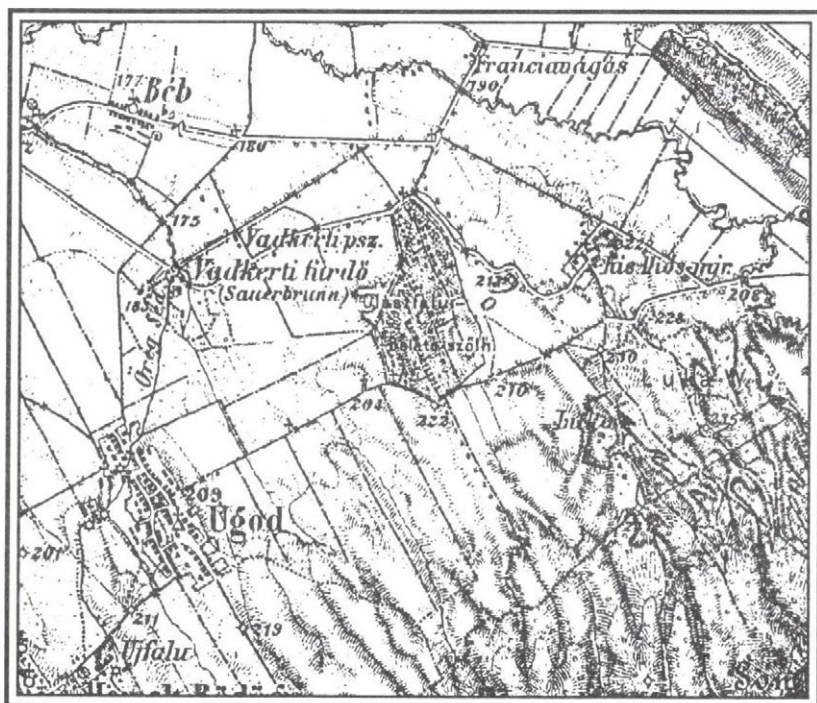
² FÜLÖP, 1994. 228.

³ FÜLÖP 1994. 236.

fürdőre járásnak. A XIX. század első felében kezdik fürdővé kiépíteni a korábban csupán ivóvizük miatt látogatott helyeket, építik meg az első fürdőépületeket. Az ugodi fürdő kialakulásában meghatározó szerepe volt a földesúrnak, aki valószínűleg jó jövedelmet ígérő befektetésként tekintett a bérletként működtetett fürdőre. Ő maga egyébként nem látogatta.

Az eddiggi nem kutatott ugodi fürdő azért is érdemel figyelmet, mert vendégekőre alapján nem a paraszti fürdők sorába tartozik. Ugyanakkor nem is hasonlítható össze a majd főleg a dualizmus idejére kiépülő, a felsőbb társadalmi rétegek körében divattá váló, híresebb fürdőkkel sem. Ugodot e két kategória között elhelyezkedő, a vidéki városi polgárságot, kis- és középnemességet, az iparos-kereskedő réteget kiszolgáló lokális fürdőként tarthatjuk számon.

Dolgozatunkban ezt kívánjuk bemutatni a XIX. század negyvenes éveinek elejéről fennmaradt vendégekönyv⁴ elemzésével, mintegy társadalmi keresztmetszetet adva a fürdőközönségről.

Ugod és környéke (1882/1883, részlet) (1:75000)

⁴ Az Ugodi Fürdő Rt. számadáskönyve 1840–1844. DREK, Kézirattár. O. 856. (Továbbiakban Számadáskönyv.)

Az ugodi fürdőről nem rendelkezünk olyan bőséges és változatos forrásanyaggal, mint például Balatonfüredre nézve. Ott a fürdőt működtető tihanyi apátság gazdasági iratai, számadásai a fürdő minden bérleményéről tartalmaznak adatokat. Ezen kívül országos forgalma miatt bővelkedik leírásokban, melyeket különböző színvonalú útleírásokban, szépirodalmi művekben, magánfeljegyzésekben találunk. Ezzel szemben az ugodi fürdő működéséről csak az egyik bérlő számadásai tájékoztatnak. A vendégházat bérlő Ugodi Fürdő Rt. vendégkönyve és a benne szereplő jövedelmek pusztán a vendégszobákról és a kávéházról nyújtanak információt. A fürdő egyéb tartozékainak hasznosításáról néhány elszórt adatból és más fürdők analógiájából alkothatunk képet.

Az Ugodon megforduló vendégek beazonosításához és társadalmi státuszuk meghatározásához *Hudi József* Pápa város önkormányzatairól írott tanulmányait és a tisztségviselőkre vonatkozó adatait használtuk fel.⁵

AZ UGODI FÜRDŐ IRODALMÁRÓL

Az általunk ismertetendő fürdőről nem született annyi leírás, mint a reformkor más, forgalmasabb fürdőiről, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kortársak ne szerezhettek volna tudomást létezéséről.

A fürdő a környék — főleg Pápa — lakosságán kívül szélesebb körben először az orvos-vegyész-botanikus társadalom figyelmét keltette fel, mint vizsgálódásai, kísérleteik lehetséges terepe. Megállapítható, hogy a szakmai és egyéb folyóiratokban tett közlések alapján a források keletkezése után igen rövid időn belül ismertté vált az ugodi víz a szakma körében. A harmincas-negyvenes években szinte minden fontosabb folyóiratban találkozunk Ugoddal és az ekkor kiadott, Magyarország gyógyvizeiről szóló összefoglaló munkákban is szerepel az ugodi fürdő. Zsoldos János Veszprém megyei főorvos már 1827-ben közölt írást a fürdőről a hazai lapokban, őt követően Cseresnyés Sándor, szintén Veszprém vármegyei főorvos a különböző folyóiratokban, majd egy külön kis könyvben ismertette az ugodi fürdőt.⁶ Az ő munkáik alapján Fényes Elek is említést tett földrajzi-statisztikai országleíró könyvében az ugodi forrásokról.⁷ Ezután két másik orvos közölt leírást az ugodi fürdőről és gyógyvizéről. Török József, a debreceni református kollégium vegytan tanára egy 1845-ben meghirdetett pályázatra készített, 1848-ban megjelent⁸ munkájában foglalkozott az ugodi gyógyvizekkel és fürdővel. Wachtel Dávid soproni orvos fürdőkről szóló összefoglaló műve

⁵ HUDI 1994., 1995. Ezúton is köszönetet mondunk Hudi Józsefnek, hogy felhívta figyelmünket a dolgozatunk elsődleges forrását képező fürdői számadáskönyv létezésére és lehetővé tette kutatását.

⁶ CSERESNYÉS SÁNDOR: Magyar Kurír. 1834. Tavaszutó 25-én; Az ugodi sós, vasas, gyantáros, ibolyós, hideg forrásokról. Pápa, 1841.

⁷ „Savanyúvíz és fürdő van Ugodnál, Pápához keletre 5 óranegyedre, mely két ásványos vízről b. e. Zsoldos János Veszprém megyei főorvos 1827-ben a magyar és német újságokban, 1834-ben pedig ugyancsak Veszprém megyei főorvos Cseresnyés Sándor úr újságokban a magyar közönséget értesítették, végre 1838-ban Tognio Lajos pesti egyetemi oktató szinte Csersnyés úrral az ugodi víznek mivoltát, alkotórészeit és hasznait vizsgálat alá vévén, arról hírlapokban tudósítás tétetett.” FÉNYES 1841. I. 404.

⁸ KÓSA 1999. 34.

Török József munkájának második kiadásával egyszerre, 1859-ben jelent meg. Ebben a könyvében bőséges leírást közölt Ugodról, de akárcsak Török, ő is elődei írásait használta fel.⁹ A korai beszámolók közé tartozik Lengyel Dániel pesti orvosé, aki *Fürdői zsebkönyvében*, mintegy hatszáz fürdő és forrás közt, ismertette az ugodit is.

A dualizmus idején, amikor a fürdőirodalom kibontakozásával, a balneológiai társaság megalakulásával és annak könyvsorozata beindulásával egyre több fürdőről szóló könyv, brosúra jelent meg, Ugodon valószínűleg már nem működött fürdő. Ha pedig még működött, különösebb jelentősége országos viszonylatban nem volt, ugyanis az ekkor íródott komolyabb balneológiai munkákban említés szintjén sem találjuk. Chyzer Kornél és Bolaman István a század utolsó évtizedeiben írt áttekintő, részletes műveikben a savanyúvizek leírására szentelt külön fejezetben nem szólnak Ugodról.¹⁰

Az orvosi és balneológiai szakirodalmon kívül szintén a harmincas-negyvenes évekből származnak azok a leírások, melyeket az Ugodon megfordult vendégek közöltek önálló útleírásban, vagy a korabeli országos újságok levelező rovataiban.

A nem túl bőséges ugodi fürdőirodalom alapján elmondható, hogy Ugod elsősorban a környék lakóinak körében volt ismert és bírt jelentőséggel, másrészt a figyelmes lapolvasó közönség is tudomást szerezhetett a fürdő létezéséről és jellegéről, s ha akarta, fel is kereshette.

FÜRDŐÉLET A REFORMKORBAN

A dualizmus időszakára teljességében kibontakozó hazai fürdőélet a XVIII. század végén még mint gyógyidegenforgalom indult meg, melyet II. József idején kezdtek államilag szabályozni. Az elsősorban gyógykúrák miatt tett fürdőlátogatások a XIX. század második felére a polgárosuló életforma részeként szórakozási formává alakultak. A család eredeti környezetét elhagyva, távolabbi helyre utazva, új társaság körébe került, ahol új ismeretségeket köthetett. A fürdők tehát már nem pusztán gyógyhelyek voltak, amelyeket kizárólag egészségügyi okokból kerestek fel, hanem a szórakozás nyári „kihelyezett” színhelyei. Ennek megfelelően fejlődtek, bővültek a fürdő által nyújtott szolgáltatások a korszak folyamán, és az új igények (szórakozás) szerint épültek ki maguk a fürdők is. A szálláshelyek mellett elmaradhatatlan kezd lenni a táncterem, a kaszinó vagy a kávéház.

A legtöbb gyógyfürdő feudális tulajdonban volt, mely tény egy ideig akadályozta fejlődésüket. Később a tulajdonosok egyre inkább bérbe adták a földjükon levő forrást vagy fürdőt és bérleti formában működtették. Így általában nem fűződött érdekük a fejlesztéshez. Ugod ebből a szempontból szerencsésnek mondható, hiszen éppen földesurának köszönhető, hogy a feltörő források körül forgalmas fürdő épült ki.

⁹ DAVID WACHTEL: Ungarns Kurorte und Mineralquellen. Oedenburg, 1859.; TÖRÖK JÓZSEF: A két Magyarhaza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debrecen, 1859.

¹⁰ BOLEMAN ISTVÁN: Magyar fürdők és ásványos vizek. Bp., 1896., CHYZER KORNÉL: Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. Sátorlajújhely, 1885.

Helyzete ilyen értelemben hasonlítható a balatonfüredi és a hévízi fürdőéhez, melyek esetében szintén a tulajdonos kezdeményezte fürdő építését. Füreden a tihanyi apát javaslatára kezdték a források környékét fürdőteleppé alakítani még a XVIII. század közepén. Elsőként fürdőház és vendéglő épült a betegek kiszolgálására, s Füred hamarosan az ország kedvelt fürdőinek sorába lépve a Dunántúl legelőkelőbb, legforgalmasabb fürdőjévé nőtte ki magát, melyet mind a magyar, mind az osztrák főváros tehetősebb lakói előszeretettel látogattak. Hévízen Festetics György, Keszthely birtokosa 1795-ben tervekkel készíttetett a tó körüli fürdőhely kiépítésére. A következő évre már fürdő-rendszabályt is szerkesztenek, melyben a fürdőház mellett lacikonyhát, istállót, kocsiszínt, tánc- s kuglizóhelyet, parkot említenek.¹¹ A fürdő, amely az ugodihoz hasonlóan a reformkorban a környező települések, elsősorban a keszthelyi lakosság helyi fürdőjének számított, a földesúr 1819-ben bekövetkezett halála után — gondoskodás hiányában — pusztulásnak indult, és a később oly híressé váló fürdő csak a múlt század hatvanas éveiben épül ki újra.

A reformkorban a Dunántúlon kevés ismert és forgalmas fürdő működött. A füredin kívül két Vas megyei savanyúvíz körül kiépült fürdőt látogattak nagyobb számban vendégek: a tarcsait és a sóskutit. Mindhárom fürdő nagyobb volt az ugodinál. Tarcsán a reformkorban vendéglő és 97 szobás vendégház, Sós-kúton 62 szobás emeletes fürdő működött.¹² Ezekon kívül már működött a XIX. század második felére jelentőssé váló két másik fürdő is, a soproniak kedvelt fürdője Balfon és a dél-dunántúli részen Harkányban, melynek vonzásköre a horvátországi részekre is kiterjedt.¹³ Ennek ellenére a huszas évek végére – harmincas évek elejére megfelelő színvonalal kiépülő ugodai fürdő főként a Pápa környéki, Győr megyei, de a távolabbi Vas megyei vendégek egy részét is elvonta az említett fürdőkről.¹⁴

A parasztság, a nép fürdőzéséről a XVIII–XIX. századot megelőzően is van tudomásunk. Közvetlen összefüggés állapítható meg a búcsújáróhelyek és fürdők látogatása között, illetve a források gyógyító erejébe vetett bizalom és ezekhez társuló csodás gyógyulás képzete között. A búcsújáróhelyek és fürdők kialakulásának viszonylatában kölcsönösség érvényesül. Egy-egy búcsújáróhelyen általában találunk gyógygyógyvizet tartott forrást, „szent kutat”, ugyanakkor előfordul, hogy egy korábban gyógyvíze által látogatott hely búcsújáróhelyé alakul. A polgári életforma részeként kialakuló fürdőélet múlt századi megjelenésével nem tűnnek el a parasztfürdők. Létezésükről a Dunántúlon is tudunk. A Bakonyban, nem messze Ugodtól, Bakony-szentlászlón feltörő kénes hévizet a környék lakói már a XVIII. század második felében rendszeresen látogatták. Az itt épült fürdő — akárcsak az ugodai — Esterházy

¹¹ SINGER 1872., Lipták 1972.

¹² HUDI 1989. 111.

¹³ Történetükre vonatkozóan ld.: GÜNTNER Péter: A balfi fürdő története (1865–1914). Soproni Szemle 1998. 228–246., valamint SZITA László: Harkány fürdő története 1823–1973. Harkány, 1973.

¹⁴ Pesty Frigyes Naggyimótnál az alábbi leírást adja: „E falutól ½ órányi távolságra van Vadkertti fürdő és Savanyú víz, amely másképpen Ugodai fürdő név alatt ismeretes, hol Májustól egész Szeptemberig nemcsak a Pápa közelében levők találják fel leginkább vásárnapokon át mulató helyeiket, hanem más környékekről is jönnek ide némely betegségekben sýnlődők fürdeni és magokat orvosoltatni. Így például Sopron megyéből és Rába-közből minden nyáron megszoktak (...) jönni.” VeML Mikrofilmgyűjtemény. Pesty Frigyes helységnévtára. 1864. 7. 305–310.

birtokon feküdt, kiépülését itt is a földesúr segítette elő. A fürdőház 12 fürdőkabinból állt, egyenként két-két káddal ellátva, továbbá volt egy vendégház néhány szobával a fürdővendégek részére, biliárdszalonnal és táncteremmel.¹⁵ Főleg a nyári hónapokban, vasámaponként látogatták a forrást és a helyben lakó chirurgussal köpölyöztették magukat, szívatták vérüket. A falu lakói a forrás vizét naponta használták.¹⁶ A Zánka melletti Vérkút fürdőjét, ahol fürdőház, kocsmá és borbélymester is működött, a füredi fürdő kiépülése után is szívesebben látogatta a köznép.

A reformkori fürdők mindennapjairól, a fürdőzés mellett kínált szórakozási lehetőségekről, valamint egy nyári fürdőnap eltöltéséről, egyáltalán a fürdőzési szokásokról szintén a füredi leírásokból szerezhetünk tudomást.

A fürdőn való tartózkodás elsődleges célja általában a gyógyüdülés volt. Ennek legfontosabb részét az ivókúrák, illetve a hideg- vagy melegvizes fürdés alkották. A kúrák egyhangúságát megszakítandó, a napokra vagy hetekre fürdőre utazó vendégek számára a fürdők — az idő könnyed eltöltése érdekében — változatos programokat kívántak nyújtani. Emiatt lesz elmaradhatatlan tartozékká a kávéház vagy kaszinó, a vendéglő, a kocsmá, nagyobb helyeken a színház és a kellemes sétákra alkalmas ligetek, angolparkok.

Bár nem gondoljuk, hogy egy balatonfüredi nyári nap eltöltésének lehetőségei minden vidéki fürdőre vonatkoztathatóak lennének, a nap eltöltésének menete hasonlóan alakulhatott a fürdők többségében. A napirend a gyógykúra menetéhez igazodott, ha pedig valaki pusztán az üdülés végett érkezett a fürdőre, saját kedve szerint alakíthatta napi programját. Legfennebb a lehetőségek hiánya szabott korlátokat a szórakozásnak.

Balatonfüreden, a reformkor tipikus fürdőjében korán reggel, zenés ébresztésre keltek a vendégek. A kúra részeként először is egy pohár savanyúvizet fogyasztottak, majd korai sétára indultak. Délelőtt tíz óra után kezdődött el a fürdés, ha az időjárás megfelelő volt. Egy-egy fürdés orvosi előírás szerint 10-20 percig tartott. Ezt korai ebéd követte, délután pedig ki-ki szabadon választott programot magának. Ez a napszak alkalmas volt sziesztára, kártyázásra, vagy akár kirándulásra is a fürdőhely környékén. Akadtak, akik a délutánt is fürdással töltötték. Késő délután még egy ivókúrát tartottak, majd a vacsorát követően megkezdődött a fürdői élet legizgalmasabb része, az esti táncmulatságok, az ismerkedések legfőbb színtere.¹⁷

¹⁵ „Es befindet sich hier ein Badehaus mit 12 Kabineten zu je zwei hölzernen Wannen und eines mit einer Kupferner, ferner ein Gasthaus mit einigen Zimmern für Badegäste, Billiard und Tanzsaal. Alles befinden sich in [...] Garten. [...] Die Anstalt gehört den noch ungetheilten Erben des Grafen Paul Esterházy, es ist daher zur Hebung des Badeortes, selbst wenn er Berücksichtigung verdiente, vorder Hand wenig Aussicht vorhanden.” WACHTEL 1859. 95-96.

¹⁶ VAJKAI 1955. 80.

¹⁷ HUDI 1989. 127-128.

AZ UGODI FÜRDŐ LÉTREJÖTTE ÉS LEÍRÁSA

Az ugodi savanyúvíz legkorábbi említését az Esterházy-levéltár iratai között találjuk, egy Bolemann Lipót „gyógyszerészmester” (*Pharmaciae magister*) által 1823. szeptember 9-én kiállított bizonyítványban, melyben a víz vegyi összetételének vizsgálati eredményét közli.¹⁸

Az ugodi fürdő megnyitásának pontos időpontját nem ismerjük, a források alapján csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Az mindenesetre kijelenthető, hogy a huszas évek elején kezdték kiépíteni, fénykora pedig a reformkorra tehető. Későbbi működését elszórt adatok alapján rekonstruálhatjuk és a század nyolcvanas éveigi végigkövethetjük.

A forráshely fürdővé való kiépülése a víz vegyi összetételének megvizsgálása utáni évekre tehető, amely során megbizonyosodtak a víz egészségügyileg jótékony hatásáról. A fürdőről szóló leírások közül mindössze egy közöl pontos évszámot a fürdő megnyitását illetően. Wachtel Dávid soproni orvos, aki Magyarország gyógyvizeinek számbavételekor Ugodról is írt ismertetést, azt állította, hogy az Esterházyak még közvetlenül 1823-ban, a víz minőségi vizsgálata után megépítették a fürdőépületeket.¹⁹ Wachtel pontosnak látszó értesülése a fürdő felépüléséről semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fürdőzés már 1823-ban megindult. Bolemann elemzésére 1823. augusztus végén került sor, melynek eredményéről szeptemberben állított ki bizonyítványt, tehát a fürdőszézon végén. Mindezek alapján megállapítható, hogy a fürdő legkorábbi működése 1824-re tehető. Így aztán 1828-ban az ugodi lakosság összeírásakor, a lakosság foglalkozását, megélhetési lehetőségeit, szolgáltatásait tárgyaló — az összeíráshoz csatolt — részben már említik az ugodi fürdőt „*Thermae Ugodiense*” néven, mint amely nyaranta a helyi lakosság számára kereseti lehetőséget nyújt.²⁰

A források keletkezéséről és a fürdő kiépüléséről, valamint annak jellegéről, tartozékairól több korabeli leírást is találunk. Azt hihetnénk, hogy a múlt század első felében egy bakonyi kis faluban kezdetleges felszereltségű, fürdőnek csak túlzással nevezhető, forrás köré csoportosuló épímenyeket találunk. Ezzel szemben Samuel von Ludvigh kőszegi születésű újságíró, aki magyarországi körútja során az 1831-es kolerajárvány idején elrendelt vesztegzár miatt Pápa környékén volt kénytelen tartózkodni, meglátogatva Ugodot, egy a kényelemnek és a célnak teljes mértékben megfelelő fürdőt talált ott. Az utazó először a hely fekvését dicsérte, majd a felépült fürdő belső felszereltségét, az épületek csinoságát, melyeket újonnan épülteként említ. A fürdő mellett kedves kis park volt a sétálni vágyók részére. A fürdőnél ele-

¹⁸ MOL. capsza 64. No. 160.

¹⁹ WACHTEL 1859. 96. Wachtel Dávid fürdőleírása előtt több fürdőismertetés is megjelent Ugodról, melyek többnyire egymást másolták, legfennebb kisebb részletekkel egészítve ki a korábbiakat. Wachtel szinte szó szerint átvette az öt megelőzők leírását. Talán soha nem is járt Ugodon.

²⁰ „*Incolae possessioni huius habent merendi modum in territorialibus silvis Bakonyiensibus tempore hyemis de anno in annum exerceri solita lignorum sectione, occupantur praeterea (...) quam ipsam et ad loca remota devertere assolvit, et in quantum Thermae Ugodiense, in vicinia possessioni huius situantur, et hic tempore aestati exiquam merendi occasionem hebent.*” *Conscriptio regnicolaris in possessione I. Comitatus Wesprimiensi ingremiata Ugod.* MOL. N 26. B 201-208.

gendő szállás állt a több napot üdülni vágyók rendelkezésére. Ludvigh rögtön összehasonlítja az ugodi fürdőt a forgalmasabb, többek által ismert balatonfüredivel és meglepődve tapasztalja, hogy az ugodi fürdőkábinok — bár nem elegánsak — tágasak, tiszták és sokkal jobbak, mint a fürediek. A forrásból feltörő savanyúvíz fürdésre is alkalmas volt, azaz ily módon is jótékony hatást fejtett ki az emberi szervezetre. A Magyarországot beutazó Ludvigh dicsérte a földesúr, Esterházy eddigi áldozatát, amellyel a vidék számára szórakozási lehetőséget teremtett, de azt is hozzá tette, hogy a jövőben még sok gondot kell fordítania a fürdőre.²¹

Cseresnyés Sándor pápai orvos, Veszprém megye tisztí főorvosa, a pápai kaszinó részvényes tagja, aki maga is megfordult Ugodon, kis könyvecskéjében elsősorban az ugodi vizeknek a gyógyhatását írta le, de bőséges leírást adott magáról a fürdőről is. Az ő leírásából szerzünk tudomást a források keletkezéséről.

A hagyomány úgy tartotta, hogy Ugodon a bébi határban már a török hódoltság idején is voltak gyógykutak, amelyek az idők során feledésbe merültek. 1801-ben egy árvíz során az elsodort bébi malom helyén keletkezett, náddal borított tavacska kiszárítása után a fenékről három savanyúvíz-forrás tört fel. A lakosság csakhamar felfedezte és gyógyító hatást tulajdonítva a forrásvizeknek, használni kezdte. 1813-ra a kutak vize megfogyatkozott és a források kiapadással fenyegettek. Mivel azonban a savanyúvíz fogyasztására továbbra is igényt tartott a lakosság, az uradalom elrendelte, hogy a kutak mentén mélyebbre ássanak. Az ásás során további bőséges víztartalékokra akadtak a mélyben, valamint olyan cserfából készült, megkövesedett kávákra, amelyek arra utaltak, hogy a forrásokat korábban is ismerték és használták.²²

1825-ben a földesúr egy francia mestert, Bardiót újabb fúrások elvégzésével bízta meg. Az ekkor végzett munkálatok során két keletkezett, melyből „10 első perc alatt két akónyi jegecztisztta, itálul használt savanyú víz szökik fel.”²³ „A kérdéses kutat oly gépileg csináltatta meg (tudniillik a földesúr), hogy abból télen nyáron egyaránt folyvást ömlik a jó víz, (...) csak frisseben jó savanyú.”²⁴ Az ivóvíz mellett a tényleges fürdésre használt víz agyagos-vasas összetétele miatt sárgás színű volt, amely a ruhát is sárgára színezte.²⁵ A „zurbolás”, forralás miatt a víz zavaros volt, mégis akár ivókúrára, akár

²¹ „Nahe zu Pápa ist das Bad Ugod. Ich traf es über meine Erwartung, sowohl der Lage, als der inneren Einrichtungen wegen. Die Gebäude sind neu, solid, in ziemlich guten Geschmacke erbaut. Das Ganze liesse sich mit wenigen Kosten zum lieblichsten Parke gestalten, für Bequemlichkeit hinsichtlich der Wohnungen ist hinlanglich gesort, die Badcabinette sind geräumig und rein, nicht elegant, aber weit besser, als die zu Füred. Das Sauerwasser ist schwach, doch zum Baden von erprobter Heilsamkeit. Der Sauerbrunnen sollte reguliert werden und verschönert. Auch der grosse Raum neben den Bädern liess sich mit wenig Mühe zur freundlichen Gartenanlage verwandeln. Viel hat die Grundherrschaft schon für diesen Ort zum Wohl und Vergnügen der Umgehenden gethan, es ist gar nicht zu zweifeln, dass sie noch fernerhin für dessen Verbesserung Sorge tragen wurde.” LUDVIGH, 1832.

²² CSERESNYÉS 1841. 5-6. Török József sebészorvos, a debreceni református kollégium tanára, az Akadémia tagja, valamint Wachtel Dávid soproni orvos az ugodi fürdőről készült leírásaikban mindketten török kori fürdő működését valószínűsítik. TÖRÖK 1859. 169., WACHTEL 1859. 96.

²³ TÖRÖK 1859. 169.

²⁴ VeML Mikrofilmgyűjtemény. Pesty Frigyes helységnévtára. 1864. 7. 305-310.

²⁵ Érdekes megjegyezni, hogy Wachtel ezzel ellentétben tiszta, színtelen, átlátszó savanyúvízről ír: „Das Wasser des gedachten Brunnens ist farblos, durchsichtig, klar...” WACHTEL 1859. 96.

„Priznicz szerint hideg fürdőül”²⁶ vagy zuhanyként, akár melegítéssel meleg fürdőként is javasolták használni az orvosok.

Gróf Esterházy Károly kamarás, „mint minden jötevő Intézeteknek pártfogója”²⁷, a pápa-ugodi uradalom földesuraként a források és kút körül fürdőépületeket és egyéb kiszolgáló épületeket építtetett és felügyeletüket uradalmi igazgatójára, Barcza Ádámmra bízta. Fényes Elek 1841-ben kiadott munkájában a vadkerti pusztában feltörő savanyúvíz-forrás mellett „fürdőintézetet” említ, mely „szép tiszta épületekkel, árnyékos sétahelyekkel van a méltóságos földesuraság által ellátva.”²⁸ Pesty Frigyes leírásában magyarázatot kapunk a Vadkert elnevezésre is: „Azért nevezetik Vadkertnek, mivel a Méltóságos Gróf Esterházy családból néhai Gr. Esterházy Ferenc 1812-ik évben még életben volt Egri Püspöknek e részint köfállal, részint sövényvel bekerített és különböző vad és szelíd élőfákkal teljes kertjében fácsány madarai voltak tenyésztsében.”²⁹

A kúttól délre épült fel a központi épület, földszintjén egy nagy táncteremmel, ahol Péter Pál napján, amikor Ugodon búcsút tartottak, „az összesereglett fiatalabb Uri Családok számára nagyszerű tancz-mulatságot szokott tartani”³⁰ a földesúr. A csak nappal itt tartózkodó, vagy néhány éjszakára megszálló vendégek ellátására konyhát is üzemeltettek, amely egy kamrával együtt közvetlenül a vendégházhoz csatlakozott. A saját kocsin ideérkező vendégek lovaikat és kocsijukat is itt tarthatták, hiszen külön erre a célra istállót és kocsifélszert is építettek. A vendégházban az étterem mellett külön kocsmát is működtettek.³¹ Ezt a fürdőhelyeken bérbe adták a tulajdonosok, általában zsidó bérlőknek, maguk nem foglalkoztak italméréssel.³² A fent említett ház mellett egy másik vendégház is volt. Itt működött a kávéház külön biliárdhelyiségekkel és kártyaasztalokkal, amelyeket partikra kibérelve, gyakran éjszaka is játszottak a vendégek. A kávéházat szintén bérletként működtették, bevételei a fürdő szállásdíjából származó jövedelmét egészítették ki.³³

A fürdő legfontosabb épülete természetesen a fürdőház volt. Összesen 12 fürdőszoba állt a vendégek rendelkezésére, melyekben egyszerre 24 személy fürödhetett.³⁴ A fürdőház melegítő berendezéssel volt ellátva, működéséről azonban különösebbet nem tudunk. Ugodon nem találunk utalást arra, hogy a női és férfi vendégeket elkü-

²⁶CSERESNYÉS 1841. 9.

²⁷Tudományos Gyűjtemény. 1830. V.

²⁸FÉNYES 1841. 436., ill. 1851. II. 229.

²⁹VeML Mikrofilmgyűjtemény. Pesty Frigyes helységnévtára. 1864. 7. 305-310. Kritikai észrevételként megjegyzendő, hogy az ugodi adatgyűjtést végző nem volt tisztában az Esterházy-család genealógiájával, ui. két hibát is ejtett: 1812-ben Eszterházy Károly egri püspök (1761–1799) már nem élt, 1799-ben meghalt. Ha azonban Esterházy Ferencről van szó, akkor az csakis a püspök unokaöccse, a kancellár Ferenc fia lehet, aki 1758-ban született. Mindenesetre, a család tagjai között 1828-ban történt birtokosztás után a pápai uradalom feje Esterházy (II.) Károly lett.

³⁰Uo.

³¹Uo.

³²HUDI 1989. 117.

³³A kávéházi jövedelemről szóló táblázatot ld. lentebb

³⁴VeML Mikrofilmgyűjtemény. Pesty Frigyes helységnévtára. 1864. 7. 305-310. Az 1859 -es leírás szerint 20 fürdőkabin állt a vendégek rendelkezésére, mindegyik két-két káddal. „Das abgesonderte Badehaus, welches einen zweckmässig eingerichteten Wärmeapparat besitzt, enthält zwanzig gut eingerichtete Badekabinete zu je zwei Wannén, deren jede 12 bis 15 xr. C.-Münze kostet.” WACHTEL 1859. 97.

lönítették volna, mint Füreden. Egyazon napon a fürdő férfi és női vendégeket is fogadott, akik valószínűleg már a megérkezés napján igénybe vették a fürdőkabinokat.

A fürdők elmaradhatatlan tartozékaként Ugodon is megtaláljuk a borbélyműhelyt és a köpölyöző szobát. A vendégek körében igen kedvelt gyógymód volt a köpölyözés és az érvágás. A sok vér látványa bizalmat keltett bennük, úgy érezhették, hogy a kifolyó „rossz vér” megszabadítja szervezetüket a „káros nedvektől.” Emiatt ezek a helyek — Vajkai Aurél horrorisztikus véleménye szerint — sokszor keltették a látogatóban mézárszék benyomását.³⁵

A harmincas évekre kiépült fürdő az öt körülvevő természetes környezettel együtt kellemes és kényelmes nyaralást tett lehetővé vendégei számára, kiknek a legközelebbi várostól, Pápától — az akkori viszonyok közt — mintegy másfél órányi távolságra lévő faluban nem kellett nélkülözniük a szórakozást sem. A fürdő mostanra „már szelíd mulatás és gyógyhelyül szolgálható — ősszel-télen szelíd csend, regényes magány, — majd tavaszon és nyáron fülemilék csattogásával, ligetek-mezők dallosai harsány trilláival-zengéseivel, csoport hangászok zenéivel — zsbongó vendégek víg kerengéseivel üdvözlő, pázsitos, berkes, rétes, hárs-szil-nyár ligetes, róna földű — körös séta — ülő — tekéző” lehetőséggel ellátott hely lett.³⁶

A FÜRDŐT MŰKÖDTETŐ ALKALMAZOTTAK ÉS BÉRLŐK

Az ugodi fürdőt az Esterházy család bérleményként működtette. Éves meghatározott fix összegre, éves elszámolásra adta bérbe. A bérleti díj mértékéről nem áll rendelkezésünkre megbízható forrás. Egy bizonyos összeggel az 1859-es fürdőleírásban találkozunk. Eszerint a földesúr évi 800 váltóforintért adta bérbe a fürdőt.³⁷ Az összeg igen magasnak tetszik, különösen, ha összevetjük az egyetlen ismert bérlő éves bevételeivel, amely ritkán haladta meg a háromszáz forintot és sohasem érte el a négyezret.³⁸ Az adat elfogadásában az is elbizonytalanít bennünket, hogy nem tudjuk pontosan, melyik évből származik a szerző értesülése, ezért összevetése bármilyen, általunk pontosnak vélt forrással hamis következtetések levonásához vezetne.

A fürdőhely irányítását az uradalom által kinevezett, Ugodon lakó biztos felügyelte, akinek hatásköre a fürdőélet minden vonatkozására, főként persze a működtetésre kiterjedt. Ugodon is — akárcsak a többi fürdőn általában — valószínűleg egy orvos bérelte a fürdőt. A harmincas-negyvenes évek fordulójáról ismerjük az Ugodon működő sebész-fürdőt, Nagy Lászlót, aki a betegekről és a kezelésekről jegyzőkönyveket vezetett.³⁹

³⁵ VAJKAI 1955. 81.

³⁶ CSERESNYÉS 1841. 8.

³⁷ WACHTEL 1859. 98.

³⁸ Az Ugodi Fürdő Rt. bevételeinek elemzését lásd lennebb.

³⁹ Cseresnyés hivatkozásából ismerjük ezt az orvost, akiről azonban a nevéen kívül egyebet nem tudunk. (CSERESNYÉS 1841. 8.) Az általa vezetett jegyzőkönyvek holléte — ha ugyan még megvannak valahol — teljesen esetleges, előtünk nem ismert. A fürdő vendégkönyve valószínűleg 1919-ben, a Pápai

A fürdő alkalmazottairól nem sokat tudunk. Az árendások nyilván saját megbízható embereiket alkalmazták. A fürdő és a hozzátartozó szolgáltatások ellátására falubeli embereket is alkalmaztak. A napszámosok és különböző mesteremberek a fürdőn adódó munkákban vettek részt, valószínűleg ők fuvaroztak, esetleg piacoztak, nyersanyaggal ellátták a fürdő konyháját. Mindezek a munkák nyáron mellékjövedelmet biztosítottak az ugodiaknak. Az árendások a vendégházat, vendéglőt, fürdő-kabinokat, kocsmát, kocsiszínt, istállót és egyéb kiegészítőket működtették. A fürdő felügyeletével a földesúr által megbízott biztos valószínűleg az árendásokat is felügyelte és ellenőrizte, hogy szolgáltatásaikat megfelelően látják-e el.

Az egyetlen bérlő, akinek bérleti iratai, számadásai előttünk ismertek, a vendégházat és a kávéházat bérelte. Ez a bérlő az Ugodi Fürdő Rt. volt, amelynek számadáskönyve a vendégek névsora mellett öt évre vonatkozóan tartalmazza az Rt. bevételeit.⁴⁰ Cseresnyés Sándor fürdőleírásából a részvénytársaság működésére vonatkozó adatokat is találunk:

„Hogy (...) a jótékony víz igazi becsét a n. t. közönséggel őszinte módon megismertesse, egy Pápán s annak vidékén alakult számos tagokból álló részvényes társaság megelégedéssel ennek regényes morájában, csöregedésiben titkon gyönyörködni — s a hely veszteglését sajnálkozva szemlélni — megelégedéssel különösen azon beteg, egészséges honi vagy vidéki, ismerős vagy ismeretlen vendégeket ezérint idegenítő árendási visszaéléseket hallgatni, melyek azon kényelmes, mulatva gyógyító Múzsák és Nymphák tanyáját, hírében-nevében nagyon megcsökkenték; s kivéve azt több évekre oly céllal, hogy valamint a N. M. Esterházy nemzetség a közönség kedvéért, javáért akármilyen áldozatokat tenni idegen nem volt, s nem lesz, úgy a társaság, mindennek a mai körülmény kívánta jobb, szebb, alkalmasabb rendezését, M. Urasági segédkarok mellett magára vállalván, fő gyönyörűségét, s jutalmát abban helyezteti, hogy az ezentúl főorvosi felügyelés alatt a betegek, fürdőre és fürdősre nézve, az egészséges s csupán csak mulatás, társalkodás, jó levegő, vigalom kedvéért megjelenőkre nézve pedig az arra kinevezett társaság igazgató tagjai felügyelések mellett annyi hasznot, annyi gyönyört szüljön, amennyit egy ily dúsan buzgó gyógy forrásnak s a tavasz és nyár kellemeivel gazdag kertnek szülnie lehet, sőt szülnie kell is.”⁴¹

Mint a fent idézetekből kiderül, a fürdő megfelelő működtetésére „részvénytársaság”⁴² alakult, feltételezésünk szerint 1840-ben, helyesebben az 1840-es nyári szezon idején kezdve meg a működést. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy az általuk

Casino gyűjteményével, könyvanyagával egyszerre került a pápai Református Gyűjtemény Kézirattárába. Az általunk használt, öt év fürdőidényét magában foglaló, egy kötetnyi vendégek könyv esetleges további kötetei nem kerültek ide be.

⁴⁰ A részvénytársasági forma, mint fürdőt működtető intézmény igen gyakorinak számított a dualizmus idején. Részvénytársaság bérelte a kotrinicai, bártfafürdői, siófoki fürdőket is — hogy az ismertebbeket soroljuk. A legkorábbinak vélt, 1868-ban alapított kotrinicai fürdő-részvénytársaságot (KÓSA 1999. 63) jónéhány évvel megelőzte az Ugodi Fürdő Rt., amelyet legkésőbb 1840-ben hoztak létre, ugyanis ebben az évben már bérelte az ugodi fürdőt. Ez a gazdasági társulási forma természetesen nem felelt meg a polgári korszakban alakult és jogilag szabályozott részvénytársasági formának, mindazonáltal működésének kereteit az alapító tagok alkotta rendszabály határozta meg.

⁴¹ CSERESNYÉS 1841. 13-14.

⁴² A továbbiakban idézőjel nélkül használjuk ezt a megnevezést, mivel maga a társaság is részvénytársaságként határozta meg magát.

vezetett vendégeknyv 1840. május 18-ával indul. A részvénytársaság tagjai nyilvánvalóan a korábbi vendégek közül kerültek ki, akik nyaranta megfordulva az ugodi fürdőn, ismerték a helyet és a körülményeket. Az évtizedfordulóra kialakult helyzet ezeket a vendégeket már nem elégítette ki; úgy érezték, hogy a hely és az Esterházyak által tett erőfeszítések a fürdő kiépítésében több megbecsülést érdemelnének, valamint a fürdő adottságait is jobban kellene hasznosítani.

A részvénytársaság tagjait nem ismerjük név szerint, de megkockáztathatunk egy feltételezést. A tagok nyilvánvalóan a tehetősebb, némi tőkével, vagy állandó jövedelemmel rendelkező — főleg pápai — polgárok, birtokosok, tisztviselők és értelmiségiek voltak, akik némi pénzt befektetve bérbe vették a vendégszállást és a kávéházat. A bérlemény árának kifizetése után a társaság is hozzájutott némi jövedelemhez.

A számadáskönyv éves bejegyzései végén találjuk a jövedelemmel elszámoló részvénytársasági pénztárnok és a felügyelő nevét. A pénztáros, Rózsa Dániel mindvégig kezelte a fürdő jövedelmeit, míg az öt év alatt két felügyelő nevével találkozunk. Schwarz Dániel 1842-ben írta alá az éves számadást, míg a következő években, tehát 1843-ban és 1844-ben Horváth Pál felügyelő láttamozta az azévi elszámolást. Mindhárom személy pápai lakos, polgár, a város közéleti szereplője és az 1834-ben alakult pápai kaszinó részvényes tagja. A vendégek nevének és a kaszinótagok nevének ismeretében feltételezzük, hogy a fürdői részvénytársaság és a pápai kaszinó részvénytársaság között volt kapcsolat.

Ugodon 1840 nyarán, tehát a részvénytársaság bérlői időszakának kezdetén, a fürdő első vendégei mindannyian a pápai kaszinó tagjai, akik tulajdonképpen részvényes társuk által bérelt fürdőre érkeznek kikapcsolódni. A szezon és a következő évek során továbbra is ez a társaság teszi majd ki a fürdő törzsvendégségét. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a fürdő működését biztosító részvénytársaság a pápai kaszinó tagjából alakult, akik nyaranta Ugodra kivonulva, ott is biztosítani kívánták a városi kaszinó nyújtotta szórakozási lehetőségeket, elsősorban a maguk számára, de a forgalom érdekében nem tartva távol senki más vendéget sem.

Vermes Illés, aki igazgatóként a pápai kaszinó élén állt, kezdetől fogva az ugodi fürdő gyakori vendége volt. Rajta kívül a kaszinó többi tagját is a vendégek között találjuk.

1. számú táblázat

A „Pápai Casinó” részvényeseinek névsora 1838-ból⁴³

A kaszinó tagja	Ugodi vendég
Vermes Illés főigazgató	igen
<i>Casinó-részvényesek:</i>	
Armpruszter János	nem
Bocsor István	igen
Cseresnyés Sándor (a kaszinó választott tagja)	igen

⁴³ VERMES 1838.

Fittler István	igen
Frank Ignác	igen
Gömbös Sándor	?
Horváth Imre	igen
Horváth István	igen
Horváth Pál (a fürdő felügyelője)	igen
Komáromy József	?
Pálffy Károly	igen
Pápay Miklós (a kaszinó választott tagja)	igen
Rába Antal	igen
Rózsa Dániel (a fürdő pénztárosa)	igen
Schwarz Dániel (a fürdő felügyelője, a kaszinó levéltárnoka)	igen
Stámpfl Pál	igen
Stettner György (a kaszinó aligazgatója)	igen
Szauer Ferenc	igen
Szauer József	igen
Tarczy Lajos	igen
Vermes Illés	igen
Villáx Antal	igen
Velsz Károly (pénztárnok)	nem

A két részvénytársaság közti kapcsolat meglétét látszik erősíteni, hogy a pápai Esterházy-uradalom feje, a mindenkori földesúr tagja volt a kaszinónak, általában mint igazgató vagy tiszteletbeli elnök, aki anyagilag is támogatta a társaság működését.⁴⁴ A részvénytársaság pedig az uradalomtól vette bérbe a fürdőt Ugodon.⁴⁵

A részvénytársaság jobbító szándékkal fogott a fürdő működtetésébe, modernizálni, az új elvárásokhoz igazítani kívánta a szolgáltatásokat.⁴⁶ Emellett régi jó hírért is törekedett vissza állítani azáltal, hogy saját belátása szerint a vendégek szolgálatába állítva működteti. Újdonság volt az is, hogy a betegek felügyeletének megszervezésén felül biztosította a fürdőorvos főorvosi ellenőrzését is. A fürdőélet gyógykezelésen kívüli részét, tehát a társasági életet, a szórakozást külön kinevezett *igazgatók* felügyelték, ellenőrizték.⁴⁷ A részvénytársaság működésére, a rendre és biztonságra a pápai székbírótság vigyázott.⁴⁸

⁴⁴ KÖVY 1986. 56.

⁴⁵ A részvénytársaság az Esterházy-uradalom területén lévő ugodi fürdőt természetesen a terület birtokosától vehette csak bérbe. A megegyezésre, a bérleti szerződés megkötésére vonatkozó iratot azonban nem találtunk a család levéltárában, amely alapján a bérleti feltételeket is megismerhetnénk.

⁴⁶ „... az egész fürdőintézet egy részvényes társaság által kibéreltetvén, az mindent elkövet, hogy mind a betegek, mind pedig a társalgás és mulatás kedvéért megjelenők igényeinek megfeleljen.” TÖRÖK 1859. 169.

⁴⁷ CSERESNYÉS 1841. 14.

⁴⁸ „Ordnung und Sicherheit wird vom Stuhlichteramte in Pápa überwacht.” WACHTEL 1859. 98.

AZ UGODI SAVANYÚVÍZ GYÓGYHATÁSA

Az ugodi savanyúvíz gyógyhatását a víz vegytani összetételének megállapítása után lehetett meghatározni és ennek alapján számbavenni azokat a betegségeket, amelyek gyógyítására a víz alkalmas lehet.

Bolemann Lipót gyógyszerész által végzett vizsgálat eredménye alapján egy „polgári” font⁴⁹ savanyúvízben a következő összetevők vannak⁵⁰:

2. számú táblázat
Az ugodi víz vegytani összetétele

kénsavas szikéleg (nátrium-szulfát)	6,02 g [Gran]
kénsavas keseréleg (magnézium-szulfát)	2,12 g
kénsavas mészéleg (kálcium-szulfát)	0,48 g
szikhalvag (nátrium-jodid)	4,02 g
szénsavas keseréleg (magnézium-hidrokarbonát)	4,00 g
szénsavas mészéleg (kálcium-hidrokarbonát)	5,29 g
szénsavas vaséleg (vas-hidrogén-karbonát)	0,29 g
kovasav	0,10 g
földi gyanta (bitumen?)	0,10 g
összesen	22,42 g

A felsorolt összetevőkön kívül az ugodi forrásvíz jelentős szénsavtartalommal bír. Tognio Lajos vegyész tanár pedig iblant, azaz jódot is kimutatott a vízben.⁵¹

A savanyúvíz elnevezés a korabeli szóhasználatban olyan vizet takart, amely nagy mennyiségű szénsavat tartalmazott és a különböző karbonitok túlsúlyban voltak benne. A szénsav üdítő hatást kölcsönzött a víznek, ezért gyakran itták borral, vagy gyümölcszörppel asztali italként. Sokkal inkább ivókúráként fogyasztották, de több helyen fürdésre is használták. Nagyobb részt hidegen alkalmazták, ilyenkor a forrás fölé ún. lobogófürdőt építettek.⁵² A savanyúvíznél az élvezeti és gyógyhatás egyesült, s főként ivókúráként való hasznosítása miatt gyakran palackozták és szállították.

A savanyúvizet tüdőbajosoknál melegen alkalmazták. Rendszeres használatát az orvosok meglepően sokféle panaszra javasolták. Az a benyomásunk támadhat, hogy a fürdőrejárás, a kúrák rendszeres vétele a kor emberét mindenféle egészségügyi panaszának megszüntetésével kecsgettette. Mell-, gyomor-, bélbántalmakra, nyirokrendszeri megbetegedésekre, emésztési zavarokra, tüdőbajra és még sok egyéb panaszra javasolták a kúrát.⁵³

⁴⁹ 1854-től egy bécsi ill. pozsonyi font = 0,56 kg. BOGDÁN 1987. 115. A polgári font dimenzióját Singer adja meg Hévíz vizének 1874. évi elemzésében: 1 polgári font = 7680 Gran (szemer). SINGER 1872. 31.

⁵⁰ TÖRÖK 1859. 169.

⁵¹ Uo., WACHTEL 1859. 97., TOGNIO 1843. 36.

⁵² BOLEMAN 1896. 71.

⁵³ LENGYEL 1842. 53.

Az ugodi savanyúvíz gyógyhatását Zsoldos János Veszprém vármegyei első főorvos, majd utóda, Cseresnyés Sándor főorvos és Nagy László fürdőorvos vizsgálták és ők is igen széles körben hatékonyaként ítélték. Cseresnyés a birodalmi fürdők sorában is elhelyezte az ugodi fürdőt: „...a Pymonti, Driburgi, Egeri, Carlsbadi, Visbadeni, Visingi, Roneburgi, Marienbadi sós, vasas külföldi vizeknél (kivált ha csupán alkotó részekből kellene itélnünk) nem sokkal ígérnek kevesebbet azon megjegyzéssel, hogy ezek közül némelyik süttős meleg, némelyik egy bennékevel az ugodinál sokkal erősebb, másik más részével sokkal gyengébb.”⁵⁴

Az ugodi savanyúvíz egészségügyi hatásáról legbővebben Cseresnyés Sándor közzölt leírást, akinek adatai tapasztalaton alapultak, hiszen nem kizárt, hogy éppen ő látta el a fürdőorvos felügyeletét 1840-től, másrészt pápai lakosként ő maga is igénybe vette az ugodi víz gyógyhatását. Vele szemben a fürdő ismertetésére vállalkozó többi orvos jórészt az ő közlésére támaszkodott.⁵⁵

Hogy „mi hatással legyen a' víz, a só, a gyantáros rész, az ibolyó a beteges, mivel az egészséges testre nézve? mi az ugodi víznek valódi becsé? kinek való és nem való az? hogy lehet káros, és hogy vesztethi becsét egy legjótékonyabb forrás is, ha az akár rossz tanács mellett, akár jó tanács nélkül céliránytalanul, csak mint közönséges kút melegített vize pusztá mulatságból használtatik? — oly fontos kérdések, melyek egy több tizedtől óta divatozó fürdő ügyében, a költséges épületeket, az egymással tørsalkodva versenyző vidék számos fürdőt, közönséget, helytálló orvosi tanácsot tekintve nem egyszeri (...) látogatás szülte néhány szó, vagy sorbeli megítélés, hanem időt, tapasztalást, s halk megfontolást kívánnak.”⁵⁶ Ennek megtörténte után az ugodi savanyúvízről a lelkiismeretes vizsgálódó, Cseresnyés a következőket állapította meg:

„a) Melegségével, s gyantáros gőzével az érző idegeket, ezek által az egész testet kellemes érzéssel illeti. Az érző idegek a szomszéd vérereket, s más nedvek edényeit erősebb mozgásra izgatván, a vér és más nedv kerengése gyorsabb lesz, a megrekedt nedveket folyamába ragadja, s a mosó részek nyomástól szabadulva, vidámban munkálkodnak. Az avult hasztalan részeket az izzadás útján kitakarítja, s a felvett friss nedvvel új erőt, elevenséget küld az egészre. Innen van az, hogy a fürdés után emlékező tehettség, látás, hallás, tapintás felfrissülnek, fájdalom enyhül, görcs szűnik; a sennyvedt-szélütött tagok erősödnek, mozgást nyernek; a komor kórok vidorulnak (...)

b) A méz, vagy kréta a nedvesség savanyúságát, csípősségét mérsékli, magába veszi, s mintegy beburkolja: a kútegeket, sömört, sennyvedéket, fótokat, rothadt sebeket gyógyítja.

c) A szénsavas magnézium a gyomor- és bélsavanyúságát közép sóvá változtatván, hast, aranyeret, hószámat nyit, dugulást, kólikát oszlat, hányást szüntet, bélszájást csillapít.

⁵⁴ CSERESNYÉS 1841. 9.

⁵⁵ TÖRÖK 1859. 170.; „Nach den Erfahrungen älterer Aertzte hat sich das Mineralwasser von Ugod in allen Krankheiten als heilkräftig erwiesen, in welchen ähnliche Wässer ihre Anwendung finden: in anomalen Zuständen der Verdauungsorgan, Stockungen der Leber, Milz, des Pfortadersystems sammt deren Folgeübeln, in Menstruationsanomalien, Sterilität, Leukorrhöe, in der Chlorose, in chronischen Hautausschlägen, in Scrofuln, Rhachitis, Gicht in der Wurmsucht, in Harnbeschwerden, Gries- und Steinkrankheit, endlich in manchen Arten von Neurosen, Melancholie, Hypochondrie, Hysterie, gegen welche Affectionen des Wasser in Form von Bädern in Gebrauch gezogen wird.” WACHTEL 1859. 97.

⁵⁶ CSERESNYÉS 1841. 9.

d) A vas a lankadt hús-szálagokat erősíti, a vérben a veres részt — mely az élő részek életadó élelme — neveli. Vidám pirossággal festi az ábrázatot, öregbíti a fázékony, petyhüdt test melegségét, erősíti az egészszet: azért hasznos mind azon erőtlenség szülte bajokban, melyek az élő anyagot vissza teremtő erőnek fogyatkozásával együtt járnak; segít az emésztés akár savanyúságtól, akár nyálkától származott bajain, idiült, mállott bél okozta hasmenésen, s gyengeségeken, melyeknek a veres vér és fejrédvedek vesztese, s a nemző magnak vesztegetése okai. Gyógyítja a térd és könyök nyálkás-hideg daganatait; lábra állítja a súlyos betegségekből lábadozókat, silánykodó, dagadt lábúakat; biztosítja a méhek gyengesége miatt magtalanokodókat, sápadt kórságosokat.

e) Számos és különféle savaival, ibolyójával izgatja az emésztés, választás, felszívódás élő műszereit. Azért hasznos a gyomorban és vizelet készítő részekben bővebben bontakozó savanyúság, s a fejrédvedveségek edényei tunyasága s dugulása szülte bajok ellen; vér, nyálka, víz, epe, máj daganat, hószám, aranyér rendetlenségei; köszvény nedv bolyongása, száraz fájás, sárgás, fekete epesség, béli büzhődtség, epés gyomorgörccs, megrögött fejréd folyás, undok sebek, bőrbajok, mirigyek, fodorháj görvényes daganatja, s a scrofulásság számtalan más idomai, a vese és hólyag fővényes bajai, vizzellet elakadása, köszvényecsomók, puffadt has és gelesztesség, inak összezsugorodása ellen.⁵⁷

Egyszóval minden betegségre jó volt az ugodi víz. Feltűnő, hogy a hosszas felsorolásban nem találunk egyetlen ellenjavallatot sem. Valószínű, hogy a víz önmagában sok betegségre jótékony hatást fejtett ki, de a gyógyuláshoz arra is szükség volt, hogy a beteg maga is bízzon a gyógyulásban, vagy abban, hogy a víz éppen az ő panaszának megszüntetésére való. Mindenesetre, az Ugodra gyógyulni járók közül sokan — ugyancsak a szokásnak megfelelően — a gyógyulásukért érzett hálájuk jeléül a fürdőn emlékül hátrahagyták mankóikat.⁵⁸

UTAZÁS UGODRA ÉS AZ IDŐ ELTÖLTÉSE

Ugod, közelsége miatt, viszonylag könnyen megközelíthető volt a pápaiak számára. Ők, ha csak a szórakozás kedvéért kívántak kiutazni, még aznap visszajuthattak a városba. Az állami és magán postakocsi-járatok mellett a fürdőre gyakran járó pápai vendégek — ha teheték — sokkal inkább saját kocsijukon, vagy bérkocsin közelítették meg az ugodi fürdőt. A távolabbról érkezők, attól függően, hogy a lakhelyükről Pápára vezető út milyen rendű volt, utazhattak esetről-esetre indított postakocsival, vagy rendszeresen közlekedő diligence-szal, ha főútvonalon jöttek, akkor gyorskocsival és természetesen saját kocsin.

A távolabbról érkezőknek először Pápát kellett elémiük, onnan pedig alkalmi vagy szervezett kocsijáratokkal Ugodra utazni. Korszakunkban Pápa városát postakocsi-járatok kötötték össze a Dunántúl többi városával, így Veszprémmel, Tapolcával, Győrrel, Körmenddel, Kőszeggel, valamint Városlóddal, Devecserrel, Somlóvásár-

⁵⁷ Uo. 10-13.

⁵⁸ „Mint ezt néhány éveken keresztül b. e. Nagy László sebész fürdős által vezetett jegyzőkönyveink, az emlékül hátrahagyott hónap mankók, s az ugodi forrásokat áldó hálái eléggé bizonyítják.” Uo. 13.

hellyel, Sümeggel, de postakocsival elérhető volt Sárvárról, Sopronból, Zalaegerszegről is.⁵⁹A főbb útvonalak mentén fekvő kisebb települések — ahonnan egyébként érkeztek vendégek Ugodra — lakói is természetesen a Pápára való utazáshoz igénybe vehették a postakocsit. Ugod — bár Pápától északabbra feküdt — nem esett útba, ha az utazó Győr felé tartott, vagy onnan érkezett. Az a néhány vendég, aki Győrből Ugodra látogatott vagy Pápaig utazott és ott igénybe véve valamilyen kocsit, továbbutazott Ugodra, vagy saját kocsiján tette meg a távolságot és közvetlenül Ugodra érkezett meg. Azok a vendégek, akik a Pápa környéki többi kisebb településről, falvakból mentek Ugodra valószínűleg nyitott szekéren, elvétele kocsin utaztak. A pápai aranyifjúság a tíz kilométernyi távolságot lóháton is könnyen megtehetette.

Az adott időben az ugodai fürdőn — Pápát leszámítva — összesen negyvenkét másik településről érkezett vendég fordult meg. A negyvenkét településből mindössze hat volt város, a fennmaradó rész kisebb-nagyobb falvak és puszták közt oszlott meg.

A vendégek Veszprém megye kivételével öt másik dunántúli megyéből érkeztek, így Győr, Sopron és Vas, illetve Komárom és Fejér megyéből. Az utóbbi két megyéből érkezők száma elenyésző volt, míg Győr és Vas megyéből már jelentősebb a vendégek száma. Ez persze nem változtatja meg azt az álláspontunkat, hogy az ugodai fürdő regionális, sőt inkább lokális jellegű fürdő volt.

3. számú táblázat

A vendégek lakóhely szerinti megoszlása.⁶⁰

Település	Megye	Vendégek száma
Pápa	Veszprém	1279
Vaszar	Veszprém	8
Győr	Győr	12
Pápateszér	Veszprém	2
Malomsok	Veszprém	2
Vinár	Veszprém	3
Hárskút	Veszprém	1
Mátyusháza	Veszprém	4
Kisbér	Komárom	1
Bécs	Ausztria	1
Kislőd	Veszprém	6
Városlőd	Veszprém	2
Csősz	Fejér	1
Rendek	Veszprém	3
Szarkavár	Győr	18
Gyömöre	Győr	1
Jánosháza	Vas	1

⁵⁹ MOL S 12 Div. XVIII. No. 14/2, 27. jelzetű térképek

⁶⁰ A táblázat adatai mind az öt szezonra vonatkoznak.

Dömölk	Vas	1
Mak	Komárom	15
Vág	Sopron	1
Hosztok	Veszprém	1
Gerézd	Somogy (?)	15
Zirc	Veszprém	1
Vönöck	Vas	4
Gencs	Vas	1
Hőgyész	Sopron	4
Nyárad	Veszprém	4
Becse	Veszprém	2
Ajka	Veszprém	2
Gyarmat	Veszprém	1
Bőny	Győr	2
Szany	Szany	2
Noszlop	Veszprém	10
Soml(y)óvár	Veszprém	1
Csorna	Sopron	2
Beled	Sopron	2
Magasi	?	7
Duka	Vas	13
Szeg	?	4
Tét	Győr	3
Vat	Veszprém	2
Petend	Veszprém	1
Csőgle	Veszprém	1
<i>Öt év alatt összesen</i>		1447

Az ugodri fürdőre érkező vendégek ivókúrát és gyógyfürdőkúrát kínáló vizet, valamint az idő kellemes eltöltésére alkalmas szórakozási, pihenési lehetőséget találtak itt. A fürdőt övező park⁶¹ kellemes sétálóhely volt a reggeli ivókúrát végzőknek, de árnyas fáival a délutáni hőség elől is menedéket biztosított a kint tartózkodó vendégeknek. A fürdő tartozékkaként épült kávéház kártyaasztalaival és biliárdtermével délutáni, sőt éjszakai szórakozási lehetőséget nyújtott mind a gyógyulni, mind a szórakozni vágyó vendégeknek.

Hogy milyen arányban oszlott meg a fürdővendégek száma aszerint, hogy kifejezetten a savanyúvíz nyújtotta kúra, vagy pusztán az időtöltés-szórakozás miatt jöttek a fürdőre, nem határozható meg. Feltételezhető azonban, hogy a távolabbi vidékről érkezett vendég, aki több napot töltött a fürdőn, a savanyúvíz gyógyhatása miatt utazott Ugodra, de nem maradt el az esetleges bálról, vagy táncmulatságról sem. A szomszédos falvából–pusztákról ide utazó vendégek, akik gyakran csak a nappalt

⁶¹ A park jellegéről nem tudunk semmit, de a fennebb idézett különböző fürdőleírások említik a kellemes, viszonylag kis kertet.

töltötték Ugodon, valószínűleg a forrás miatt jöttek és esetleg csak a kocsmába tértek be. A pápaiakról nyugodtan feltételezhetjük, hogy minden fontos társadalmi esemény alkalmából megjelentek Ugodon. Először őket is a fürdőzés, az ivókúra lehetősége vonzhatta. Mind a naponta ide járókról, mind a több napra megszállókról feltételezhető, hogy vettek kúrát, de ezek a pápaiak egy belterjes társaságot, ismeretségi kört alkotva, egyben a bálók–mulatságok főszereplői is voltak.

A fiatalabb korosztályok valószínűleg nem kívánták magukat kúrálni, ők sokkal inkább szórakozni akartak a fürdőhelyen, mint ahogy egy korabeli olvasói levélből ki is derül: „Az ifjúság munkája gyümölcseit a Korány Estike, Növendéklelkész, Remény című írott és városban keringő lapokban rakja le. A szép délutáni órákban az ugodi fürdőbe járnak ki mulatni.”⁶² Ezen ifjúság jelentős részét alkotta a pápai református diákság. Több évből is fennmaradtak meghívók, melyek a város közönségét a pápai református diákság évzáró báljára az ugodi fürdőbe invitálják. A Pápai Lapok vegyes rovatában is minden évben találunk valamilyen eseményre szóló meghívót Ugodra. Az 1879. június 9-ei meghívó zártkörű „tavaszi mulatságra” hívta a vendégeket, melyet a pápai református főgimnázium tanulóifjúsága szervezett. A meghívó külön részletezte a programot és a szolgáltatásokat. A délelőtt folyamán társasjátékokkal szórakoztatták a vendégeket, du. 5 órakor pedig kezdetét vette a táncvigalom Cseresnyés Károly híres pápai zenész és társulata közreműködésével. A szervezők a fürdő bérlőjével megegyeztek a menüben, melyről külön árjegyzéket közöltek. Az Ugodra való kiutazást is biztosították: a pápai sétaterről szervezett fogatokat indítottak, fejenként 3 forint ellenében.⁶³ Egy másik évből származó olvasói levél megvillantja az ilyen mulatságok hangulatát is: [A pápai református diákság tavaszi mulatsága] „nagy számú s igen díszes közönség, mint az ifjúság vendégeinek jelenlétében tartatott meg. A százados fáktól körbezett csinos völgyben fekvő helyiség egész nap zengett a fiatalok üde zsivalyától, s a többnyire délután érkező vendégeket már előre meglepte, kik a fiatal rendezők által készített díszes diadalív alatt robogtak be a szintén feldíszített helyiség porondjára. [...] Bobai Feri zenéje is megtette a hatását és sokan nem törődve a tánctérre özönlő napsugarak hevével, csakhamar táncra kerekedtek. Az igazi jó kedv, az igazi tánc azonban csak a nap leáldoztával vette kezdetét, s a tarka lampionokkal díszített helyiségben ugyancsak járta a „hogyan volt” meg az „újra!” — míg köröskörül eleven falat képezett a környék temérdek lakossága. Városunk és vidékének hölgyei képezték azonban a multság legszebb koszoruját.”⁶⁴ Hasonló tudósításokkal és meghívókkal a hetvenes évek mindegyikében találkozunk a Pápai Lapok hasábjain.

Ugodon a katolikus egyház június végén, Péter-Pál napján tartotta a búcsút. Ez az egyházi ünnep, amely a szokásos vasárnapi templomi alkalmakhoz képest jóval nagyobb tömegeket vonzott, egyben arra is alkalom volt, hogy a fürdő erre alkalmas épületében táncmulatságot szervezzenek. A reformkori bálók — mint más rendezvények is — egyre inkább hazafias jelleget öltöttek, ahol illdomos volt ezt külsőségekben is kifejezni. A bálokon megjelenő vendégek a korszellemnek megfelelően általá-

⁶² Pápa, 1845. június 8. Életképek 1845. 3. köt. 25. sz. 807.

⁶³ DREK Aprónyomtatványok. Lelt. sz. nélkül.

⁶⁴ Pápai Lapok. V. évf. 23. szám. 1877. június 10. 93.

ban „magyaros ruhát” öltöttek magukra és „magyaros táncot” jártak. Érdekes adalék egy ilyen bálhoz és a fürdők demokratizmusához a korabeli sajtóban megjelent tudósítás az ugodai bálról, melyről a következőket tartotta érdemesnek feljegyezni a tudósító: „*a héberhölgyek honi kelmében jelennek meg, de a büszke úrhölgyek — akiknek átel- lenesül esett ilyen társaságban vigadni — semmit sem adtak a nemzeti öltözködésre.*”⁶⁵

A fürdőt működtető részvénytársaság számadáskönyvébe tett, jövedelmekről szóló bejegyzések alapján a kávéházban több szórakozási lehetőség állt a vendégek rendelkezésére. A sportosabbak tekezhettek, mások bilárdozhattak vagy kártyapartin vehettek részt, akár éjszakába nyúlóan is.⁶⁶

A mulatni járó vendégeket rendszerint zenekar szórakoztatta, minden bizonnyal valamelyik pápai cigánybanda, amelyet egy-egy táncmulatság, bál alkalmával a fürdő bérlői felfogadtak.⁶⁷ Ugodon nem tudunk a más fürdőknél oly általános zenepavilonról, s arról sem, hogy más formában a fürdőn állandó zenekar működött volna. Ezzel együtt a zene itt is nélkülözhetetlen volt ünnepnapokon.

Zeneszerző minden bizonnyal járt Ugodon, olyan is, akit a hely alkotásra ihletett. Az 1834-ben megalakult pápai kaszinó a városban megforduló zenészeket úgy kívánta támogatni, hogy részt vett előadásaikon, esetleg pénzzadományban részesítette őket. Egyik ilyen zenész, Maszák Hugó hálából *Ugodi emlék* című keringőjét a kaszinónak ajánlotta. Maszák nyilván megfordult az ugodai fürdőn és talán játszott is a fürdői közönségnek.⁶⁸

Ha elfogadjuk, hogy az ugodai fürdőt működtető részvénytársaság lényegében megegyezett a pápai kaszinó részvénytársasággal, akkor a szóba jöhető időtöltések közé sorolhatjuk az olvasást is. Feltételezhető, hogy a pesti lapokat maguknak nem járató vendégek a fürdőn értesültek a nagyvilág eseményeiről. Itt a részletekben közölt romantikus történetekkel szórakoztathatták magukat és mulathatták az időt. A pápai kaszinó ugyanis igen nagy gondot fordított arra, hogy vendégeit ellássa a legfrissebb értesülésekkel. Ennek érdekében több pesti, országos folyóiratot megrendeltek. A kaszinótagok nyáron Ugodon tartózkodva is igényt tartottak a tájékozódásra, ezért — feltehetően — a különböző újságokat valamilyen formában ide is eljuttatták, így ezekhez más vendégek is hozzáférhettek.

⁶⁵ Pápa, Nyárutó 4. Pesti Divatlap, 1846. 596. Idézi: PETNEKI 1991. 240.

⁶⁶ A kávéházi bejegyzések sora az 1842. évi szezon végével, szeptember 27-én lezárul. Mivel a korábbi évekhez hasonló szabályos lezárás történt, feltételezhető, hogy a kávéház és/vagy szolgáltatásai megszűntek Ugodon az 1843. évtől. Számadáskönyv 41.

⁶⁷ A reformkorból nem ismerjük azt a zenekart, amely Ugodon játszott. A század második felében több zenekarral is találkozunk, leggyakrabban Cseresnyés Károly „zenetársulatával.”

⁶⁸ Maszák Hugó kiléte nem állapítható meg pontosan. A később Szegedy előnevet felvett család alapítója, Jan Mašák Csehországból érkezett Magyarországra, majd Kolozsváron, illetve Nagyenyeden telepedett le. Zenészként Kolozsváron „zenedé”-t működtetett. Fia, Maszák Hugó (sz. 1831) a század ötvenes éveiben Pestre költözött és Barabás Miklós festő tanítványa lett, kinek lányát később feleségül vette. A kiengedése után mint a Főrendiház és a magyar delegáció naplójának szerkesztője dolgozott. Zenészként való működéséről nem tudunk, ez azonban nem zárja ki, hogy műkedvelőként esetleg foglalkozott zenével. Mégis inkább Kósa László véleményét fogadva el, valószínűnek tartjuk, hogy a fent említett keringőt Maszák Hugó apja, Jan Mašák szerezte, vagy esetleg egy harmadik személy. A nélkülözésben meghalt veszprémi muzsikusi, Rózsavölgyi Márk is élvezte a kaszinó támogatását, amit ő a „Magyar nóták” című zenedarabjaival honorált. KAPOSSY 1905. 259.

1840. december 1-jén kelt az a kaszinó számára kiállított nyugta, amelyen a Posta az alábbi újságok megrendelését ismerte el:⁶⁹

Allgemeine...(?)	36 vft 8 kr
Jelenkor	8 vft 48 kr
Nemzeti (Újság)	8 vft 48 kr
Regélő	12 vft 48 kr
Athenaeum	12 vft 24 kr
Tudománytár	7 vft 6 kr
Théatrom Újság	24 vft 48 kr
Múlt 's Jelen hon 's belföld	10 vft 48 kr
Összesen	122 vft 8 kr

AZ UGODI FÜRDŐT LÁTOGATÓ VENDÉGEK ÉS A FÜRDŐI TÁRSADALOM

A vendégek lakóhelye alapján az ugodai fürdő regionális vonzású volt, ahová elsősorban Pápáról és a szomszédos településekről érkeztek a vendégek.⁷⁰ Ugodhoz a legközelebb fekvő város Pápa volt, míg Pápáról a legkönnyebben elérhető fürdő az ugodai. Kézenfekvő volt tehát, hogy a pápaiak, hacsak nem kívántak hosszabb időt eltölteni messzibb tájakon nyaralni, egy-két napra, hétvégére a közeli fürdő nyújtotta szolgáltatásokkal is megelégedtek. Gyakori volt, hogy a pápaiak nem vették igénybe Ugodon a szállást, hanem csak nappal tartózkodtak a fürdőn, tehát egy fürdés, séta vagy kártyázás-biliárdozás után még aznap hazamentek Ugodról.

Bár általános volt, hogy egy-egy város polgársága nem annyira a szomszédos fürdőt látogatta, ha nyaralni kívánt, hanem ezt az igényét távolabbi fürdőkön elégítette ki és legfennebb hétvégén mulatni ment arra a helyre⁷¹, Ugod és a pápaiak esetében ez nem állítható ilyen egyértelműen. A vendégekönvi bejegyzések folyamatos forgalomról tanúskodnak, melyet főként pápaiak biztosítottak. A fürdőre a szezon idején hétköznapiokon is folyamatosan érkeztek vendégek Pápáról, sokan közülük több napra is szobát bérelve, más részük csak a nappalt töltve ott. A legtöbb vendég általában több napra érkezett Ugodra. A szállást igénybe vevő vendégek nagy része pápai lakos volt, aki kvázi nyaralni jött Ugodra. A nyilvántartott évek mindegyikében találunk olyan vendéget, aki heteket töltött Ugodon.

⁶⁹ Közli: KÖVY 1986. 54.

⁷⁰ A vendégekönvi bejegyzések – mintegy Pápa fürdőjének tartva Ugodot – külön nem jegyezték fel, ha a vendég Pápáról érkezett. A vendéglista rubrikái között nem volt a lakóhelyre utaló bejegyzésre hely. A nem Pápáról érkező vendégek neve, gyakrabban foglalkozása elé jelzőként beírták a lakhelyet is, pl. „Malomsoki kasznár”, „Dukai takácskisasszony”, stb.

⁷¹ KÓSA 1999. 157.

4. számú táblázat

Egy személy által eltöltött napok számának maximuma az egyes években

Év	1840	1841	1842	1843	1844
Nap	16	13	26	21	„egész nyáron”, 27

Az „egész nyáron” bejegyzést két pápai városi tisztviselő, Rába Antal és Nagy Károly neve mellett találjuk, akik június 6-án érkeztek Ugodra és távozásukkor 25 váltóforintot fizettek.⁷²

Az Ugodra látogató vendégek nagy része több alkalommal is megfordult a fürdőn. A vendégek könyvi bejegyzésekből kirajzolódik egy olyan vendég-csoport, melynek tagjai legalább heti rendszerességgel látogatják a fürdőt mind az öt évben. Ők voltak a törzsvendégek, mellettük elenyésző azoknak a száma, akik csak egy alkalommal keresték fel a fürdőt. A következő táblázatban azt mutatjuk meg, hogy évente hány személy, összesen hány alkalommal fordult meg Ugodon és abból hányszor csak napal tartózkodott ott.

5. számú táblázat

	1840	1841	1842	1843	1844
Személy	131	121	153	101	92
Alkalom	213	367	392	282	193
Csak nappal	35	43	54	31	33

Mindössze két-három olyan személy volt, akik csak napközben vették igénybe a fürdő szolgáltatásait, az éjszakát pedig már nem töltötték ott.

A számok ingadozásának több oka is lehet. Először is, a fürdőhelyeken nem mindig vezették pontosan a vendégek könyvet, gyakran elmulasztottak egy-egy vendéget beírni. Másrészt nem tüntették fel következetesen, ha a vendég társakkal érkezett a fürdőre. Ha például egy család saját személyzetével utazott nyaralni, gyakran megessett, hogy csak a családfő nevét tüntették fel a vendégek könyvben. Ugodon a nevek mellé írt kibérelt ágyak számából következtethetünk a listáról lemaradó vendégek számára.⁷³ A tényleges forgalom eltérhetett a fenti adatoktól.

Az éves forgalom függött a szezon időtartamától és az időjárástól. A nyár korai beköszönte miatt korán kezdődő és a kellemes, meleg ősz miatt későn végződő szezon is alakulhatott rosszul a vendégek és a bevételek tekintetében, ha a nyár közepe hideg és zord volt. Ugyanez elmondható fordítva is: rövid, de egyenletes időjárású, forró nyáron is fogadhatott egy-egy fürdő annyi vendéget, mint egy hosszabb szezonban. Ugodon az öt év közül az első, 1840 fürdőszezonja volt a legrövidebb, május 18-

⁷² Számadáskönyv 29.

⁷³ Adataink tartalmazzák az összes vendéget, mivel az egyes személyek által kibérelt összes ágy számát vettük figyelembe a számolásnál.

án nyitott meg és augusztus 30-án már be is zárt a fürdő. A leghosszabb szezon az 1841. évi volt, május 3-a és szeptember 28-a között. 1842-ben május 15-től szeptember 29-ig, 1843-ban május 7-től szeptember 25-ig, 1844-ben pedig május 8-tól szeptember 21-ig tartott nyitva és fogadott vendégeket a fürdő.

A vendégek számát tekintve Ugod lemaradt a korabeli fürdők sorában. Forgalma nem hasonlítható össze a füredivel, ahol a vendégszám a huszas-harmincas évek fordulóján számolt néhány száz főről a negyvenes évekre általában 1500 fölé ugrott, az ötvenes évektől pedig rendszeresen meghaladta a kétezret.⁷⁴

A táblázat adatainak összesítése alapján Ugodon az öt év alatt 598 vendég összesen 1447 alkalommal fordult meg. Ez a vendégszám 268 nevet takar, akik közül 112 személyt sikerült azonosítanunk. Az ismert foglalkozások és társadalmi státusz alapján a következő kategóriákat állítottuk fel:

6. számú táblázat

Foglalkozás	Fő	Százalék (%)
jegyző	3	2,8
ügyvéd	14	13,4
uradalmi alkalmazott (közülük ügyvéd)	10 (4)	9,6
iparos	13	12,5
egyházi	14	13,4
orvos	9	8,6
mémők	3	2,8
tanár	5	4,8
tisztviselő	10	9,6
kereskedő	6	5,7
vadász	2	1,9
katona	3	2,8
színész	10	9,6
diák	1	0,9
zeneszerző	1	0,9
Összesen	104	100 %

A nemesek számát pontosan nem tudjuk megállapítani, mivel a nevek mellett a társadalmi státusra vonatkozó megjegyzést nem találunk. Más források, főként az anyakönyvek alapján néhány személyről megállapítható nemessége. Így találunk nemesi származásút az általunk képzett kategóriák szinte mindegyikében, különösen az értelmiségiek között, de van nemes a pápai tisztviselők, az uradalmi alkalmazottak, ügyvédek, bírók, jegyzők és orvosok között is. A táblázatban szereplő adatok tartalmazzák a felesé-

⁷⁴ HUDI 1989. 125.

geket is, akiket férjük foglalkozása vagy társadalmi hovatartozása után soroltunk az egyes kategóriákba. Számuk alapvetően nem változtatja meg a fürdő társadalmi képét.

A fürdővendégek körében az értelmiségiek túlsúlyban voltak. Az ugodi fürdőt látogató tanárvendégek közül hárman a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) rendes tagjai: Bocsor István, Stettner (Zádor) György és Tarczy Lajos, mindhárman a pápai református kollégium tanárai. Az állandó vendégek a pápai polgárság felsőbb rétegeiből, középosztálybeliekből kerültek ki. Voltak köztük vármegyei birtokosok, köznevelők, vármegyei és városi tisztviselők, uradalmi tisztek, kereskedők, iparosok és főként zsidó bérlők. Főrendiek látogatásáról, Ugodon való tartózkodásáról nem tudunk. Az egyháziak között többnyire katolikus plébánosokat, ferences, bencés, premontrai, ciszterci szerzeteseket találunk, kisebb számban református lelkész. A szerzetesek ilyen változatosságát könnyen magyarázza, hogy Ugod közelében szinte mindegyik szerzet rendházát megtaláljuk: ciszterciekét Zircen, bencésüket Pápán, Bakonymbélen és Pannonhalmán, premontréikét Csornán, stb.⁷⁵ A szomszédos falvakból és pusztákról érkező vendégek közt minden bizonnyal voltak kisebb számban földműves parasztok is, többségük azonban kézműves vagy alkalmazott, ezáltal polgárisultabb életformát folytatott, melynek részeként nyáron fürdőn pihent. Ilyen a kisbéri molnár, a csőzi fővadász, a gyömörei famester, a malomsoki kasznár, „Ludvig bádogos”, vagy a dukai takács.

Társadalmi és vallási tekintetben a század második felétől többnyire demokratizmus érvényesült a legtöbb fürdőn, hiszen a vendégek társadalmi rangjuktól függetlenül egyformán ki voltak szolgáltatva betegségnek, orvosnak, környezetnek, vendéglátói önkénynek. Ezt általában a fürdőorvosok szorgalmazták mondván, hogy a betegek nem válogatnak a különböző rangú emberek között. A „rang- és társadalmi különbségeknek gyógyfürdőknön épp úgy el kellene tűnni, mint a templomokban. Kik idejönnek, mindnyáján a természet szenvedő gyermekei, kiket egy közös cél vezérelt ide, üdülést keresni az édesanya kebelén.”⁷⁶ Ennek ellenére finoman céloztak arra, hogy ki-ki a saját rangjának megfelelő fürdőt válassza és ne tegye ki magát az esetleges kellemetlenségeknek, melyek egy adott helyen érhetik. Boleman István szerint a „zártkörű hideggyógyintézetekben, ahol közös (egy asztalnál) étkezés divatozik, a fürdővendégek, hogy úgy mondjam egy családot képeznek; vagy kisebb fürdőhelyeken, ahol a vendégek a társadalom egyenrangú osztályaiból szoktak össze kerülni, s szintén egy családot képeznek, a társadalom és műveltség alantabbi osztályából való betegek, akiket a többiek körükbe be nem fogadják, ott igen rosszul érzik magukat, és ezen rossz psychicus benyomás gyakran a fürdőtől várt eredményt is kockáztatja.”⁷⁷ Ettől függetlenül a fürdőn kívül érvényesülő — a korabeli mentalitásba mélyen beágyazódó — társadalmi elkülönülés eleve elhárította az ilyen konfliktusokat tekintve, hogy úgymond mindenki tudta hol a helye.

⁷⁵ A pápai bencés tanárok egészségügyi kúrára — a pannonhalmi főapát engedélyével — többnyire Ugodra, Ravadzra, vagy Balatonfüredre mentek. Az előterjesztett kérésekben a főapát személyesen döntött, a házfőnök pedig az ő engedélyével utalhatott ki pénzt ilyenfajta kiadásokra. BAKONYVÁRI, 1898. 70.

⁷⁶ Tarcsafürdői kalauz, 1865. Idézi KÓSA 1999. 160.

⁷⁷ BOLEMAN 1884. 2.

Ugodon ez a fajta társadalmi és vallási demokratizmus valóban érvényesült. Pápa viszonylag nagy számú zsidósága, amely részt vett a város és az Esterházy–uradalom társadalmi – gazdasági életében, tagja volt a kaszinónak, természetesnek találta, hogy szabadidejét is a városi közösség más tagjához hasonlóan töltsse el. Ennek részét képezte az is, hogy a meleg nyári napokon hűsítő víz közelében találjon kikapcsolódást, vagy gyógyulhasson, azaz Ugodra vagy más, távolabbi fürdőre járjon. Nem találkoztunk olyan adattal, mely alapján feltételezhetnénk, hogy ebben az igyekezetében bárki is akadályozta. A vendégkönyvben az öt év alatt nyolc esetben jegyezték meg a vendég zsidó voltát.⁷⁸ Ez a szám nem felel meg a fürdőn megforduló összes zsidó vendég tényleges számának, hiszen egy-egy olyan pápai vendég esetében, kinél más forrásból tudjuk, hogy zsidó, közismertsége miatt ezt nem jegyezték fel. Arra sem utalnak a források, hogy a zsidó vallású vendégek elkülönültek volna és egy saját részükre fenntartott fürdőt, vagy rituális éttermet vettek volna igénybe, mint Füreden. Az is igaz, hogy ott a vallásukat tartó zsidók használták a kezdeményükre elkülönített rituális fürdőt, ahol a vallási előírásoknak megfelelően fürdöztek. Nem mutatkozott különbségtétel a fürdődíjak tekintetében sem; azonos idő eltöltéséért és azonos szolgáltatás igénybevételéért mindenki egyforma tarifát volt köteles fizetni.

A leggyakrabban előforduló állandó vendégek általában egyszerre jelennek meg Ugodon. Ez alapján egy baráti kör meglétét feltételezzük, melynek tagjai szórakozni, pihenni is együtt járnak. Igaz lehet ez különösen akkor, ha számba vesszük a neveket.

Vermes Illés — akiről halotti anyakönyvi bejegyzésből tudhatjuk, hogy élete során makacs torokbajjal küszködött és 1875-ben e betegsége miatt végzett műtét közben vérzett el — az ugodi fürdő leggyakoribb vendége volt. Mint fentebb utaltunk rá, több éven keresztül ő vezette a pápai kaszinót. Szinte mindig vele egyszerre, hasonló gyakorisággal járt a fürdőre Stettner (Zádor) György ügyvéd is. Nevével mind az öt szezon idején találkozunk, jóformán naponta. Néha csak nappal tartózkodott Ugodon, máskor több éjszakára, általában több személyre foglalt szobát. Ilyenkor valószínűleg családja körében töltötte a fürdői napokat. Stettner, aki a szabadságharc idején Zádor-ra változtatta nevét, a reformkor meghatározó személyiségeivel baráti kapcsolatot ápolt. Legközelebbi barátja volt Vörösmarty Mihálynak, akivel meleg hangú levelezést folytatott annak haláláig, és akit somlóhegyi szőlőjéből rendszeresen ellátott borral. Kisfaludy Károly barátjaként alapító tagja volt a Kisfaludy Társaságnak, és levelezett Kazinczyval. Jogásként Deák Ferencsel is baráti viszonyt tartott fenn, kinek minisztersége idején a váltótörvényszék bírása lett. A harmincas-negyvenes években Pápan a Kollégium jogtudományi tanáraként működött. 1832-ben a Magyar Tudós Társaság rendes tagjává választották. Számos jogi kódexet magyarrá fordított, valamint az Ezeregyéjszaka több meséjét. Bizarrr tény, hogy a fürdőzést oly igen kedvelő Stettner-Zádor György 1866 nyarán történetesen a budai Császárfürdőben lelte halálát.⁷⁹

Tanártársa és — feltehetően — barátja, Bocsor István szintén tagja volt az ugodi fürdőzők társaságának. Köztisztületnek örvendő pápai polgárként a református főis-

⁷⁸ Pl. „Zwei Juden von Papa 2 Tag” Számadáskönyv 10.

⁷⁹ SZINNYEI 1914. XIV. 1695–1698.

kola történelem-közjog tanára lett 1837-ben. Hamarosan ügyvédi oklevelet szerzett és 1848-ban küldöttként részt vett a pesti nemzetgyűlésen. Tagja, majd igazgatója lett a pápai kaszinónak, melynek megérhette ötven éves jubileumát, ahol őt kérték fel a kaszinó történetének ünnepélyes bemutatására.⁸⁰

Az ugori fürdőt látogató közismert személy volt Tarczay Lajos tanár, író is. Teológiai és bölcséleti tanulmányok után először a református kollégium könyvtárosa, majd 1833-tól rendes tanára lett. A pápai református kollégium filozófiai stúdiumába ő vitte be Hegel filozófiáját. 1840-ben az Akadémia rendes tagjává választották. Számos matematikai és fizika tárgyú tanulmányt írt. Pápa és reformátussága életében fontos szerepet vitt; kezdeményezője volt annak a mozgalomnak, melynek anyagi segítségével 1857-re felépült az új kollégiumi épület. Pályafutása végén, 1880-ban királyi tanácsossá nevezték ki.

E közismert személyek mellett a fürdő leggyakoribb vendégeinek többsége Pápa város előljáróságához, vagy vezető értelmiségéhez tartozott. Legalább hetente látogatta a fürdőt Horváth Imre ügyvéd, Tóth Pál, Fülöp József megyei mérnök, Augusz Károly nemesi rangú városi előljáró, ügyész, Pápay Miklós uradalmi ügyvéd, Nagy Ignác uradalmi ügyvéd, később jószágigazgató, Pálffy Károly⁸¹ táblabíró, főiskolai tanácsai ülnök, egyházi előljáró, Rába Antal, Stámpfl Pál, Koller Ignác ügyvéd, Könynye Ferenc városi jegyző, Fittler István és Szauer Ferenc pápateszéri zsidó bérlő. A felsorolt személyek az általunk vizsgált öt fürdőszezonban rendszeresen látogatták a fürdőt és sokuknak feleségét is a vendégek között találjuk. A törzsvendégek nevét érdemes összevetni a fent közölt pápai kaszinótagok nevével; a két társaság tagjai nagy vonalakban megegyeznek. Ez is csak erősíti azt a feltételezésünket, hogy a pápai kaszinó, vagy tagjai érdekeltek voltak az ugori fürdő működtetésében. Mindezek alapján elmondható, hogy Ugodon egy lokális jelegű, elsősorban a pápai fürdőközön-séget kiszolgáló, de a környező települések fürödni vágyóit is befogadó fürdő működött, melynek vendégközön-ségében egy, általában ugyanazokból a személyekből álló, rendszeresen itt nyaraló törzsvendégi kör rajzolódik ki.

Ugor gyógyvizei elsősorban a pápaiakat szolgálták ki, ők azonban nem egyszerűen kirándulohelyként tekintettek a fürdőre, hanem mint nyaralásuk színhelyére. Ez a megállapítás érdekes módon éppen a tehetősebb, városi középrétegre érvényes, nem annyira a környező falvakból ide látogatókra. A jelenség magyarázata lehet egész egyszerűen közvetlen érdekeltségük a fürdőn, amit forrásokkal nem tudunk igazolni, de igaz lehet, ha elfogadjuk a korábbi feltevésünket, hogy a pápai kaszinó tagjaiból alakult a fürdői részvénytársaság. Másik magyarázat lehet az, hogy egy pápai baráti társaság Ugodot választja a nyaralás színhelyéül, ahová bármikor könnyen eljuthat minden tagja, míg egy távolabbi fürdő látogatása nem mindenki számára lehet elérhető. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az ugori fürdő működésének időszakában számos pápai illetékességű személy megfordult Füreden, köztük olyanok is, akik egyéb-

⁸⁰ SZINNYEI 1891. I. 1120-1122.

⁸¹ Érdekes adalék az ő fürdőre járásához — tekintettel az ugori víz gyógyhatására — hogy halálozási anyakönyvébe tett bejegyzés szerint „bélvész”-ben hunyt el 1861-ben.

ként Ugodra jártak fürödni. 1840-ben összesen 19 pápai lakos járt Füreden.⁸² Köztük találjuk a leggyakoribb ugodi vendéget, Vermes Illést. Rajta kívül az Ugodon nyaralók közül ebben az évben Füreden járt még Nagy Ignác, August Károly és Fülöp József. A többi Füreden vendégeskedő pápai közül tizen zsidó vendégek voltak, köztük egy rabbi. Rajta kívül egy üvegyáros kivételével mindannyian kereskedők voltak. A pápai vendégek közti viszonylagos nagy arányuk oka az lehetett, hogy a lakhelyükhöz legközelebb fekvő ugodi fürdő híjával volt olyan szolgáltatásnak, amit Füreden megkaphattak. Feltételezzük, hogy az ittlévő rituális fürdő miatt választották inkább ezt a helyet, másrészt foglalkozásuknál fogva sokkal mobilisabbak voltak pápai polgártársaiknál.

A FÜRDŐ BEVÉTELEI

E fejezetcím többet ígér, mint amit valójában megtudhatunk a rendelkezésünkre álló vendégkönyvből. A bevételek közül csak a szobák kiadásából és a kávéház működéséből származó bevételeket ismerjük. A fürdő, a savanyúvíz esetleges értékesítéséből befolyó összegekről nincs tudomásunk. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a szobadíjak mit tartalmaztak 1840-1844 között; beleértették-e a fürdőn való tartózkodás egy napra eső összes felmerülő költségét? Külön szedett kúrtaxáról – mint ahogy ebben az időszakban máshol sem volt szokás – Ugodon nem tudunk. Véleményünk szerint Ugodon a kezelésekért nem kellett külön díjat fizetni. Ha így lett volna, annak nyomát megtaláltuk volna a számadáskönyvben, feltéve, hogy a fürdőt és a vendégházat is ugyanaz a jogi személy bérelte. A csak nappal fürdőn tartózkodó vendégek által fizetett napidíjak szintén tartalmazták a szoba jöhető költségeket, melyek különben nem lehettek széles körűek. Azért is volt megállapítható fix összeg a nappali fürdőn tartózkodás és a szállással egybekötött napi díjakra vonatkozóan, mert állandó, szűk körű, nem bővíthető szolgáltatások álltak a vendégek rendelkezésére: fürdés, savanyúvíz-ivás, szállás, kávéházi szórakozás.

Mindent összevetve, az ugodi fürdő összbevételei nem sokkal térhettek el a részvénytársaság által bérelt részek bevételétől, azaz azt gondoljuk, hogy a szobák bérleti díja fedezett minden költséget, leszámítva a szórakozásra egyénileg elköltött összegeket.

Számos, a veszprémi püspökhöz benyújtott papi kérvény utal arra, hogy az egyházmegye betegeskedő plébánosai szívesen gyógyíttatták magukat Ugodon. Az orvosi igazoló bizonyítványok mellett a várható költségek listáját is mellékelték kérvényeikhez. Pl. Nagy József gelsei (Zala vm.) plébános 1829-ben idegsorvadásával és izomrenyheségével, Zsoldos János pápai tisztiorvos javaslatára 12 napos kúrára készült. Előrelátható kiadásai a következők voltak:

⁸² Katona Csaba szíves közlése.

12 napi feredés kerül	
1. szoba, földszinten, ágybeli nélkül	12 Fl
2. étel reggel, délbe, este napi 2,30	30
3. napjába két feredés	12
4. két fuvar Pápára	4
5. apró szolgáltatások	4
Összesen:	62 Fl
Ha ágybelit is adok, akkor még	6 Fl ⁸³

Az ugodi fürdő szolgáltatásai és azok árai később, a részvénytársasági időszakban sem változnak jelentős mértékben. A fürdővendégek költségeit az határozta meg, hogy hány napot tartózkodtak a fürdőn és hány ágyat béreltek. Ugodon a költségek legfennebb csak ebben a tekintetben tértek el egymástól. Itt ugyanis minden vendég egyforma összeget fizetett ugyanazért a szolgáltatásért. A vendégek között sem társadalmi hovatartozásuk, sem egyéb vonatkozásban nem tettek különbséget, mint más fürdőknél, ahol a tehetősebbek többet fizettek szegényebb társaiknál. Ennek az is oka lehetett Ugodon, hogy a vendégek többnyire azonos társadalmi csoportokból kerültek ki, a középrétegekhez tartoztak.

A napidíj attól függően volt nagyobb vagy kisebb, hogy a vendég a fürdőn maradt-e éjszakára. Ugodon ugyanis napi díjat is lehetett váltani, ha az illető nem kívánta az éjszakát is ott tölteni, s ez természetesen kisebb összeg volt, mint a szállásért fizetett összeg. Megjegyzendő, hogy a vendégek nappali tartózkodásra is kaptak szobát.

7. számú táblázat
Napidíjak

Év	1840	1841	1842	1843	1844
Nappal	30 kr	30 kr	18 kr	18 kr	18 kr
Nap/fő	1vf 12 kr	1 vf 12 kr	48 kr	48 kr	48 kr

1842-ben megváltozott a tarifa, az árak majdnem a felére csökkentek. A változás okát nem ismerjük.

Egy napra a szállásdíj egy személyre, tehát egy ágyra 1 váltóforint 12 krajcárba került. Ha két ágyat bérelt egy éjszakára, akkor a fenti összeghez csak a második ágy árát számították hozzá, így tehát két vendég egy éjszakáért 1 forint 24 krajcárt tartozott fizetni. Ha a vendég két napot töltött a fürdőn és két éjszakára szállt meg, értelemszerűen az egy nap – egy ágy tarifa dupláját fizette, azaz 2 váltóforint 24 krajcárt, ha pedig erre a két éjszakára két ágyat bérelt, akkor szintén csak az ágy árát duplázták, így 2 váltóforint 48 krajcárral tartozott.

Az 1842-es szezontól egy éjszaka egy személyre 48 krajcárba került, két személyre pedig 1 váltóforintba.

⁸³ Rajczi Pál ugodi plébánosnak, a Veszprémi Érseki Levéltár igazgatójának szíves közlése alapján.

8. sz. táblázat
A szobák kiadásából származó éves jövedelem

1840.....	398 vft 34 kr
1841.....	402 vft 56 kr
1842.....	282 vft 53 kr
1843.....	257 vft 10 kr
1844.....	292 vft 39 kr

A vendégek, egyben kaszinótagok közül néhányan a szezon végén, tehát szeptemberben fizették ki az egész nyárra bérelt szoba árát. Egy kétágyas szoba bérleti díja egész nyárra 25 vft-ba került. Így 1844-ben a 4-es számú szobáért August Károly perceptor és Nagy Ignác fejenként 12 vft 30 kr-ért fizettek. Hozzájuk hasonlóan Rába Antal és Nagy Károly a 3-as számú szobáért a szezon végén fizették meg a 25 forintot.⁸⁴

Mint már említettük, a fürdői jövedelmek egy részét a kávéházi jövedelmek tették ki, többek közt a teke-, a biliárd- és a kártyapartikból befolyó összegek. A biliárdpartikból származó bevételeket naponta vezették, megjelölve, hogy hány partiért mennyi pénzt szedtek be. Ez a napi összeg sohasem emelkedett 4-5 vft fölé, legtöbbször inkább 1-2 vft között mozgott. A tekéből és kártya-partiból nem minden nap származott jövedelme a kávéháznak, azonban a befolyt összeg meghaladta a biliárdból származót, általában 2-5 vft-ot tett ki, de ritkábban meghaladta az 5 vft-ot is. Összességében azonban a biliárd-partikból a kávéháznak több jövedelme származott. 1 vft-ért 15 biliárd-partit lehetett játszani Ugodon.

9. sz. táblázat
A kávéház jövedelme

Biliárdból	Kártyából	Összesen
78 vft 12 kr	35 vft 20 kr	113 vft 42 kr
60 vft 32 kr	18 vft 34 kr	79 vft 6 kr
52 vft 27 kr	48 vft 9 kr	100 vft 36 kr

Ugodon a vendégeknek nem kellett meleg ételről gondoskodniuk, mert a fürdői vendéglőben mindenki megebédelhetett viszonylag olcsón: hat személyre mindössze 1 vft-t kellett befizetni.⁸⁵ Zsidó vendégek számára fenntartott rituális étteremről Ugodon nem tudunk. A vendéglő bevételei valószínűleg nem a részvénytársaság pénztárába folytak be, mert a számadáskönyvben nyomát nem találjuk. A vendéglőt egy másik bérlő működtethette.

⁸⁴ Számadáskönyv 28.

⁸⁵ CSERESNYÉS 1841. 7-8.

A SZOBÁK FELSZERELÉSE

1844. április 29-én, tehát a szezon megkezdése előtt a szobák rendben tartásával megbízott „szobaasszonynak”, Tiedge Háninak átadott szobafelszerelésekről, ágyneműkről, takarító eszközökről számadási jegyzőkönyvet készítettek.⁸⁶ Ennek alapján kellett a szezon végén, valamikor szeptemberben elszámolnia a fürdőt bérlő részvénytársaságnak.

A felsorolt tárgyak számát össze tudjuk vetni egy 1840–1843 közötti időszak valamelyik évében felvett másik számadás adataival,⁸⁷ amelynek pontos keltét sajnos nem ismerjük. A két évben felsorolt tárgyak nagy vonalakban megegyeznek, 1844-ben valamivel több féle tárgyat találunk. A szobák felszerelési tárgyai általában a szállás, alvás és fürdés kellékei. Az ágyneműk, mosdófelszerelések mellett törölkendőket, a mosdóhoz–fürdéshez szükséges lavórokat, korsókat és ivópoharakat találunk.

Az alábbiakban közöljük a leltárba vett tárgyak listáját mindkét évből.

Az ugodi fürdőhöz Ritter Erzsébet szobaasszonynak gondviselése és számadása
alá következő szerek adattak:

Szerek nevei	Darab
1. Madrácz, egy-egy 18 fontos. Negyven darab	40
2. Paplan, mind pamut. Negyven darab	40
3. Tollas vánkos hatvan darab, összesen 113 1/2 liter tollal	60
4. Lószőrös vánkos húsz darab, összesen 71 liter lószőrrel	20
5. Tollas dunnya két darab	2
6. Alsó lepedő No. 1 hatvan darab jegyezve 1-től 60-ig	60
7. Alsó lepedő No. 3 hatvan darab jegyezve 61-től 120-ig	60
8. Paplan lepedő No. 4 nyolcvan darab jegyezve 1-től 80-ig	80
9. Felső vánkoshaj százhatvan darab jegyezve 1-től 160-ig	160
10. Szalmazsák negyven darab	40
11. Törölköző kendő vastagabb száz darab jegyezve 1-től 100-ig	100
12. Törölköző kendő vékonyabb száz darab jegyezve 101-től 200-ig	200
13. Réz gyertyatartó, nagyobb tíz darab	10
14. Réz gyertyatartó, kisebb húsz darab	20
15. Fekete rámás tükkör tizenkét darab	12
16. Lavoír (mosdó edény) húsz darab	20
17. Kőedény - fejér korsó húsz darab	20
18. Éjeli edény huszon nyolc darab	28
19. Üveg pohár húsz darab	20
20. Törülő ruha tizenhét darab	17

⁸⁶ Számadáskönyv 4-5.

⁸⁷ Uo. 2-3.

21. Mosóteknő egy	1
22. Mángorló egy	1
23. Kefesöprű egy	1
24. Poroló kefe egy	1
25. Fekete vizes korsó kettő	2
26. Három ajtós ruhatartó almárium egy	1
27. Vasfazék egy (ez nem vétegett)	1
28. Koppantó réz tizenkét darab	12
29. Koppantó aczél tizennyolc darab	18

1844-diki április 29-én Tiedge Háni ugodi szobaasszonynak
számadása alá adatott:

Madrácz lószőrrel töltve	34
Tollas dunyha	2
Lószőrös vánkos	20
Tollas vánkos	60
Szalma zsák	35
Lepedő	36
Vánkos cziha	40
Törülködő kendő fein	25
Por törülő ruha	10
Dunyha cziha	2
Kisebb réz gyertyatartó	12
Aczél hamvevő	9
Réz hamvevő	3
Szoba tükör nagyobb jó	10
Szoba tükör nagyobb törött	2
Szoba tükör középszerű	1
Szoba tükör kitsiny	3
Éjjeli edény	25
Fehér korsó	16
Fehér lavoír	19
Üveg pohár	18
Paplan	36
Ruhaszártó kötél	2
Nyeles szoba seprű	2
Partvisch	1
Bádóg szemét lapát	1
Sajtár	1
Vasfazék	1
Öntöző kanna	1

Rosta	1
Kézi fűrész	1
Fűrő	1
Ásó	1
Kapa	1
Vasgereble	1
Út nyeseő saraboló	2
Fehér vízes korsó	2
Talítska	1

Június 2-án

Lepedő	24
Törülköző kendő fein	25
Vánkos cziha	20
Réz gyertyatartó kisebb	8
Réz gyertyatartó nagyobb	12
Hamvevő réz	2
Hamvevő aczél	18

Június 25-én

Réz hamvevő	2
Aczél hamvevő tizenkettő	12

Az 1844 előtti évekből származó számadáskönyv alapján a vendégszobákban összesen 40 fekvőhely lehetett, hiszen ennyi matracot, szalmazsákot, paplant és valamivel több vánkost, lepedőt soroltak fel. Ezzel szemben 1844-ben már csak 34 matracot adtak át. Az ágyak megvetéséhez szükséges egyéb kellékek, mint: vánkos, szalmazsák, lepedő, paplan, ciha száma is kevesebb férőhelyre utal. Az ágyszám csökkenése nem feltétlenül a forgalom, egyben az igény csökkenését mutatja. Elképzelhető, hogy az egyes szobákban a kényelem érdekében csökkentették az ágyak számát, vagy lakószobát—vendégszobát más helyiséggé alakítottak, ezáltal csökkentve a szálláshelyek számát.

A vendégekönnyben megjelölt szobaszámok 16 szoba meglétére utalnak, ahol a fürdővendégek megszállhattak. A szobák számára következtethetünk még a tükrök és gyertyatartók számából. Az 1844 előtti évben 10 nagyobb és 20 kisebb, míg 1844-ben 12 kisebb és 12 nagyobb gyertyatartót írtak össze, valamint 20 fekete rámás, illetve 16 (ebből kettő törött) tükröt találunk. Ezek az adatok 12-16 szoba meglétét valószínűsítik. A felsorolt tárgyak alapján az ugori fürdőn az elemi kényelmi elvárásoknak megfelelő felszereltségű szobák várták a vendégeket. Sok más fürdőn tapasztalt gyakorlattól eltérően, itt nem a vendégnek kellett az ágyneműről, a tisztálkodáshoz szükséges eszközökről gondoskodnia, mert az ugori fürdőn azt biztosították neki.

A FÜRDŐ MEGSZŰNÉSE

Az ugodi fürdő intézményszerű működésének megszűnése nem esett egybe a fürdő-részvénytársaság felbomlásával, amely így megszűnt a továbbiakban bérlője lenni. Az 1844-et követő években találunk olyan adatokat, amelyek bizonyítják, hogy a fürdőélet nem szűnt meg Ugodon. 1874-ig, a Pápai Lapok beindulásáig csak elszórt adatokra támaszkodhatunk, ettől az évtől kezdve azonban minden idényben találunk a fürdőre invitáló meghívót és a fürdői életéről tudósító írásokat.

A részvénytársaság 1844-ben tehát beszüntette működését és az 1840-től vezetett éves számadáskönyvét lezárta. A részvénytársaság felbomlásának pontos oka ismeretlen, de egy, ugyanebben az évben kelt olvasói levél némileg megvilágítja számunkra a történeteket:

„A Pápához közellevő, egykor nagy gyógyerejű savanyúvizéről híres ugodi fürdő is közel áll végenyészetéhez. A részvénytársaság, mely eddig fönn akará tartani, most a bútor egymásközi arányos elosztásában mutogatja részvétét.”⁸⁸ A tudósítás azt sejteti, hogy a működtető részvényes tagok között az egyetértés megbomlott és felszámolva érdekeltségüket a fürdőben, a következő évre már nem kívánták kibérelni. Ez a tény azonban nem vonta maga után a fürdő bezárását. 1845-ből és 1846-ból még biztos adatokkal rendelkezünk, amelyek a fürdőélet folytatásáról tanúskodnak. (Ld. az idézett *Életképek és Pesti Divatlap* adatait.)

A század hetvenes éveiben a helyi újságban megjelenő fürdői hirdetések azonos állapotokat sejtetnek a negyvenes években fennállókkal, amely időszakból a számadáskönyv származik. A fürdői társadalom, az Ugodra járó vendégek köre, fürdői szokásaik az évtizedek során nyilván változtak, de az itt igénybevehető szolgáltatások legfennebb csak színvonalukban voltak másak. A fürdőt ebben az időszakban Raab Mihály vendéglős bérelte. Hirdetésének tanúsága szerint maga gondoskodott „a fürdőháznál a sebészetben jártas egyénről, ki a tekintetes megyei főorvos felügyelete alatt a tisztelt vendégek rendelkezésére készen áll.”⁸⁹ A nemcsak fürödni vágyókat finom és olcsó „magyaros” ételekkel, gyors kiszolgálással csalogatta Ugodra. A fürdőszesztont több évben is Cseresnyés Károly pápai zenész és zenekara által adott táncmulatság nyitotta meg. A fürdőt bérlő vendéglős ugodi lakos volt, aki a mulatságok alkalmából maga szerződtette a zenészeket. A reformkori Péter–Pál-napi vigadalom továbbra is szokásban maradt Ugodon, a Pápai Lapok több évben is beszámol az eseményről.

A hetvenes évek élénk fürdőélete, egyben valószínűleg maga a fürdő is hamarosan megszűnt. A Pápai Lapok 1881-es rövid tudósítása a kiváltó okra is rávilágít: „Az ugod-vadkerti fürdőben az idén oly kevés vendég van, hogy az uraság jövőre aligha fogja a fürdőt, mint ilyen bérbeadni. Annál nagyobb látogatásnak örvend uszodánk, mely valóban megérdemelné, hogy a távolabbi vidék lakói is felkeressék.”⁹⁰ Az ok tehát az 1875-ben részvénytársasági formában létrejött uszoda támasztotta konkurrencia volt. Sajnos nem rendelkezünk a szövegből amúgy kicsengő színvonalbeli különbségeket egyér-

⁸⁸ HONDERŰ 1844. II. félév. 33-34.

⁸⁹ Fürdői hirdetés. Pápai Lapok. II. évf. 20. sz. 1875. tavaszutó 15.

⁹⁰ Pápai Lapok. VIII. évf. 33. sz. 1881. július 31.

telmősítő adatokkal, amelyek esetleg vonzóbbá tették a pápai uszodát, az azonban nyilvánvaló, hogy a pápai fürdőközönség nem utazott el pusztán a fürdőzés végett, ha a városban is megtalálta ezt a szórakozási lehetőséget. Ha pedig a reformkori állapotokhoz képest Ugodon nem történt fejlesztés, a pápai uszoda nyújtotta lehetőségek sokkal vonzóbbnak számíthattak a fürödni vágyók körében. Itt ui. „*a tükör és zártfürdő naponként nyitva lesz reggel 7 órától esti 9 óráig. [...] A fürdőárak következők: tükörfürdő személyenként 10 kr., zárt fürdő egy személyre 15, minden további 5 kr. Uszásban oktatás havonként a fürdő díjt is beszámítva 5 ft., fürdődíj egész idényre 10 ft., az uszó felszabadulásakor 1 ft., lepedő 5 kr., uszógatya 3 kr., törülköző 2 kr., 12 jegyért 10 jegy ára fizetendő, ha valaki előre bérel.*”⁹¹

A fentieket összegezve úgy gondoljuk, hogy az ugodai fürdő intézményszerű működése az 1881-es szezonnal megszűnt. Bérlése nem hozott többé jövedelmet, ezért értelmét veszítette. Közel hatvan évig tartó működése — változó színvonalon, ugyan — az egyetlen ilyen jellegű adottság volt a környék lakossága számára. Az évtizedek során a fürdőélet, a fürdői szokások és velük együtt valószínűleg a fürdő is változtak. Az Ugodra járó közönség is immár szélesebb társadalmi rétegeket ölelt fel, melyben a pápai diákság egyre nagyobb arányban vett részt.

Az egykori fürdő népszerűségét bizonyítja, hogy megszűnése után több évtizeddel is elevenen élt az emlékezetben. 1904. május 17-én a pápai városi tanács Mészáros Károly polgármester indítványára tárgyalást kezdeményezett az Esterházy-uradalommal az ugodai fürdő újramegnyitásáról a pápai és környékbeli közönség előtt. A kezdeményezés azonban eredménytelen maradt, a fürdő többé nem nyitotta meg kapuit.⁹²

A falu és a környék lakói, akik ismerték és kedvelték a fürdőt, illetve a savanyúvizet, valószínűleg továbbra is eljártak a forrásokhoz, de már nem szálltak meg vendégházakban, nem nyaraltak Ugodon. A fürdőépületek sorsáról nem szólnak a források. A XX. századi tulajdonosváltások, az államosítás során a faluhatárnak erre a részére építették fel a termelőszövetkezet istállóit, gépállomását, és igénybe vették a fürdő régi vendégházát is. A helybeliek visszaemlékezése szerint az ötvenes években nyáron a munka befejeztével a TSZ-munkások még azokban a fakadakban fürödtek meg, amelyek a XIX. század huszas éveiben készültek, és amelyekben az akkori fürdővendégek kúrát vettek. A falubeliek továbbra is használták a forrásvizet melegítve fürdésre és főzésre egyaránt. A XIX. századi fúrások óta folyamatosan működő források végül 15-20 évvel ezelőtt valószínűleg végleg elapadtak, így a régvolt ugodai híres fürdő utolsó nyomai is eltűntek.

⁹¹ Pápai Lapok. II. évf. 24. sz. 1875. nyárelő 12.

⁹² A lelkes kezdeményezők a következőket írták: „Mi, akik vissza tudunk emlékezni arra az időre, amikor a fürdő-hely a nagyközönség számára még nyitva állott, tudjuk, hogy az — különösen vásár- és ünnepnapokon — mily nagyon látogatott volt. Pedig akkor a vadkerti kirándulás nem is tartozott az olcsóbb mulatságok közé, mert egy bérkocsiórt abban az időben 7-10 koronát is elkértek a fuvarosok.” Új, kedvező lehetőségként említették a vasúton való megközelítés lehetőségét is. Pápai Lapok. XXXI. évf. 1904. május 22.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára — Kézirattár, Pápa
Ugodi Fürdő Rt. Számadáskönyve 1840-1844. O.856.
- Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest
Postaúttérképek. S 12. Div. XVIII. No. 14/2, 27.
Conscriptio regnicolaris, 1828. N 26. B 201-208.
Esterházy-család levéltára. Dominium Pápa, P 1216. c. 64. No. 160.
- Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Veszprém
Pesty Frigyes helységnévtára, 1864. Mikrofilmgyűjtemény, 7. tek. 305-310. Eredeti: OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 1114. 60. köt. 510.
- BAKONYVÁRI 1898 = Bakonyvári Ildefonz: A pápai kath. gymnasium története a pannonhalmi bencések idejében (1806–1896). Pápa, 1898.
- BOLEMAN 1896 = Boleman István: Magyar fürdők és ásványos vizek. Bp., 1896.
- CHYZER 1885 = Chyzer Kornél: Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. Sátoraljaújhely, 1885.
- CSERESNYÉS 1841 = Cseresnyés Sándor: Az ugodi sós, vasas, gyantáros, ibolyós hideg forrásokról. Pápa, 1841.
- FÉNYES 1841 = Fényes Elek: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. Pest, 1841.
- FÜLÖP 1994 = Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 225-286.
- HUDI 1989 = Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg, 1989. 109-134.
- HUDI 1994 = Hudi József: Pápa város önkormányzata 1848/49-ben. Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 323-350.
- HUDI 1995 = Hudi József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995.
- ILA–KOVACSICS 1964 = Ila Bálint–Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. I. 1964.
- KAPOSSY 1905 = Kapossy Lucián (összeáll.): Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905.
- KÓSA 1999 = Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Bp., 1999.
- KÓSA LÁSZLÓ: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Hétköznapok historikuma. Szerk. Dusnoki-Draskovich József–Erdész Ádám. Gyula, 1997. 75-108.
- KÖVY 1986 = Kövy Zsolt: A 150 éve alapított Pápai Kaszinó története. Honismereti Tanulmányok XII. Veszprém, 1986. 53-73.
- LENGYEL DÁNIEL: Fürdők gyógy erejéről. Budán, 1842.
- LENGYEL DÁNIEL: Fürdői zsebkönyv. Budán, 1853.
- LIPSZKY, Johannes: Repertorium Locorum [...] Hungariae... Budae, 1808.
- LIPTÁK 1972 = Lipták Gábor: Hévíz. Bp., 1972.

- LUDVIGH 1832 = Ludvigh, Samuel von: Reiße in Ungarn im Jahre 1831. Pesth, 1832.
- PETNEKI 1991 = Petneki Áron: Múzsák szabadságon. Az idő múltatásának kultúr-története a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848). Helikon, 1991/1-2. 240-249.
- PETNEKI ÁRON: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. 1982. 146-161.
- SINGER 1872 = Singer, Bernhard Dr.: Die Therme Hévviz bei Keszthely in Ungarn. Gross-Kanizsa [Nagykanizsa], 1872.
- SZINNYEI 1891, 1914 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I., XIV. köt. Bp., 1891, 1914.
- TOGNIO 1843 = Tognio Lajos: Néhány szó Magyarhon ásványvizeiről. Pesten, 1843.
- TÖRÖK 1859 = Török József: A két Magyarhaza első rangu gyógyvizei és fürdőintézetei. Debrecen, 1859.
- VAJKAI 1955 = Vajkai Aurél: Parasztfürdőhelyek. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. I. 1955. 76-106.
- VERMES 1838 = Vermes Illés: A pápai casino részvényeseinek névsora betűrenddel, annak törvényei és egyéb tudnivalói. Pápa, 1838.
- WACHTEL 1859 = Wachtel, David: Ungarns Kurorte und Mineralquellen. Oedenburg [Sopron], 1859.

ÉLETKÉPEK 1845. 3. köt. 25. sz.
PESTI DIVATLAP 1846. 596.
HONDERŰ 1844. II. félév, 33-34.

KÖBLÖS JÓZSEF

A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején

(Első közlemény)

A WESSELÉNYI-ÖSSZEESKÜVÉS elbukása utáni nagy protestáns-üldözés története, a gályarab prédikátorok meghurcolásának históriája, pápai vonatkozásban például Kocsi Csergő Bálint viszontagságos életpályája a protestáns egyháztörténet ismertebb fejezeteinek számít.¹ Ugyanígy a szélesebb közönség előtt is ismert a pápai kollégium adászteveli száműzetésének története: előzményei, lefolyása és a visszaköltözés körülményei.² Mindkét időszak bővelkedik a kalandos, színes fordulatokban, megdöbbentő eseménysorokban. Ezekhez képest kevésbé látványos, talán ezért kevésbé is feltárt az a korszak, amelyben inkább jogi érvek és eszmevuttatások szintjén zajlottak az összezapások, bár a tét korántsem volt kisebb: a szabad vallásgyakorlat sikeres kiharcolása vagy elbukása. A XVIII. század első pár évtizedéről, a török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharc leverését követő évekről van szó. A jelen forrásközlés arra vállalkozott, hogy a legtipikusabb dokumentumok közzétételével ezen korszak harcaiba nyújtson bepillantást.

A küzdelem pillanatnyi állását tükröző királyi rendeletek és a pápaiak aláztos hangú beadványai — többnyire korabeli másolat formájában — ma is megtalálhatók a pápai református egyházközség iratanyagában,³ hozzájuk a XIX. század végén Liszkay József készített nyomtatásban is megjelent regesztákat⁴. Az iratokat ismerte és ismertette is a pápai egyházközség történetét legelőször feldolgozó Eöry János kézira-

¹ A szakirodalomból csak a legjelentősebbek: BORSOS István: A pozsonyi rendkívüli törvényszék és a gályarabok története 1674-1676. Pápa, 1893. FARKAS József: Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéről. Pest, 1869. RÁCZ Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889. RÁCZ Kálmán: Kocsi Csergő Bálint. Pápa, 1906. THURY Etele: Adatok a magyar protestáns gályarabellkészek történetéhez. Bp., 1912. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Makkai László előszavával. Bp., 1976.

² Csak ezzel foglalkozik: TÓTH Endre: Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola 1753-1783. Pápa, 1933. Emellett a kollégiumtörténeti munkák is bőven kitérnek erre a korszakra: KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531-1895. Pápa, 1896. (továbbiakban: KIS) 63-77. A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. II. A szatmári békétől a türelmi rendeletig. Irta Trócsányi Zsolt. (továbbiakban: TRÓCSÁNYI) 56-57, 68-78.

³ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: DREL), Pápai református egyházközség iratai; Liszkay-gyűjtemény. III. 62.e.

⁴ LISZKAY József: A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510-1811. Pápa, 1875. (továbbiakban: LISZKAY).

ta⁵, melynek a korszakra vonatkozó részeit én is közlöm.⁶ Röviden kitér ezekre az évekre Tóth Ferenc egyházközség-történeti⁷ és Thury Etele egyházkerület-történeti munkája⁸ is, a forrásokra javarészt Liszky már említett regesztakötete és a Lampe-Ember-féle egyháztörténeti mű⁹ alapján hivatkozva. Kis Ernő kollégiumtörténete is csak átfogó képet rajzol, de két fontos dokumentum magyar nyelvű változatából is közöl részleteket.¹⁰ Más típusú forrásokat is felhasználva (uradalmi tisztartói jelentések, lelképásztori napló, imádságos könyv, Kenessey-Ráday levelezés) Tóth Endre mutatja be legérdekesebben ennek a párévnyi küzdelemnek a történetét,¹¹ nagy kár, hogy munkájából a jegyzetapparátus hiányzik, csupán összefoglaló forrás- és irodalomjegyzéket közöl. Trócsányi Zsolt a kutatást a Kancelláriai Levéltárra¹² is kiterjesztette, így a kollégiumtörténeti kötet II. fejezetében erről a korszakról található rövid ismertetés¹³ néhány újabb adattal színezte az eddig kialakult képet.¹⁴

Mindezek a munkák tehát többé-kevésbé kiaknázzák a pápai egyházközség levéltárában található forrásanyagot, szövegüket azonban — eltekintve a ritka kivételtől — nem közlik, megfosztva az olvasót attól a lehetőségtől, hogy a levélváltások folyamatát végigkísérve szinte „belülről” követhesse nyomon az érvek és ellenérvek csatáját, megértve és magáévá téve a kor jogászai gondolkodásmódját, átélve annak a vérrre menő küzdelemnek minden részletét, amelynek végső tétje a református vallásgyakorlat fennmaradása volt. Ezt a hiányt igyekszik pótolni ez a forrásközlés, mely egyáltalán nem teljességre törekszik, pusztán a küzdelem legjellemzőbb állomásait szeretné megfoghatóvá tenni.

A szövegek átírásán és fordításán túl külön feladatot jelentett a helyes kronológia

⁵ A Pápai Evangelico Reformata Helvetica confessione lévő Ecclesianak rövid Historiaja es sok féle fatumai. 31 oldalas füzet. Lelőhely: DREL, Pápai református egyházközség iratai. III. 62.e. (régébbi, kéziratú irat jelzete: O. 788.)

⁶ A jelen közleményben: 1. sz. dokumentum.

⁷ TÓTH Ferenc: A pápai református szent ekklesiának rövid története. Komárom, 1808. 27-29.

⁸ THURY Etele: A Dunántúli Református Egyházkerület története I. (1523-1674) Pápa, 1908. Ez, és a kéziratban lévő II. kötet nemrég együtt is megjelent: 1523-1734. I-II. Pozsony, 1998. (továbbiakban: THURY). Korszakunkkal foglalkozik: II. 327-328. Sajnos számtalan sajtóhibával, a lábjegyzetek is meglehetősen pontatlanok (387-388.).

⁹ LAMPE, Adolf: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. (továbbiakban: LAMPE). Valójában Debreceni Ember Pál munkája, aki a könnyebb megjelentetés érdekében küldte ki a kéziratot Utrechtbe, Lampe pedig eléggé elítélhető módon a saját neve alatt jelentette meg a kötetet. Erre nézve bővebben: SZ. KISS Károly: Monografiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből. Pápa, 1879. 32. I. jegyzet.

¹⁰ KIS 57-61. A közölt részletek abból a két dokumentumból valók, melyeket teljes szöveggel közlök a 2. és 4. sz. alatt.

¹¹ TÓTH Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. (továbbiakban: TÓTHE.). 120-141.

¹² Magyar Udvari Kancellária Levéltára, Originales referadae (A 1.) és Conceptus expeditionum (A 35.) állagok. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

¹³ TRÓCSÁNYI 54-55.

¹⁴ A legújabb Pápa-tanulmánykötetben Kövy Zsolt foglalja össze a reformátusság szerepét a város történetében, vizsgálta korszakunkra nézve új adatot nem közöl. KÖVY Zsolt: A református egyház szerepe Pápa város életében (1520-napjainkig). In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Főszerk. Kubinyi András) Pápa, 1994. 599-644. A korszakra vonatkozó rész a 612. oldalon található. A kötet folytatása (Tanulmányok Pápa város történetéből. 2., szerk. Hermann István. Pápa, 1996.) nem tartalmaz olyan tanulmányt vagy hozzászólást, mely témánkat érintené.

felállítása, mivel a Liskay-jegyzék az egyes éveken belül már nemigen fordított gondot a tényleges keletkezési sorrendre. A problémás datálású iratoknál a legtöbb esetben az Eöry-féle kézirat, Tóth Endre és Trócsányi munkáján kívül maguknak az iratoknak egymásra vonatkozó információi együttesen segítettek a remélhetően helyes dátumfeloldásban.

A kronológiai problémák megoldása után a küzdelem lépései a következő módon rekonstruálhatók:

I. Előzmények:

1. 1714 február: az Esterházyak III. Károly rendelete értelmében elveszik az evangélikusoktól templomukat. Következmenyei: Liskay 125. és 127.
2. 1715 eleje: az Esterházyak mint első céhmesterek kizárják a református iparosokat a céhekből. Következmenye: Liskay 130.¹⁵

II. Küzdelem a református vallásgyakorlatért:

1. Az Esterházyak kérelme a királyhoz: mivel Pápa már nem véghely többé, nincs jogcím a református vallásgyakorlatra, ezért kérik a templom, paplak és iskolák visszaadását, melyek különben is földesúri telkükön vannak, valamint a lelkészek és tanítók elküldését artikuláris helyekre. Tartalma rekonstruálható a következő okmányból. A kancellária augusztus 19-én maga is osztja az Esterházyak véleményét a vallásgyakorlattal kapcsolatban, a király jóváhagyja a javaslatot.¹⁶
2. 1718. november 5. A király rendeletben utasítja Veszprém vármegyét a fenti kérelemben foglaltak végrehajtására. Liskay 132. 2. sz. dokumentum.
3. 1718. december 15. A pápai reformátusok értesülnek a döntésről. → december 22. A megye hivatalos figyelmeztetése → december 28. A megyegyűlésen kihirdetik a királyi rendeletet, ezzel jogerőssé válik.¹⁷
4. Még ugyanezen a napon, 1718. december 28-án a pápaiak fellebbeznek a vármegyénél: a parancsot betartják, de a végrehajtás halasztását kérik, hogy az alatt a királynál eljárassanak. Liskay 133. és 135/1.¹⁸ 3. sz. dokumentum.
5. A vármegye ezt tudomásul vévén 1719. január 2-án jelentést küld a kancelláriára.¹⁹
6. 1719. január elején²⁰ a pápai reformátusok a királyhoz folyamodnak,

¹⁵ TÓTH E. 120-125.

¹⁶ TÓTH E. 125-126. TRÓCSÁNYI 54.

¹⁷ TÓTH E. 126-127.

¹⁸ A regesztakötet nem említi, hogy a 135. sz. irat is tartalmazza a 133-at.

¹⁹ Eöry kézírata (lásd I. sz. dokumentum) 4. TÓTH E. 128.

²⁰ A 4. sz. dokumentum adatainak megjegyzésében szereplő bevezető szöveg szerint az irat 1720. januárjában kelt. A dokumentum szövegkiadója, Lampe, nem tudni, honnan véve, az irat végén a következő dátumot hozza: *Datum in oppido Pápa anno 1719. die 16. Februarii*, vagyis Kelt Pápa mezővárosban, az

kifejtve, hogy vallásgyakorlatuk alapja nem a végvári állapot, hanem az országyűlési végzések. A vallásügyi bizottság előtt szeretnék igazukat bizonyítani. Liszkay 135/2. 4. sz. dokumentum. Mindehhez mellékletként egy terjedelmes iratot is beadnak, mely az Esterházyak érveit pontról pontra cáfolja. Liszkay 134. 5. sz. dokumentum. Ez a cáfolat valószínűleg Kenessey István műve.²¹

7. Ugyanekkor a kancelláriához is kérvényt adnak be, ahol a fő érv az, hogy vallásgyakorlatuk régebbi, mint ahogy az Esterházyak Pápa földesurai lettek.²² Valószínűleg ez lehetett a Liszkay 140. sz. alatt közölt, 1719-re datált, de ma sajnos lappangó irat. Talán ehhez is mellékelték a terjedelmes cáfolatot.
8. 1719. március 21. A kancellária leirata Veszprém vármegyéhez. Ez az okmány már a következő közleményben fog szerepelni, ott folytatom a dokumentumok kronológiájának sorát is.

Mindezek foglalataként Eöry János kéziratának a korszakra vonatkozó részeit is közlöm, a mostani szakaszt 1. sz. dokumentumként, a második közleménybelit pedig majd a 6. sz. alatt.

Mielőtt a forrásközlés következne, pár szó erejéig szólni kell azokról a törvénycikkekről és királyi rendeletekről, amelyek kapcsán az érvek és ellenérvek összecsapnak, hogy első olvasásra is érthető legyen a vita lényege.

A fő hivatkozási alap mindkét oldalon az 1681. évi 25. és 26. törvénycikk. Az előző, hivatkozva az 1606. bécsi béke 1. cikkelyére, ennek alapján az 1608. koronázás előtti törvények 1. cikkelyére, kimondja, hogy „... religionis exercitium ... omnibus et ubique per regnum (salvo tamen jure dominorum terrestrium) ... liberum permittitur.”, vagyis megengedjük, hogy a vallásgyakorlat mindenkinek és mindenütt az országban szabad legyen, azonban úgy, hogy a földesurak jogai érvényben maradjanak.²³ A „mindenkinek és mindenütt” meglehetősen általános kifejezés, amit a hivatkozott helyek részletesebben kifejtenek. Az 1606-os bécsi béke szövege szerint ez a Magyarország határain belüli karokra és rendekre, vagyis a mágnásokra és nemesekre, a szabad királyi városokra és a végvári katonákra vonatkozik²⁴, ezt a felsorolást pedig az 1608. koronázás

1719. évben, február 16. napján. Eöry János kurátor kézírata szerint viszont a 3. sz. dokumentumra vonatkozó megjegyzés így folytatódik: (A respírium megengetődött, es a' Nagyságos Vármegye ezen feleleit a Pápaiaknak anno 1719. die 2^a Januarii ő fölségének repraesentálta.) A' Pápai Reformatusok pedig alázatos Instantiajokat ezen esztendőben Januarius Holnapban be adtak ő fölségének ... (Lásd: 1. sz. dokumentum.) A többi irat kiadási dátuma alapján ennek az adatnak a hitelessége a legvalószínűbb.

²¹ TÓTH E. 129.

²² TÓTH E. 129. TRÓCSÁNYI 54.

²³ 1681:25. tc. 1.§. Az 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. Tóth Lórin, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 284–285. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk Márkus Dezső. A fordítás az enyém.

²⁴ 1606. bécsi béke 1. cikkely 1. §. Az 1526–1608. évi törvénycikkek. Ford. Kolosváry Sándor, Óváry Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1899. 960–961. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső.

előtti törvények a mezővárosokkal és falvakkal is kiegészítik²⁵. Ugyanakkor a szűkítő kitétel (*a földesurak jogai fenntartásával*) olyan formula, ami igen homályos, és sokféleképpen értelmezhető kifejezés, amibe bármi belemagyarázható, még a híres *cuius regio, eius religio* alapelv is, vagyis az, hogy a földesúr szabja meg a birtokán élő jobbágyok vallását. Érthető módon az *omnibus et ubique per regnum* formulára a vita során a reformátusok, a *salvo jure dominorum terrestrium* kifejezésre pedig az Esterházyak hivatkoznak szüntelenül.

A 26. törvénycikk arról rendelkezett, hogy az evangélikusok és reformátusok által épített, majd tőlük elvett, de a katolikusok által még fel nem szentelt templomokat biztosok útján nekik vissza kell adni, a király pedig a törvénycikkbe belefoglalt, becikkelyezett, vagyis artikuláris helyeket nevez meg, ahol a biztosok helyet jelölnek ki templomok, iskolák és paplakok építésére. Ezeket a helyeket a törvény fel is sorolja, a reformátusok részére többek között azt mondja ki, hogy *In aliis vero comitatibus, veluti in Szaladiensi, Veszprimiensi, Jaurinensi... siquidem de praesenti essent in actuali usu omnium fere templorum ibidem habitorum, ideo eadem pro actualibus eorundem possessoribus usuanda relicta sunt. (...) Praeterea in confinibus regni, et quidem... in generalatu Jaurinensi: in Tihany, Váson, Pápa, Veszprim, Jaurini et Comaromii.*, vagyis Más vármegyékben pedig, úgymint Zala, Veszprém, Győr ... vármegyében, minthogy jelenleg csaknem minden ott lévő templomoknak tényleges használatában vannak, azért ezek jelenlegi birtokosaik használatában maradnak. (...) Ezenkívül az ország véghegyein, mégpedig... a győri főkapitányságban: Tihanyban, Vázsonyban, Pápán, Veszprémben és Komáromban [ugyanúgy legyen].²⁶ A pápai reformátusok érvelésében központi szerepet játszik mind a Veszprém vármegyére való hivatkozás, mind az a tény, hogy a győri főkapitányságon belül végvárként név szerint Pápa is meg van említve. Az Esterházyak viszont az utóbbira mutatnak rá szívesen, hangsúlyozva, hogy Pápa már nem végvár többé, így az ezen a címen járó szabad vallásgyakorlat többé nem aktuális. Tény, hogy a haditanács 1699-ben elrendelte a végvárak lebontását, és azon helyeket megfosztotta végvári jellegétől, ahol korábban a végvárak álltak. Erre a sorsra jutott Pápa is, ahol többszöri nekifutás után 1702-ben álltak neki a vár lebontásának.²⁷

A következő sűrűn emlegetett hivatkozási alap az 1687. évi 21. törvénycikk. A protestáns rendek ezen az országgyűlésen felsorolták összes panaszukat és sérelmüket, melyek szerintük az 1681. évi vallásügyi törvények be nem tartásából fakadtak²⁸. Ezt az uralkodó nehezményezte, amint az 1687:21. törvénycikk bevezető mondatából is kitűnik, mindazonáltal újra megerősítette az 1681. évi 25. és 26. törvénycikket, bár hangsúlyozta, hogy mindez az ő királyi kegyéből és jóságából (*ex gratia et clementia sua*) történik az ország békéjének megőrzése érdekében, ami azt sugallta, hogy a val-

²⁵ 1608. koronázás előtti törvények 1. cikkely, 1. §. Az 1608–1657. évi törvénycikkek. Ford. Kolosváry Sándor, Óváry Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 8–9. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső.

²⁶ 1681:26. tc. bev., 1, 12–14.§. Az 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. Tóth Lőrinc, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 286–287. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső. A fordítás az enyém.

²⁷ TÓTH E. 104–105.

²⁸ THURY II. 250–251.

lásügyi kérdések egyedül a király kegyelmétől, s nem az országgyűlési végzésektől függenek. A törvény szövegében szerepelt egy olyan szó is (*Sua Majestas sacratissima ... praecitato articulos adhuc ratos fore benignissime resolvisset. vagyis Ő legszentségesebb Felsége ... legkegyelmesebben elhatározta, hogy az előbb idézett [ti. az 1681:25. és 26.] törvénycikkek még érvényben maradjanak.*), mely még inkább a vallásügyi törvények időleges érvényét volt hivatott aláhúzni.²⁹

Ezt a törekvést szolgálta az 1691. április 2-án kiadott Lipót-féle törvényt magyarázat (Explanatio Leopoldina), mely az 1687. évi 21. törvénycikknek egy igen szűk keretű értelmezést adott. Eszerint az artikuláris helyeken mindkét protestáns felekezet lelkészei szabadon működhetnek, de máshová lelkipásztori tevékenységet végezni, így keresztelni és temetni sem mehetnek. A nem artikuláris helyeken lakó protestánsok elmehetnek egyházi szertartásokat végezteni az artikuláris helyek lelkészeihez, de a stólát az illetékes katolikus plébánosnak kell megfizetniük. Protestáns földesurak építhetnek családjuk számára imaházakat, de jobbágyaik oda nem járhatnak.³⁰

Lipót többi vallásügyi rendelete is a szűkítést szolgálta. 1701. április 9-én például a protestáns vallásgyakorlatot csak azon országrészek számára engedélyezte, amelyek 1681-ben a király tényleges hatalma alatt álltak, így a töröktől visszafoglalt részeket ettől a jogtól megfosztotta.³¹ Nem célunk most az összes királyi rendelet végigkísérése, tény az, hogy az ezekből fakadó elkeseredés is hozzájárult a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez.

A szabadságharc valláspolitikájának áttekintését mellőzve ugorjunk rögtön a felkelést lezáró szatmári békére. Ennek vallásügyi pontja kimondta, hogy a király megtartja az eddigi vallásügyi törvényeket, és biztosítja Magyarországon és Erdélyben is a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Az esetleges vallásügyi sérelmeket a király vagy az országgyűlés elé lehet terjeszteni.³² Ez biztató kezdet volt, főleg miután 1712. március 30-án III. Károly is megerősítette. Ugyanígy biztatónak indult az 1712. április 3-ra összehívott országgyűlés is, miután III. Károly július 11-i leiratában azt ígérte, hogy az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvényeket meg fogja tartani, a sérelmek megvizsgálására pedig bizottságot fog kiküldeni. Az országgyűlést azonban a pestis miatt ideiglenesen fel kellett oszlatni, s mikor 1714. szeptember 8-án összeült, már merőben más légkörben kezdték tárgyalni a vallásügyi kérdéseket. Addigra ugyanis, 1714. április 28-án kelt rendeletében az uralkodó figyelmeztette a protestánsokat, hogy tartsák be az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvényeket és az azt értelmező királyi rendeleteket (így az 1691-es Explanatio Leopoldinát) is. Ez konkrétan azt jelentette a rendelet szerint, hogy a lelkészek csak az artikuláris helyeken végezhetnek isten-

²⁹ 1687:21. tc. Az 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. Tóth Lőrinc, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 348–351. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk Márkus Dezső. A fordító az *adhuc* szót *ezentúl is-sel* fordítja, ez azonban nem helyes. Hogy az *adhuc* ezután is mennyi vitára adott okot, arra nézve lásd: MÁLYUSZ Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. 7–8.

³⁰ THURY II. 256. ZSILINSZKY Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatóiótól kezdve. I–IV. Bp., 1880–1897. (továbbiakban: ZSILINSZKY) IV. 120–122.

³¹ THURY II. 265. ZSILINSZKY IV. 122–123.

³² BÁNKÜTI Imre: A szatmári béke. Bp., 1981. 114.

tiszteletet, a földesuraknak csak magán vallásgyakorlatuk lehet, új iskolákat nem nyithatnak, a katolikus ünnepeket tartásuk meg, a katolikus plébánosoknak pedig a stóllát fizessék meg.³³ Ezzel voltaképpen a Rákóczi-szabadságharc összes vívmányát érvénytelenítette.

Ilyen háttérrel születtek meg végül azok a vallásügyi törvények, az 1715. évi 30. (és 31.) törvénycikk, melyekre, helyesebben közülük az elsőre szintén sűrűn hivatkoznak közölt okmányaink. A 30. törvénycikk — újfent királyi kegyből és újfent még — megújítja és megerősíti az 1681. évi 25–26. és az 1687. évi 21. törvénycikket „*ekkorig kifejtett valódi értelmükben*” (*in genuino sensu hactenus declarato*), vagyis, ahogy később az 1. §. kifejti, *secundum explanationes regias*, vagyis a királyi magyarázatok szerint kell ezeket betartani. Királyi és országos biztosokat jelöl ki név szerint, akik feladata lesz a vallásügyi sérelmek összeírása és orvoslása, ezek határozata ellen a protestánsok csak egyenként és egyedül a királyhoz fellebbezhetnek. A 31. törvénycikk emellett tiltotta a protestánsokat mindennemű zsinat vagy egyéb gyűlés tartásától, ami szervezkedésüket akarta ellehetetleníteni.³⁴

A királyi biztosok működésbe lépése hosszú évekig késett, csak a pápaiak küzdelmének zajlása közben, 1720-ban kezdenek Pápán és környékén vizsgálatokat folytatni, és 1721. március 15-én ültek először össze vallásügyi bizottságként Pesten.³⁵ Így a 4. és 5. sz. dokumentum a protestáns fél bizakodásáról tanúskodik a bizottság munkáját illetően: abban reménykednek, hogy tevékenysége majd tisztázza az értelmezési problémákat, és helyreállítja vallásgyakorlatukat. Hogy ez a reménység mennyiben vált be, a következő közlemény fejleményei fogják megmutatni.

Ezek után lássuk a dokumentumokat!

1.

Eöry János feljegyzése az 1718–20. évek történetéről I.

Eredeti: A Pápai Evangelico Reformata Helvetica confession lévő Ecclesianak rövid Historiaja es sok féle fatumai címet viselő 31 oldalas füzet (későbbi kéz által feltüntetve: Eöry János kurátor kézírata).

Lelőhely: DREL, Pápai református egyházközség iratai. 62.e. (régembi, kéziratári jelzete: O. 788.) Az alább közölt rész a 3-5. oldalakon található.

Kiadás, regeszta: —

[...] Ezen épületekbe a közönséges Isteni Tisztelet vagyis Publicum Religionis exercitium³⁶ békességesen gyakoroltatott egész 1718^{dik} esztendeig: ekkor osztán az Irigység ismet fel tamadott, és az artatlan Reformata Religionak³⁷ üldözésere föl keltek Méltóságos Gróf Eszterhazy Ferencz es Eszterhazy Josef mint Papai földes urak,

³³ THURY II. 323.

³⁴ 1715:30-31. tc. Az 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. Tóth Lőrinc, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 462-465. Magyar Törvénytar (Corpus Juris Hungarici) 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső.

³⁵ THURY II. 328-329. TÓTH E. 140. TRÓCSÁNYI 45.

³⁶ publicum religionis exercitium (latin) = nyilvános vallásgyakorlat

³⁷ reformata religio (latin) = református vallás

Instantiát³⁸ adtak fölséges Kiralyunknak, Nagy Emlékezetű VI. Károly Császárnak. Melyben exponallyak³⁹, hogy az 25^{dik} és 26^{dik} articulussokban⁴⁰ anni 1681.⁴¹ csupan csak azért engettett meg Pápán a' Religionak exercitiuma, mivel Pápa varosa Confinium⁴² volt, es Confinarius Katonak⁴³ laktak benne, a' Confinium pedig cessalt⁴⁴, és így az Exercitiumnak is cessalni kel. Melly Instantiara die 5ta novembris 1718.⁴⁵ 46-Parancsolat adatott ki ő fölsége által, hogy a' Predikatorok es Oskolai Rectorok⁴⁷ a' Religionak közönseges exercitiumatul meg szűnnyenek, és hanem ha magános életet élni akarnak, más articularis Helyekre⁴⁸ vegyék lakásokat, a' Pápai lakosok pedig akar minémű állapotuk legyenek, az Instans⁴⁹ Grofoknak mint földes Uraknak, a' Templomot, Parochiat⁵⁰ es Oskolákat kulcsokkal együtt resignályák⁵¹.

Ezen Parancsolat a' Nemes Vármegyének Particularis Gyűlésen⁵² 28. Decembris⁵³ 1718. Publicáltotván⁵⁴, a' Nemes Varmegye a' Parancsolat szerént admone-alta⁵⁵ es Inhibialta⁵⁶ a' Pápaiakat. ⁵⁷Melyre Írásba feleltek a' Nemes Varmegyének:

1° hogy ő fölsége meg csak egyik felet ugmint az Actor⁵⁸ halgatta meg, mint leg főb Igaz Biro minket is meg fog halgatni.

2° A' mi Eleink nem csak katonakból, hanem Nemessekből, és más sok rendbéli Emberekből álván, harmadik seculumtól⁵⁹ Magyar országba be jött Reformatiotul fogva, minek előtte Eszterházi familia Pápán birt volna, Religiojanak közönseges Publicum Exercitiumába volt, sok rendbéli Diaetakon⁶⁰ articulariter⁶¹ is Confirmaltot⁶², mind azon által, hogy valamivel ne vadoltassunk, homagialis Obligati-onk⁶³ szerent a' közönseges exercitiumtul ha kentelenítettünk el allani, Installunk⁶⁴

³⁸ instantia (latin) = folyamodvány, kérvény

³⁹ exponere (latin) = előadni

⁴⁰ articulus (latin) = törvénycikk

⁴¹ anni 1681. (latin) = az 1681. évnak a... (birtokos eset)

⁴² confinium (latin) = határvidék, véghely

⁴³ confiniarius katona (latinból) = határőr, végvári katona

⁴⁴ cessare (latin) = megszűnni

⁴⁵ die quinta [mensis] Novembris 1718. (latin) = 1718. november hónap 5. napján

⁴⁶⁻⁴⁶ Ez a 2. sz. alatt közölt dokumentum

⁴⁷ rector (latin) = igazgató

⁴⁸ articularis hely (latinból) = becikkelyezett hely. Azon helységek, melyek az 1681. évi 26. tc. 1-18. §-aiban vannak felsorolva, ezekben szabad a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata.

⁴⁹ instans (latin) = kérelmező

⁵⁰ parochia (latin) = paplak

⁵¹ resignare (latin) = átadni, visszaadni

⁵² particularis gyűlés (latinból) = részleges gyűlés

⁵³ [die] vicesima octava [mensis] Decembris (latin) = December hónap 28. napján

⁵⁴ publicare (latin) = kihirdetni, közismertté tenni

⁵⁵ admonere (latin) = figyelmeztetni

⁵⁶ inhibere (latin) = eltiltani

⁵⁷⁻⁵⁷ Az itt említett, még azip, 1718. november 28-án kelt felelet a 3. sz. alatt közölt dokumentum.

⁵⁸ actor (latin) = felperes

⁵⁹ saeculum (latin) = évszázad

⁶⁰ diaeta (latin) = országgyűlés

⁶¹ articulariter (latin) = törvénycikk útján

⁶² confirmare = megerősíteni

⁶³ homagialis obligatio (latin) = alattvalói kötelességtudat, kötelezettség

⁶⁴ instare (latin) = (itt:) folyamodni, kérni

a' Nemes Vármegyénél, hogy addig is, míg alazatos recursusunkat⁶⁵ ő fölségének meg tesszük, egy kevés ideig tarto respiriumot⁶⁶ engedjen.⁻⁵⁷

A' respirium meg engetődött, es a' Nemes Vármegye ezen feletit a' Pápaiaknak anno 1719. Die 2^a Januarii⁶⁷ ő fölségének repraesentalta⁶⁸. A Pápai reformatusok pedig alazatos Instantiajokat ezen esztendőben Januarius Holnapban be adtak eő fölségének,⁶⁹ melyben exponalyak, hogy Reformatiotul fogva ab anno videlicet 1526.⁷⁰ Szabad Isteni Tiszteletyek volt, most pedig a' Grofok őket meg sem halgatván a' közönseges Imadkozásoktul, mellyekben ő fölségeért is minden nap könyörögni szoktak, föl függesztették, holot pedig a' Grofok expositioja⁷¹ nem ál meg, mivel az 26^{dik} articulusban anno 1681.⁷² Pápán nem a' Praesidiarius katonak⁷³ kedvéért engettet meg az exercitium, mert az előbbi 25. articulusban anni eiusdem⁷⁴ mar mindenüt az egész országban, es így Pápán is az actuale exercitium⁷⁵ Confirmaltatott, Pápán pedig azon időben Szabad Publicum Exercitium volt. Könyörögnék pro sui in integrum repositione⁷⁶, annyival is inkább, mivel a' Grofok panasza az articularis Commissiora⁷⁷, mely articulo 30. 1715.⁷⁸ rendöltetett, tartozik.⁻⁶⁹

Késvén a' Királyi resolutio⁷⁹,⁸⁰ a' Cancellarianak ujra Instantiat adnak b'e a' Pápaiak ilyen értelemmel:

1° Jollehet Pápán a' Reformatiotul fogva Szabad Exercitium volt, meg is a' minapaban a' Grofok Eszterhazi Josef es Ferencz minden fundamentum⁸¹ nélkül valo Expositiojukra inturbaltattunk⁸² es prohibealtattunk⁸³.

2° Informatio⁸⁴ veget a' mar praemittaltakhoz⁸⁵ alazatosan hozza adjuk, hogy illy regi praescriptus usus⁸⁶, mely fölseges Királyi Diplomakkal⁸⁷ meg erősített, mi mellettünk elég legyen, meg Enyingi Török Balint Ur es Nyari Familia regi

⁶⁵ recursus (latin) = folyamodás

⁶⁶ respirium (latin) = haladék

⁶⁷ Anno 1719. Die secunda [mensis] Januarii (latin) = Az 1719. évben, január hónap 2. napján.

⁶⁸ repraesentare (latin) = előterjeszteni

⁶⁹⁻⁶⁹ Az itt említett, 1719. januárjában készült felterjesztés a 4. sz. alatt közölt dokumentum, ennek melléklete lehetett az 5. sz. dokumentum.

⁷⁰ ab anno videlicet 1526. (latin) = tudniillik az 1526. évtől kezdve.

⁷¹ expositio (latin) = előadás, magyarázat

⁷² anno 1681. (latin) = az 1681. évben

⁷³ praesidiarius katona (latinból) = határőr, végvári katona

⁷⁴ anni eiusdem (latin) = ugyanannak az évnek a ... (birtokos esetben)

⁷⁵ actuale exercitium (latin) = tényleges, valóságos gyakorlat

⁷⁶ Pro sui in integrum repositione (latin) = Önmaguk teljességgel történő visszahelyezése érdekében (ti. hogy visszakapják a szabad nyilvános vallásgyakorlatot).

⁷⁷ articularis commissio (latin) = törvénycikk [által felállított] bizottság

⁷⁸ articulo 30. [anni] 1715. (latin) = Az 1715. évi 30. törvénycikk által

⁷⁹ resolutio (latin) = határozat, rendelet

⁸⁰⁻⁸⁰ Az itt említett dokumentum másolata ma nem található a pápai egyházközség iratai között, valószínűleg azonos a Liskay-jegyzékben szereplő 140. számot viselő, de ma lappangó irattal.

⁸¹ fundamentum (latin) = alap

⁸² inturbare (latin) = megzavarni; inturbáltattunk = megzavartak minket

⁸³ prohibere (latin) = eltiltani

⁸⁴ informatio (latin) = értesítés, tudósítás

⁸⁵ praemittere (latin) = előrebecsítani, előbb említeni; praemittáltak = előbb említettek

⁸⁶ praescriptus usus (latin) = feljebb leírt szokás, gyakorlat

⁸⁷ diploma (görög eredetű latin) = oklevél

Idejében is itt viragzó Ecclesia⁸⁸ volt. Sőt Eszterhazi familiara jövéen a' successio⁸⁹, meg Grof Eszterhazi Antal⁹⁰ is in anno 1703.⁹¹ maga actiojában⁹², mellyet Hevenyesi Itéltő Mester Úr⁹³ előtt nemely Pápaiak ellen erigalt⁹⁴, a' mi Parochiankra s exercitiumunkra ki nem terjesztette.

3° A' Grof Urak ellenünk valo praetensioja⁹⁵ az articularis 30. 1715. Commissiora tartozik.

Könyörgünk nagy alazatosan ő fölsegenek, hogy a' be adott alazatos Instantiank szerent szabad religionk exercitiumában, fundusink⁹⁶ Birasaban kegyelmessen megtartani meltoztassek.⁻⁸⁰

Ezen Instantiara Anno 1719. Die 21. Martii⁹⁷ ilyen Parancsolatja érkezett a' Nemes Varmegyere a' Cancellarianak: [...]

⁸⁸ ecclesia (görög eredetű latin) = egyház, egyházközség

⁸⁹ successio (latin) = követés, leszármazás, utódlás

⁹⁰ Esterházy Antal gróf (1676–1722): A sokszor emlegetett József és Ferenc bátyja. 1693-tól királyi tanácsos, 1697-től kapitány, 1698-ban török fogságba esik, ahonnan az 1699-es karlócai béke után szabadul. 1700-tól alezredes, 1701–1702-ben a rajnai hadszíntéren szolgál. 1703-1709 között Komárom vármegye főispánja. 1703-ban ezredesi rangot kap, 1704-ben — testvéreivel ellentétben — átáll Rákóczihoz, generális lesz, 1705-től szenátor, 1706-tól pedig tábornagy, dunántúli főkapitány. 1711-ben az udvar elutasítja amnesztiakérelmét, így száműzetésbe kényszerül. Először Lengyelországba, majd Besszarábiába megy, végül 1721-ben Rodostóban Rákóczihoz társul. Egy évvel később hal meg száműzetésben. Magyar életrajzi lexikon. (Főszerk. Kenyeres Ágnes) I-III. Bp., 1967–1981. (továbbiakban: MÉL) I. 448.

⁹¹ in anno 1703. (latin) = az 1703. évben

⁹² actio (latin) = (itt:) perbeli kereset

⁹³ (Kishevesi) Hevenessy (Hevenyessy) János: Vas megyei kismemesi család sarja. 1695-ben a vármegyével történt megegyezés értelmében szécsényi kastélyában őrzik a vármegye foglyait. 1699-ben Vas vármegye alispánja, 1699–1704 között személynőki ítélőmester: BALOGH Gyula: Vas vármegye nemes családjai. Szombathely, 1901. 70-71. IVÁNYI Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681-1713). Bp., 1991. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivatalörténet 10.) 419-420. Az ítélőmesterek az ország rendes bíráinak segédei, jelen vannak az ítélőszéken, megfogalmazzák az ítéletet, egyes időszakokban vidékre is kiszállnak önálló bíráskodást végezni. VINKLER János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig. I-II. Pécs, 1927. II. 3-40. VARGA Endre-VERES Miklós: Bírósági levéltárak 1526-1869. Bp., 1989. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 6.) 193-203, 230-238.

⁹⁴ erigere (latin) = támasztani. Az itt említett esemény előzménye az volt, hogy Esterházy Antal gróf 1700. június 18-án elrendelte tisztartóinak birtokairól a protestáns prédikátorok elűzését. Ez akkor valami miatt elmaradt, de 1702. június 16-án a rokon Esterházy Pál nádor sürgette a pápai vallásgyakorlat megszüntetését, miután a végvárat már lebontották, és kéri Antalt, hogy e szememben intézkedjék. A pápaiak ekkor földesurukhoz fordultak, és kifejtették később is hangoztatott érvüket, miszerint az 1681. évi törvények nem a végvári jelleg miatt engedték meg a vallásgyakorlatot, hanem azért, mert ez ott már előbb is fennállt. Antal gróf elfogadta érvelésüket, és Hevenessi előtt kijelentette, hogy korábbi rendelete a pápaiakra nem vonatkozik. TÓTH E. 105-106.

⁹⁵ praetensio (latin) = követelés

⁹⁶ fundus (latin) = telek

⁹⁷ Anno 1719. Die vicesima prima [mensis] Martii (latin) = Az 1719. évben, március hónap 21. napján. Az itt említett dokumentum a következő közleményben fog szerepelni 6. sz. alatt.

2.

1718. november 5.

VI. Károly német-római császár megszünteti a pápai református lakosok nyilvános vallásgyakorlatát.

Eredeti: lappang.*Fennmaradási forma:* közel egykorú egyszerű másolat, mellette magyar fordítás.*Lelőhely:* DREL, Pápai református egyházközség iratai. Liszokay-gyűjtemény, 132. sz. irat.*Kiadás:* LAMPE 522-524. A korabeli magyar fordítás részletei: KIS 59-60.*Regesza:* LISZKAY 58.CAROLUS, DEI gratia electus ...⁹⁸

Reverendi, honorabiles, spectabiles ac magnifici, egregii item et nobiles, fideles nobis dilecti!

Ex demissa fidelium nostrorum spectabilium et⁹⁹ magnificorum comitum Josephi senioris et Francisci junioris Eszterhási¹⁰⁰ de Galanta, illius quidem Comaromiensis¹⁰¹, istius vero Borsodiensis¹⁰² comitatum supremorum comitum, camerariorum et consiliariorum nostrorum repraesentatione¹⁰³ benigne informamur, quod tametsi quidem tenore articuli 26. anni 1681. publica eius temporis ratione ita tradente, reliqua inter loca confinaria generalatui Jauriensi annexa in oppido etiam Papa comitatu Veszpremiensi¹⁰⁴ adjacente et jure haereditario ad praeattactos comites exponentes spectante liberum Helveticae confessionis exercitium ob rationem militiae praesidiariae nationalis ac tunc ibidem contra frequentiores jurati¹⁰⁵ Christiani¹⁰⁶ nominis¹⁰⁶ hostis Turcae excursiones pro securitate regni excubantis incolis Papensibus diaetaliter¹⁰⁷ concessum fuisset et admissum, nihilominus tamen, ex quo post foelicem¹⁰⁸ earundem regni partium occasione superioris adhuc belli Turcici factam recuperationem et jurati¹⁰⁵ Christiani nominis hostis profligationem memoratum oppidum Papa confinium esse desiisset, militiaeque praesidiaria, in cuius potissimum favorem et gratiam publicum idem¹⁰⁹ Helveticae confessionis exercitium toleratum fuisset, exinde alio translata vel caractere¹¹⁰ militari exuta extitisset, consequenterque ratione legis¹¹¹ in praecitato articulo 26. pro fundamento substrata ipso facto cessante, eiusdem quoque effectus,

⁹⁸ A szövegkiadás még hozzáteszi: Romanorum imperator, etc.⁹⁹ A szövegkiadásban: ac.¹⁰⁰ A szövegkiadásban: Esterhási.¹⁰¹ A szövegkiadásban: Comaroniensis.¹⁰² A kéziratban hibásan: Barodiensis. A szövegkiadásban hibásan: Borsodiensis.¹⁰³ A szövegkiadásban: representatione.¹⁰⁴ A szövegkiadásban hibásan: Veszpremiensi.¹⁰⁵ A szövegkiadásban: juncti.¹⁰⁶ A szövegkiadásban: nominis Christiani.¹⁰⁷ A szövegkiadásban: dioetaliter.¹⁰⁸ A szövegkiadásban: felicem.¹⁰⁹ A szövegkiadásban: ibidem.¹¹⁰ A kéziratban: carrectere.¹¹¹ A szövegkiadásban ez a szó hiányzik.

exercitii nempe religionis¹¹² confessionis Helveticae admissio et continuatio cessare seu ad loca articularia remitti debuisset.

Quia vero demum subsecuti¹¹³ intestini motus, sub quibus eiusdem confessionis sequaces firmiter se¹¹⁴ stabilivissent, genuinum praecitati articuli sensum per Caesareo-regiam eo¹¹⁵ tunc¹¹⁵ regnantem Majestatem vigore benignae resolutionis et explanationis declaratum debito effectui mancipandum praepedivissent, ac ex post benignae quoque patentes omnia etiam in puncto religionis in eum, in quo ante recenter sopitos motus fuerunt, statum reponi innuissent, hinc¹¹⁶ usque ad exitum tunc adhuc¹¹⁶ durantis, jam vero pridem¹¹⁷ finitae Diaetae effectuationem effectuatorum distulissent.

Cum autem tenore articuli 30. eiusdem novissimae Diaetae Poseniensis vigor interea emanatarum patentium cessasset, ipseque praecitatus articulus Augustanae et Helveticae confessionis hominibus respectu religionis ipsorum exercitii ad priores dumtaxat 1681.¹¹⁸ et¹¹⁸ 1687. annorum diaetales articulos confirmativos¹¹⁹ semet referret¹²⁰, ac circa eorundem genuinum sensum subsecutas¹²¹ regias explanationes et resolutiones observandas innueret, in comperto vero esset, ac ex ipso articulo 26. Diaetae Soproniensis evidenter constaret, in suprafato oppido Papa non aliter, quam in actuali eo tum confinio exercitium religionis admissum fuisse, cessanteque causa effectum quoque cessare debuisset; sed et tam modo citatus articulus, quam novissimae etiam Diaetae 30. jus dominorum terrestrium ubique salvum relinqueret.

Hinc demisse supplicatum extitit Majestati nostrae, quatenus ex dictamine et annuentia praecitatarum legum, regiarumque superinde explanationum et resolutionum praefatae Helveticae confessionis oratorium, parochiam et scholas, velut in fundo praetactorum comitum dominali erectas et hactenus tentas ab iisdem recipiendas, ministrosque et scholarum rectores ad loca articularia remittendos clementer committere et ordinare dignaremur.

Quorum nos demisso petito, tanto magis, quod idem in lege regni et benignis prioribus regiis resolutionibus¹²² et¹²² explanationibus fundatum esse dignoscamus, clementer annuentes, praeallegatis etiam¹²³ motivis et rationibus in benignam considerationem sumptis¹²⁴ vobis firmiter praecipientes committimus et mandamus, quatenus acceptis praesentibus ex primitus celebranda generali aut particulari congregatione vestra mentionatos Helveticae confessionis ministros et scholarum rectores in praetactato oppido Papa commorantes in verbo nostro regio, ut ab omni publico exercitio religionis suae ipso facto desistant, et nisi privatam vitam ducere

¹¹² A kéziratból ez a szó hiányzik.

¹¹³ A szövegkiadásban: subsecuti.

¹¹⁴ A szövegkiadásban ez a szó hiányzik.

¹¹⁵ A szövegkiadásban: ex tunc.

¹¹⁶⁻¹¹⁶ A kéziratban: usque exitum ad tunc adhuc.

¹¹⁷ A szövegkiadásban ez a szó hiányzik.

¹¹⁸ A kéziratban ez a két szó hiányzik. A szövegkiadásban helytelenül: 1661.

¹¹⁹ A kéziratban: confirmativis.

¹²⁰ A szövegkiadásban: referre.

¹²¹ A szövegkiadásban: subsecutas.

¹²² A szövegkiadásban ez a két szó hiányzik.

¹²³ A szövegkiadásban hiányzik.

¹²⁴ A szövegkiadásban: sumtis.

velint, ad alia articularia loca¹²⁵ semet conferant, incolas vero, cuiuscunque conditionis¹²⁶ fuerint¹²⁶, velut in fundo et territorio¹²⁷ praeattactorum¹²⁸ comitum proprietario residentes, ut ex post sublata eiusmodi exercitii libertate oratorium, parochiam et scholas cum resignatione clavium intra breve tempus eatenus peragendae admonitionis ipsis suprafatis dominis terrestribus assignent¹²⁹ et restituant, admonere facere, qui si benignae dispositioni et commissioni¹³⁰ nostrae debitum morem gesserint, bene¹³¹ quidem¹³¹; secus Majestatem nostram in¹³² praemissis¹³² genuine et fideliter, quatenus in¹³³ renitentes¹³³ et refractarios¹³⁴ debite¹³⁵ animadvertere possimus, informare noveritis, debeatisque et teneamini, secus non facturi.

Gratia in reliquo nostra Caesareo-regia vobis benigne propensi manentes.

Datum in civitate nostra Vienna Austriae quinta¹³⁶ mensis Novembris anno¹³⁷ 1718¹³⁷.

CAROLUS manu¹³⁸ propria¹³⁸.

Comes Nicolaus Illyesházi¹³⁹ manu¹³⁸ propria¹³⁸.
Elias Vanyeczki¹⁴⁰ manu¹³⁸ propria¹³⁸.

MAGYARUL

KÁROLY Romai Császár es Magyar Országi Király etc.

Tiszteletes, Tekintetes, Nagyságos és Nemes, nekünk kedves Hiveink, a mi Hiveinknek, Tekéntetes es Nagysagos Galanthai Eszterhazi öreg Joseff es Ifjabb Ferencz Groffoknak, amannak Komármí, ennek penig Borsod Vármegyeknek Fő Ispánnyanak, a mi Komornikainknak es Tanacsosinknak alazatos jelentesebül kegyessen tudositatunk, hogy jollehet ugyan az 1681. Esztendőnek 26. Articulusanak értelme szerint azon akkori időnek állapotya ugy javalván az Győri Generalissághoz tartozo több Veg helyek között Veszprem Vármegyében levő es örökösi jus szerint a meg említett Groffokat illető Pápa Városában is az Helvetica Confessionnak Szabados gyakorlása a Keresztyén Névnek meg esküt Ellenségének a

¹²⁵ A szövegkiadásban hiányzik.

¹²⁶ A szövegkiadásban: fuerint conditionis.

¹²⁷ A kéziratban: terreno.

¹²⁸ A kéziratban és a szövegkiadásban egyaránt: praeattacto.

¹²⁹ A kéziratban: consignent.

¹³⁰ A kéziratban: communioni.

¹³¹ A szövegkiadásban ez a két szó hiányzik.

¹³² A szövegkiadásban ez a két szó hiányzik. A kéziratban hibásan: in praemissis.

¹³³ A szövegkiadásban: irreverentes.

¹³⁴ A szövegkiadásban: refractores.

¹³⁵ A szövegkiadásban hiányzik.

¹³⁶ A szövegkiadásban: die 5.

¹³⁷ A kéziratban ez a két szó hiányzik.

¹³⁸ A szövegkiadásban hiányzik.

¹³⁹ A szövegkiadásban: Illyeshasi.

¹⁴⁰ A szövegkiadásban: Vanyézei.

Törököknek gyakorta valo ki utese ellen az országnak bátorságáért vigyazo Magyar Nemzetesegbeli Praesidiumi Vitezlő Rendnek kedvéért a Pápai Lakosoknak Ország Gyülesenek vegezése szerint engettetett volna meg, mind azon által, miulta azon Ország reszeinek meg az elébbi Törökkel valo Hadakozásnak alkalmatosságával, kit boldog vissza nyerettetése és á Keresztyeni Nevnek meg esküt ellenségének, az Töröknek meg verettetése után az emlitet Pápa Varossa Végh helylenni meg szüint volna, és Praesidiumbeli Vitezlő Rend, a kinek kedvéért fő képpen az Helvetica Vallásnak Gyakorlása el szenvedtetett, onnan másuva vitettetett avagy Vitezi állapottyábul ki vetkeztetett volna, es következes keppen az elébb citáltatott 26. Articulusban fundamentomul tetetetett Törvénynek oka valósággal meg szünven azonoknak Munkájának is, tudniillik a Helvetica Vallásnak Gyakorlása engedelmek es tovább valo fen letelenek meg kellett volna szüinni, avagy az Articularis Helyekre bocsáttatni.

Mivel pedig azután következet Ország belső Tamadása, a' mellyek alatt azon Vallásnak követői magokat erősebben meg állatták, az elebb citált Articulusnak az akkor országlo Császári .s. Királyi Felseg által ki adott Kegyelmes választetelnek es Magyarázatnak erejével meg világosított igaz értelmének tartozó illendő vegben viendő vitelet meg akadalyozták, es annak utána a Kegyelmes Patens Levelekis azt jelentetik, hogy minden dolgok a Vallásnak punctumában is azon állapotban tetessenek, mellyben ez ujonnan le csendesítettett támodások előtt voltak, innen az meg akkor fen tarto, immár pedig regen elvegeztetett ország gyülesenek ki meneteleig a vegben viendő dolognak vegben vitelet el halasztották volna; minthogy pedig ezen utolso Psoni ország gyülesének 30dik Articulusának értelme szerint azon közben ki adott Patens Leveleknek ereje meg szüint, es azon elebb citált Articulus az Augustana es Helvetica Vallásu Embereknek az ő Religiojoknak gyakorlására nezve csak az elebbeni 1687dik Esztendőbeli ország gyülesi Articulusira vitetődik, meg erősítés képpen, es meg jelenti, hogy azonoknak igaz értelme körül az után következet Királyi Magyarazásoknak es Valaszteteleknek köl meg tartatni, nyilván vagyon pedig, es a Sopronyi ország gyülesének 26dik Articulusabulis vilagossan kitezik, hogy e fölyül nevezet Pápa Várossában nem máskeppen, hanem mind akkori valóságos Vegh helyben engettetett meg a Religionak gyakorlása, es hogy az szerző meg szünven a munkának is meg köllön szüinni, de mind a mostan citált articulus, mind az utolso ország gyülesének 30dik Articulusa is a Földes Uraknak jussát mindenüt Épseghen hagyná.

Innen alazatossan supplikáltak a mi Felsegünknek, hogy az előtt citált Törvényeknek es azok irant valo Királyi Magyarazatoknak es valaszteteleknek Dictálásábul es meg edgyezesebul a meg nevezet Helvetica Vallásnak Imadcságos házát, Parochiaját es Scholáját, mint az mellyek az Emlitet Groffoknak Uri Fundussában építették, es eddig tőlök bíráttak, ez tőlök el vétetni, ez Praedikatorikat, Schola Mestereket az Articularis helyekre küldetni kegyelmessen parancsolni es rendelni meltoztatnánk, kiknek alázatos keresekre mi kegyelmessen hajolván annyivalis inkább, hogy ez ő kereseket az ország törvényében es az elebbeni Királyi Kegyelmes Valasztetelekben es magyarazatokban fundaltatnak lenni ismerjük, es ez elő számláltatott indito okokatis kegyelmes gondolatban vévén tinektek erőssen parancsolván hadgyuk es reátok bizzuk, hogy ez mi Levelünket veven az ti leg elsőben leendő lözönséges avagy magános gyülestekbul a mi Királyi

Szavunkal meg inteni az említett Helvetica Vallásu egyházi szolgákat es Oskola Mestereket a meg nevezet Pápa Várossában lakozokat, hogy az ő Religiojoknak minden közönseges gyakorlásátul legottan valósággal meg szűnnyenek, es hogyha magános eletett elni nem akarnak, más articularis helyre vigyek magokat, az lakosokat pedig, akar minemű állapotbelieket, úgy mint a meg nevezet Groffoknak tulajdon saját Fundussán es Földen lakozokat, hogy ennek utána az ollyaten ő Vallási Gyakorlása el vetettven, az imadcságos hazokat, Parochiajokat es Oskolájokat azoknak Kulcsainak oda adásával edgyűt, ez irant vegben viendő meg inteseknek utána rövid idővel Magoknak az fellyül említett Földes Uraknak consignallyak, vissza bocsássák, akik, ha ez mi kegyelmes dispositionknak es Commissionknak tartozó keppen engedelmeskednek, jo ugyan; más külömben a mi Felsegűnket az elő számlált dolgok irant volta keppen es hűsegessen tudositani tartozzatokes köteleztesselek, hogy az engedetleneket, az ellent állokat meltán meg büntessük, külömben se cselekedgyetek.

Továbbá az mi Császári .s. Királyi Gratiánkkal kegyelmessen hozzátok hajlandok maradunk.

Költ az mi Betsi Városunkban Szent András Havának ötödik napjan 1718. Esztendőben.

CAROLUS VI. manu propria.

Groff Illyezházi Miklos manu propria.

Ványeczi Illes manu propria.

MAI MAGYAR FORDÍTÁS

KÁROLY, Isten kegyelméből a rómaiak... császára, stb.¹⁴¹

Szeretett főtisztelendő, tisztelendő, tekintetes és nagyságos, nemzetes és nemes híveink!

Híveink, a tekintetes és nagyságos Galántai Esterházy grófok, az idősebb József és a fiatalabb Ferenc, az előbbi Komárom, az utóbbi Borsod vármegye főispánja, kamarásaink és tanácsosaink¹⁴² alázatos előterjesztése révén kegyesen tudomásunkra jutott, hogy noha bizonyára az 1681. év 26. törvénycikkének tartalma annak a komak a közvélekedése által úgy adta hírül, hogy a győri főkapitánysághoz csatolt többi határvidéki helység között a Veszprém megyéhez tartozó, és öröklött jogon az előterjesztő fent említett grófokat illető Pápa mezővárosban is az akkor arrafelé a keresztény név esküdt ellensége, a török által végrehajtott igen gyakori betörésekkel szemben az ország biztonsága érdekében őrködő

¹⁴¹ VI. Károly német-római császár (1711–1740): megválasztják 1711. október 12-én, megkoronázzák Majna-Frankfurtban 1711. december 22-én. Meghal 1740. október 20-án Bécsben. Magyar királyként III. Károly (1711–1740). Megkoronázása: 1712. május 22., Pozsony.

¹⁴² Esterházy József gróf (1682–1748): 1708-tól királyi tanácsos, 1709-től Komárom megye főispánja, később, 1724-től a Hétszemélyes Tábla ülnöke, 1725 és 1730 közt a Helytartótanács tanácsosa, 1733–1741 között horvát-dalmát és szlávón bán, 1739-től lovassági tábornok, 1741-től haláláig pedig országbíró. A pápai uradalmat 1720-ban kapja meg. Esterházy Ferenc gróf (1683–1758): József öccse. 1704-től királyi ezredes, 1718-tól királyi kamarás és Borsod vármegye főispánja, 1727-től a Helytartótanács tanácsosa, királyi lovászmester, 1733-tól a Hétszemélyes Tábla ülnöke, 1741-től haláláig királyi tárnokmester. ESTERHÁZY János: Az Esterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 153-159.

nemzeti védősereg miatt országgyűlési határozat engedélyezte és tette lehetővé a pápai lakosoknak a helvét hitvallás szabad gyakorlását, mindazonáltal, mivel a királyság ezen részeinek a törökkel vívott legutóbbi háború révén bekövetkezett sikeres visszafoglalása és a keresztény név esküdt ellenségének leverése után az említett Pápa mezővárosa megszűnt végvidéknek lenni, a végvári katonaság pedig, miután legfőképpen az ő kedvükért és javukra lett megtűrt a helvét hitvallás ezen nyilvános gyakorlása, onnan máshová lett vezényelve vagy katonai jellegétől meg lett fosztva, következésképpen, mivel a törvénynek a fentebb idézett 26. törvénycikkben alaként felhozott oka ténylegesen megszűnt, és így ugyanennek a hatása is, a helvét hitvallás vallásgyakorlatának az engedélye és folytatása is meg kell, hogy szűnjön, vagy az artikuláris helyekre kell, hogy visszaszoruljon.

Mivel pedig végül is a bekövetkező belső mozgalmak¹⁴³, melyek során ugyanezen hitvallás követői magukat még inkább megerősítették, megakadályozták, hogy a fentebb említett, és az akkor uralkodó császári és királyi felség által egy királyi rendelet és magyarázat¹⁴⁴ erejével kifejtett törvénycikk tisztességes tartalma kötelező érvényűvé váljon, és ezután egy kegyes királyi nyílt parancs a vallás tárgyában is mindent abba az állapotba rendelt visszahelyezni, amelyben a nemrég lecsillapított mozgolódások előtt volt¹⁴⁵, ezért a végrehajtandó dolgok végrehajtását az akkor még tartó, mostanra pedig már régen befejeződött országgyűlés végéig halasztotta.

Mivel pedig a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 30. törvénycikkének tartalma alapján közben kiadott nyílt parancsok érvényüket veszítették, és ugyanezen fent említett törvénycikk az ágostai és helvét hitvallású emberek részére vallásgyakorlatukat illetően csupán az 1681. és 1687. évek korábbi megerősítő törvénycikkeihez nyúl vissza, és ezeknek a tisztaságát illetően úgy rendelkezett, hogy az azt követő királyi rendeleteket és magyarázatokat kell betartani, továbbá tudott dolog, és a soproni országgyűlés ama 26. törvénycikkből világosan kiderül, hogy a fent említett Pápa mezővárosban nem másért, csak akkor fennálló határvidék volta miatt lett megengedve a vallásgyakorlat, az ok megszűntével a következménynek is meg kellett szűnnie; mindazonáltal egyrészt az épp imént idézett törvénycikk, másrészt a legutóbbi országgyűlés 30. törvénycikke is mindenhol sértetlenül hagyta a földesurak jogát.

Ezért Felsőúrkéntől alázatosan kérvényezték, hogy a feljebb idézett törvények, azonfelül királyi magyarázatok és rendeletek rendelése és helybenhagyása szerint méltóztassunk meghagyni és megparancsolni, hogy az említett helvét hitvallású imaház, paplak és iskolák, mivel a fent említett grófok uradalmi telkén épültek és működtek eddig, legyenek tőlük visszavéve, továbbá a lelképásztorok és az iskolamesterek az artikuláris helyekre legyenek visszarendelve.

Ezeknek az alázatos kérésével kegyesen egyetértve, annál inkább is, mivel felismertük, hogy ezek az ország törvényeire és a korábbi kegyes királyi rendeletekre és magyarázatokra vannak alapozva, a fentebb idézett okokat és indítékokat is kegyes figyelmünkbe véve nektek szigorúan meghagyva megparancsoljuk és elrendeljük, hogy miután megkaptátok ezt a jelen levelet, az első alkalommal tartandó általános vagy részleges gyűléseteken az említett Pápa

¹⁴³ A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) eseményeire utal.

¹⁴⁴ Nyilván az I. Lipót által 1691. április 2-án kiadott törvénymagyarázatról van szó.

¹⁴⁵ Minden bizonnyal III. Károly 1712. július 11-ei leiratára gondol, mely az 1708. február 29-re meghirdetett, majd a pestis miatt június végén feloszlott, végül 1712. április 3-ra újra összehívott országgyűlés folyamán biztosította a protestánsokat arról, hogy be fogja tartani az 1681. és 1687. évi vallástügyi törvényeket, sérelmeik orvoslására pedig bizottságot fog kiküldeni. A *litterae patentes* kifejezésnek csak többes számú alakja van, de jelentése egyes számú is lehet.

mezővárosban lakó helvét hitvallású lelképászorokat és iskolamestereket királyi szavunkkal figyelmeztessétek, hogy vallásuk minden nyilvános gyakorlatával hagyjanak fel, és – hacsak magános életet nem akarnak élni – költözzenek más artikuláris helyekre, a lakosokat pedig, bármilyen helyzetűek is, mivel az említett grófok saját telkén és területén tartózkodnak, [szintén szólítsátok fel,] hogy az illetén gyakorlat szabadságának ezutáni eltörlésével az imaházat, a paplakot és az iskolákat a kulcsok visszaszolgáltatásával együtt a figyelmeztetés megtörténte után rövid időn belül ezeknek a fent említett földesuraknak adják és juttassák vissza.

Ha ők kegyes rendeletünk és parancsunk iránt köteles engedelmességet tanúsítanak, jól van, máskülönben tudjátok, legyetek kötelesek és tartozatok felségünket a fent említett dolgokkal kapcsolatban őszintén és hűségesen tájékoztatni, hogy az ellenszegülőket és engedetleneket megbüntethessük, másképp pedig ne cselekedjete.

A továbbiakban maradunk irántatok kegyesen császári és királyi kegyünk jóindulatával. Kelt az ausztriai Bécs városunkban, november hónap ötödik napján, az 1718. esztendőben.

KÁROLY saját kezűleg.

Illyésházi Miklós gróf saját kezűleg.¹⁴⁶
Vanyeczi Illés saját kezűleg.¹⁴⁷

3.

1718. december 28.

Pápa város református lakossága folyamodik Veszprém vármegyéhez, hogy mindaddig halassza a 2. sz. irat végrehajtását, míg indokaikat a királlyal nem ismertetik, és ő ezekre nem válaszol.

Eredeti: lappang.

Fennmaradási formái: A: közel egykorú egyszerű másolat, mellette magyar fordítás.

B: XIX. századi egyszerű másolat.

Lelőhely: A: DREL, Pápai református egyházközség iratai. Liszky-gyűjtemény, 133. sz. irat.

B: DREL, Pápai református egyházközség iratai. Liszky-gyűjtemény, 135. sz. irat.

Kiadás: —

Regesztá: A: LISZKAY 58-59.

B: — (LISZKAY 59. nem említi, hogy ez az irat is itt megvan.)

Megjegyzés: B az irat előtt a következő bevezető szöveget közli: *Posteaquam in anno 1718. die 5^a mensis Novembris emanatum, inclytoque comitatui Veszprimiensi directum Suae Majestatis Caesareo-regiae mandatum sublationem Helveticae confessionis exercitii in oppido Papa, consequenterque occupationem oratorii, scholae et parochiae praecipiens publicatum fuisse, qualem nam replicam erga admonitionem vigore modo dicti mandati contra Helveticae¹⁴⁸ confessioni addictos peractam iudem dederint, erat tenoris sequentis.* **Magyar fordítása:** Miután

¹⁴⁶ Illésházy Miklós báró, majd 1678-tól gróf (1653–1723): Liptó és Trencsén vármegyék főispánja, 1706-tól haláláig magyar királyi főkancellár. MÉL I. 772.

¹⁴⁷ Vanyeczki Illés (Wanyeczky, Elias ?–1739): a Magyar Királyi Udvari Kancellária tisztviselője. 1701-től írnok és esküdő jegyző, 1715-től iratkiadó és fogalmazó, 1718. március 21-től, tehát az irat kiadásakor is titkár, 1722-től címzetes tanácsos. Magyar Királyi Udvari Kancellária, Index individuorum cancellariae. A 79, 1. köt. W betű. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

¹⁴⁸ Híbasán: Helvetica.

az Ő Császári és Királyi Felsege által az 1718. évben, november hónap ötödik napján kiadott, a tekintetes Veszprém vármegyének szóló parancslevél ki lett hirdetve, mely elrendelte Pápa mezővárosában a helvét hitvallás gyakorlatának eltörlését, ebből következően pedig az imaház, iskola és paplak lefoglalását, egy illetén, csupán az említett parancslevél erejével a helvét hitvallásnak elkötelezettek ellen szóló figyelmeztetéssel szemben előadott választ fogalmaztak meg ugyanezek, melynek tartalma a következő.

Benignum Sacratissimae Caesareo Regiae Majestatis inclityo comitatui Veszpremiensi sonans mandatum ex particulari eiusdem inclityi comitatus Veszprimiensis congregatione nobiscum¹⁴⁹ communicatum ea, qua par est, debita cum homagiáli reverentia ac obedientia recipientes nomine communitatis Papensis Helveticae confessioni addictae demisse replicamus, si quidem Sacratissima Sua Majestas partis solum modo unius praetensae, scilicet actoreae, informationem ac expositionem ad huc exaudiverit, eandem altefatam Sacratissimam Majestatem, ut omnium suorum fidelium regnicolarum, sic etiam nostrum dominum clementissimum, et communem supremum justitiarium judicem aequissimum, etiam virtute articuli 30. novissimae Diaetae Poseniensis, partis quoque alterius, nostram videlicet genuinam informationem, humillimamque instantiam pro innata sibi et solita clementia benigne exaudituram, et si quidem praedecessores nostri, iique non militaris dumtaxat, sed etiam nobilitaris ordinis imo cuiuscunque conditionis personae, ad huc tertio ab hinc saeculo et ab ipso in Hungariam introductae religionis Reformatae tempore, antequam illustrissima Familia Eszterhaziana et successive moderni illustrissimi domini comites exponentes dominium oppidi Papa adepti et consecuti fuissent, tam in oratorii, parochiarumque et scholarum nostrarum continua possessione, quam in libero religionis nostrae exercitio per plurimas Diaetas identidem articulariter confirmato, et consequenter privilegiato perstitissent, et nos quoque successive persisteremus, ulterius etiam eandem Suam Majestatem Sacratissimam eadem manutenturam firmissime speramus.

Et quamvis ad ulteriorem usque Sacratissimae Suae Majestatis benignam resolutionem in eo, quo hactenus semper¹⁵⁰ imperturbate perstitimus statu, ulterius quoque persistere cuperemus, interim tamen juxta exigentiam benigni Sacratissimae Suae Majestatis mandati et eatenus peractae inclityi comitatus judicariae admonitionis in¹⁵¹ demissam¹⁵¹ debitae nostrae homagiális obligationis et fidelitatis contestationem a publico religionis nostrae exercitio desistere necessitamur¹⁵², inclityum comitatum obnixé rogantes, quod¹⁵³ ad¹⁵³ demissam eamque lamentabilem nostram coram Sacratissima Sua Majestate, et in locis debitis repraesentandam in praemissis declarationem, superindeque¹⁵⁴ obtinendam clementissimam resolutionem et protectionem alicuius temporis respirium nobis indulgere haud dedignetur.

Actum Papae, die 28. Decembris, anno 1718.

¹⁴⁹ A hibásan beírja, majd zárójelbe teszi: homagiáli.

¹⁵⁰ A hibásan super.

¹⁵¹ B ad monstrandam.

¹⁵² B necessitaremur.

¹⁵³ A quoad.

¹⁵⁴ B super indeque.

MAGYARUL

Császár – Koronás – Király Urunknak, ő Felségének Nemes Veszprem Vármegyére szóló es azon Nemes Veszprem Vármegyének Particularis Gyűléséből velünk közöltetett Kegyelmes Parancsoltyját illendő tartozó tiszteességgel és engedelmisséggel vévén, az Papai Helvetica Confession lévő közönséges Gyülekezetnek nevével így valaszolunk: Minthogy ő Felsége még eddig egyedül csak az edgyik, ugymint az Felpörösi Félnek tudositását es jelentéset halgatta meg, Ehezképezt, hogy ő Felsége, amint minden igaz Hiveinek s Országá Lakosinak, úgy minékünk is Kegyelmes Urunk és közönséges igasságot szolgaltató igaz Fő Biránk, az nem régi Posonyi Ország Gyűlésének Harminczadik Articulusnak ereje szerént is, a' másik Félnek is, tudniilik a' mi igasságos és valóságos Tudósításunkat és alázatos Supplicationkat a' maga természet szerént véle született és szokott kegyelmessége szerint kegyelmessen meg fogja halgatni; és mivelhogy a' mi régi Eleink, kik nem csak Vitézlő, hanem Nemesi Renden, sőt akarminemű karban levő személyek vóltanak, még ez előtt való harmadik seculumtul, és a' Reformata Vallásnak Magyar Országban való bé hozattatasának idejetül fogva, még minekelőtte a' Méltóságos Eszterhazi Familia és következősképpen a' mostani Méltóságos Urak Papa varasanak Urásagaban jutottak vólna, mind e' mi Imádcságunk Házának, Predikatori Házainknak és Oskoláknak szüntelen való birodalmában, mind penig a' mi Vallásunknak sok edgynéhány Ország Gyűlések Articulusi szerént meg erőssitetett és így privilegialtatott Szabados Gyakorlásában meg maradtanak, és következősképpen mi is mind eddig meg maradtunk; hogy ő Felsége tovább is mind azonokat meg tartya, erőssen reménylűk.

Es jóllehet ő Felségének tovább való Kegyelmes Válasz-tételeig azon állapotban, mellyben mind ekkoraig mindenkor haborgattatas nélkül meg maradtunk, tovább is meg maradni kívánnánk; mindazonáltal az ő Felsége Kegyelmes Parancsoltyának kívánsága és a' Nemes Vármegyének arra nézve végben vitt meg intése szerént a' mi tartozó kötelességünknek és Hűségünknek meg bizonyítására a' mi Vallásunknak közönséges gyakorlásatul meg szűnni kéntelenítettünk, a' Nemes Vármegyét igen szépen kérvén, hogy a' míg ő Felsége előtt és egyéb illendő Helyeken a' mi már fellyebb említett dolgainkat világossan meg jelentyük, és arra Kegyelmes Választ és Ótalmat veszünk, addig edgy valamely ideig való pihenést nekünk engedni méltotassék.

Költ Pápan, die 28. Decembris, 1718.

MAI MAGYAR FORDÍTÁS

A Császári és Királyi Felsőnek a tekintetes Veszprém vármegyéhez szóló, és ugyanezen tekintetes Veszprém vármegye részleges gyűléséből velünk közölt kegyelmes parancslevelét azzal a köteles alattvalói tisztelettel és engedelmisséggel vettük kézhez, mellyel illik, és a helvét hitvallásnak elkötelezett pápai közösség nevében alázattal azt valaszoljuk, nagyon reméljük, hogy mivel Ő Szentséges Felsője mindedig csupán az egyik folyamodó fél, tudniillik a felperes érvelését és magyarázatát halgatta meg, ugyanazon mélyen tisztelt Szentséges Felsője, aki mint minden országlakó hívének, ugyanúgy nekünk is legkegyelmesebb

urunk és legigazságosabb közös igazságszolgáltató legfőbb bíránk, a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 30. törvénycikke érvénye folytán is a másik fél, tudniillik a mi igaz érvelésünket és igen alázatos folyamodásunkat is vele született és szokott kegyelméből kifolyólag kegyesen meg fogja hallgatni, és [azt is reméljük, hogy] mivel elődeink, akik nemcsak a katonai, hanem a nemesi rendből való, sőt, bármilyen más rangú személyek voltak, mostanra már harmadik évszázada, azaz a református vallás Magyarországra hozatalának az idejétől fogva, még mielőtt a méltóságos Esterházy család, és következőképpen a mostani méltóságos gróf urak mint előterjesztők Pápa mezővárosának birtoklását elnyerték és megszerezték volna, több országgyűlés által ismételt törvénycikkék révén megerősítve és ebből következően kiváltságokkal felruházva úgy az imaház, a papi épületek és iskoláink folytonos birtoklásában, mint vallásunk szabad gyakorlásában megmaradtak, és következőképpen mi is megmaradtunk, ugyanazon Ő Szentséges Felsége ezt továbbra is fenn fogja tartani.

Emellett bár arra vágyunk, hogy egészen Ő Szentséges Felsége későbbi kegyes rendeletéig továbbra is abban az állapotban maradjunk meg, amiben mostanáig mindig zavartalanul voltunk, mindazonáltal mégis arra kényszerülünk, hogy Ő Szentséges Felsége kegyes parancsának és a tekintetes vármegye ez ügyben tett bírósági megintésének kívánalma szerint illő alátvalói kötelességtudatunk és hűségünk alázatos tanúsításaképpen vallásunk szabad gyakorlásával felhagyjunk, állhatatosan kérvén a tekintetes vármegyét, hogy ne vonakodjon számunkra engedélyezni egy bizonyos ideig tartó halasztást, amíg a fentieket tartalmazó, alázatos és panaszos nyilatkozatunkat Ő Szentséges Felsége előtt, illetve különböző illetékes helyeken bemutatjuk, valamint ezután a legkegyesebb rendeletet és védlevelet elnyerjük.

Kelt Pápán, december 28. napján, az 1718. esztendőben.

4.

1719. január¹⁵⁵

Pápa város református lakossága folyamodik VI. Károly német-római császárhoz, hogy védje meg őket földesuraikkal, az Esterházyakkal szemben vallásuk szabad gyakorlásával kapcsolatban.

Eredeti: lappang.

Fennmaradási formája: XIX. századi egyszerű másolat.

Lelőhely: DREL, Pápai református egyházközség iratai. Liszkay-gyűjtemény, 135. sz. irat.

Kiadás: LAMPE 525. Korabeli magyar fordítás: KIS 60-61. (Az általa használt kézirat lappang. Miután ez a magyar szöveg elég pontatlan és nehezen követhető, közlöm ugyan, de új fordítást is készítettem.)

Regeszta: LISZKAY 59.

Megjegyzés: A kézirat a dokumentum előtt a következő bevezető szöveget közli: *Dato hocce responso inclytus comitatus contentabatur, et idem responsum anno 1719 Suae Majestati repraesentavit, ecclesia vero Papensis ad Eandem Regiam Majestatem humilime sequenti anno in Januario recurrendo contra expositionem suprafactorum comitum cum limpida contrarii remonstratione fecit repraesentationem sequentis argumenti. Magyar fordítása:* Ezzel a válaszással a tekintetes vármegye elégedett volt, és ugyanezt a feleletet az 1719. évben Őfelségének előterjesztette, a pápai egyház pedig a következő évben¹⁵⁵ januárban Ő Királyi Felségéhez alázatosan folyamodván a fentebb említett grófok beadványával szemben az ellenfél világos kifogásaival előterjesztette a következő érvelést.

¹⁵⁵ A dátumra lásd a 20. jegyzetet.

Augustissime Imperator Rex Domine, Domine¹⁵⁶ naturaliter clementissime!

Amarissime conqueri¹⁵⁷ adigimur, quia nuperime domini comites Josephus et Franciscus Eszterhazi fratres nos, ministrosque nostros non citatos, nec auditos contra juris ordinem, sanctionesque Vestrae Majestatis suspendi fecerunt a publicis orationibus nostris pro incolumitate Majestatis Vestrae Sacratissimae ad Deum quotidie fusis, exercitioque religionis nostrae inde ab anno Domini 1526¹⁰ in oppido Papa professae¹⁵⁸ per duo fere saecula ibidem continuo¹⁵⁹ ac tot diplomatibus regiis, comitiisque etiam novissimis ratihabito¹⁶⁰ cum ineffabili cordium nostrorum dolore et luctibus, oratoriumque insuper et scholam nostram territanter a nobis flagitant, idque in sacro Majestatis Vestrae verbo regio, sed sinistris ipsorum informationibus,¹⁶¹ uti hic ex demisse annexa sub A. limpissima contrarii remonstracione nostra uberius patebit.¹⁶¹

Si quidem autem huiusmodi praetensiones juxta articulum 30. anni 1715. certe ad commissionem jam benigne ordinatam pertineant¹⁶², ideo supplicissime ad aras justitiae¹⁶³ atque¹⁶³ clementiae¹⁶³ Majestatis Vestrae Augustissimae provolvimur, obtestando per Deum, ut nos contra potentes protegere, laesos in integrum restituere, illos vero ad viam juris juxta dictum articulum 30. anni 1715. relegare clementissime¹⁶⁴ dignetur.

Pro qua gratia Deum jugiter orando profundissima cum submissione perseveramus

Sacratissimae Majestatis Vestrae humillimi ac fidelissimi subditi:

Universi nobiles in oppido Papa degentes, caeterique eiusdem incolae Helveticae confessionis a potiori praesidiarii condam Caesarei¹⁶⁵

MAGYARUL

Felséges Császár és Király nekünk természet szerint való Kegyelmes Urunk!

Keservesen panaszkodni kényszerítettünk. Mivel minap az József és Ferencz Esterházy grófok Atyafiak minket és a mi egyházi szolgálóinkat, kik sem citáltattunk, sem meg nem hallgattattunk, az igazságos Törvénynek rendi és a Felséged szent Végezései ellen, eltiltottak a mi Felséged szerencséjeért az Istenhez mindennap

¹⁵⁶ A szövegkiadásban itt még szerepel: nobis.

¹⁵⁷ A szövegkiadásban hibásan: conquiri.

¹⁵⁸ A szövegkiadásban: professo.

¹⁵⁹ A szövegkiadásban: continuatae.

¹⁶⁰ A szövegkiadásban: habitis.

¹⁶¹⁻¹⁶¹ A szövegkiadásban ez a szakasz hiányzik.

¹⁶² A szövegkiadásban: pertinent.

¹⁶³ A szövegkiadásban ez a három szó hiányzik.

¹⁶⁴ A szövegkiadásban: clementer.

¹⁶⁵ A szövegkiadásban: Caesaris.

nyújtott közönséges Imádságinktul és még az 1526. Esztendőtül fogva Pápa városában vallatott Religiónknak majd 200 Esztendők alatt ugyanott szüntelenül folyó Gyakorlásátul, a mely is ennyi sok királyi diplomákkal és Országi gyűlésekkel, az ujjabbival is, meg vagyon erősítetve a mi sziveinknek kimondhatatlan fájdalmaival és siralmával, annak felette a mi Imádságos Házunkat és Scholánkat is rettentéssel kívánják tőlünk, még pedig Felségednek Királyi Szent Szava és parancsolattja alatt, de az eő bal informatiójokkal.

Minthogy pedig az illetén Praetensiók, az 1715. esztendőnek 30 Articulussa szerént, bizonynal az már előre elrendeltetett kegyelmes Commissióra tartoznak, a mint ezt bővebben és világosabban megmutatni készek vagyunk.

Annak okáért a Felséged Igasságának és Kegyelemességének oltárához aláza-tossan borulunk, kérvén (kényszerítvén) az Istenre, hogy minket a Hatalmasok ellen oltalmazni, megsértetésünkben helyben állítani, amazokat pedig a törvényes igazságnak utára, az 1715. esztendőnek most mondott 30 Articulussa szerént igazítani kegyelmesen méltóztassék.

Mely kegyelmességeért az Istent szüntelen imádván, mélységes alázatossággal maradunk

Felségednek alázatos és hűséges alattvalói:

Pápa Városában lakózó Helvetica
Confessiön levő Nemessek s egyéb Lako-
sok mind közönségesen, nagy részint né-
hai Császári Vitéz rendbeliek

MAI MAGYAR FORDÍTÁS

Legfelségesebb Császár és Király Urunk, természet szerint való legkegyelmesebb urunk!

A legkeserűbben panaszkodni kényszerülünk szívünk kimondhatatlan fájdalmaival és gyászával, mert a minap Esterházy József és Ferenc gróf urak, akik testvérek, minket és lelkészeinket beidézés és meghallgatás nélkül, a jogrend és Felséged szentesítése ellenére eltiltottak nyilvános imádságainktól, melyeket naponta intéztünk Istenhez Szentséges Felséged egészségéért, továbbá az Úr 1526. esztendejétől fogva Pápa mezővárosában elismert vallásunk majdnem két évszázada ugyanott folyamatosan történő gyakorlásától, melyet oly sok királyi és országgyűlési okmány a legutóbb időben is megerősített, ezen felül az imaházat és iskolánkat fenyegetően követelik tőlünk, ezt [pedig] Felséged szent királyi szavára [hivatkozva], de hamis tájékoztatásuk alapján [teszik], ahogy ez részletesebben kiderül itt egy A. alatt alázatosan csatolt, az ellenfél igen világos kifogásait tartalmazó [mellékletből].¹⁶⁶

Mivel pedig az efféle előterjesztések az 1715:30. tc. szerint kétségkívül a már kegyesen [felállítani] rendelt bizottságra tartoznak, ezért odavetjük magunkat Legmagasztosabb Felségtek igazságosságának és kegyességének oltárához, esedezve az Istenre, hogy méltóztassék minket megvédeni a hatalmasokkal szemben, a sértetteket jogaikba visszahelyez-

¹⁶⁶ Ez lehet az 5. sz. dokumentum.

ni, őket pedig az említett 1715:30. tc. szerint a jogos útra visszairányítani.

Ezért a kegyért Istenhez alázatosan könyörögve a legmélyebb megalázkodással maradunk legszentebb Felsőtek legalázatosabb és leghűségesebb hívei:

A Pápa mezővárosban lakó összes nemesek, és az ottani többi helvét hitvallású lakos, többnyire egykori császári őrkatonák.

5.

1718. vége – 1719. eleje
A 2. sz. irat tételes cáfolata.

Eredeti: lappang.

Fennmaradási formája: Két XIX. századi egyszerű másolat.

Lelőhely: A: DREL, Pápai református egyházközség iratai. Liszkay-gyűjtemény, 134. sz. irat.

B: DREK, Kézirattár, O. 1092/102. Ez a példány szakadozott, második fele hiányzik.

Kiadás: —

Regesza: A: LISZKAY 59.

B: —

Megjegyzés: A 4. sz. irat kézírata a dokumentum előtti bevezető szövegben említ egy *Limpida contrarii remonstratio* címet viselő szerkesztményt, amelyre az iratban is történik utalás mint annak A. jelű melléklete. Ez a két másolati példányban is fennmaradt alábbi szöveg, melynek keletkezése eszerint a 3. és a 4. sz. irat dátuma közé tehető.

Informatio illustrissimorum¹⁶⁷ dominorum¹⁶⁷ comitum Josephi et Francisci Eszterhasy fratrum

Quod tametsi quidem tenore articuli 26. anni 1681. publica eius temporis ratione ita suadente¹⁶⁸ reliqua inter loca confinaria generalatui Jaurinensi annexa in oppido etiam Papa comitatu¹⁶⁹ Veszpremiensi adjacente et jure haereditario ad praeattactos comites exponentes spectante liberum Helveticae confessionis exercitium ob rationem militiae praesidiariae nationalis attunc¹⁷⁰ ibidem contra frequentiores jurati Christiani nominis hostis Turcae excursions pro securitate regni excubantis incolis Papensibus diaetaliter concessum fuisset et admissum.¹⁷¹

Limpida contrarii remonstratio et informatio nobilium, coeterorumque incolarum oppidi Papa Helveticae confessioni addictorum

Ad 1um

Ipsium assertionis ab adverso principium est evidentissime erroneum et nullum. Nam tenore citati articuli 26. anni 1681. religionis Helveticae confessionis liberum

¹⁶⁷ B dominorum illustrissimorum.

¹⁶⁸ A 2. sz. dokumentumban: tradente.

¹⁶⁹ B hibásan comitatum.

¹⁷⁰ A 2. sz. dokumentumban: ac tunc.

¹⁷¹ Az egész szakasz mellett a bal lapszélén: 1.

exercitium nobis, incolis Papensibus ob rationem militiae praesidiariae concessum nequaquam fuit. Libertas enim exercitii religionis articulo praecedente 25¹⁰ eiusdem Diaetae omnibus et ubique per regnum admissa et ratihabita extitit, diuque antea, anno quippe 1681.¹⁹⁷ articulo diaetaliter stabilita jam fuerat. Palpabit autem quisquis legerit, sive titulum, sive tenorem eiusdem articuli 26., quod idem articulus de templorum et locorum pro iisdem aedificandis assignatione sonet, illoque fine Papa inter reliqua confinia denominata sit, et ibi quoque templum seu oratorium, tanquam attunc per nos actu possessum una cum parochia et scholis nobis permaneat.

Informatio illustrissimorum dominorum comitum Josephi et Francisci Eszterhasy fratrum

Nihilominus tamen, ex quo post felicem earundem regni partium occasione superioris adhuc belli Turcici factam recuperationem et jurati Christiani nominis hostis profligationem memoratum oppidum Papa confinium esse desiisset, militiaeque praesidiaria, in cuius potissimum¹⁷² favorem et gratiam publicum idem Helveticae confessionis exercitium toleratum¹⁷³ fuisset, exinde alio translata vel caractere¹⁷⁴ militari exuta extitisset, consequenterque¹⁷⁵ ratione legis in praecitato articulo 26. fundamento¹⁷⁶ substrata ipso facto cessante, eiusdem quoque effectus, exercitii nempe confessionis Helveticae admissio et continuatio cessare seu ad loca articularia remitti debuisset.

Limpida contrarii remonstratio

Ad 2^{dum} et 3^{tium}

Haec assertio dominorum comitum ipsamet est destructiva prioris, nam illic nihil aliud, quam ratio militiae praesidiariae, hic vero potissimum ea pro motivo diaetaliter concessae libertatis exercitii religionis nostrae adstruitur. Si ergo potissimum profecto non tantum, propriis etiam ab adverso confessatis. Unde si una legis ratio cessat, extantibus aliis quoque rationibus, non cessant omnes, neque per consequens effectus talismodi legis. Sed et alioquin ruente fundamento supraaedificata quoque ruere oportet. Haec autem illatio trahitur per dominos comites ex primo illo asserto suo quasi Papensibus libertas exercitii religionis ob rationem praesidii fuerit concessa. At huius asserti nullitatem jam demonstravimus apodictice, siquidem nec praecise, nec potissimum ob rationem praesidii liberum religionis exercitium in articulo 25¹⁰ anni 1681. sive nobis, sive ulli alii nominanter, sed omnibus et ubique per regnum restabilitum fuit. Ac insuper articulo citato 26¹⁰ templum seu oratorium attunc per nos articulariter possessum nobis relictum et quidem triplici titulo, utpote tam in communi, quatenus in regno comprehensimus, §. Templa demum etc., quam et strictius et specialiter, quatenus in comitatu Veszprimiensi siti sumus, §. In aliis vero comitatibus veluti Szaladiensi, Vesz-

¹⁷² Az aláhúzott szó mellett a bal lapszélen: 2.

¹⁷³ A tolleratum.

¹⁷⁴ A carrectere.

¹⁷⁵ Az aláhúzott szó mellett a bal lapszélen: 3.

¹⁷⁶ A 2. sz. dokumentumban: pro fundamento.

primiensi etc., prout et specialissime ac individualiter inter confinia sub nomine Papa decretum et stabilitum fuit. Ita, ut si Papa vel si solo nomine communi regni, vel omnium regni comitatum, aut omnium et ubique per regnum generice comprehensa, et neque specialiter sub nomine comitatus Veszprimiensis inclusa, neque specialissime in serie confinium denominata esset, nonnisi actualem templi seu oratorii, scholaeque et parochiae possessionem, consequenterque exercitium religionis in anno 1681. habuisset (prout omnino habuisse extra controversiam¹⁷⁷ constat), tamen libertate¹⁷⁸ tam exercitii religionis, quam possessionis templorum, quemadmodum omnes alii, qui tunc per totum regnum in actuali eorum possessione fuerunt, gaudere deberent, quanto magis ergo? cum speciali denominatione quoque iterato ac tertiaro etiam ex superabundanti idem jus corroboratum fuerit.

Informatio illustrissimorum dominorum comitum Josephi et Francisci Eszterhasy fratrum

Quia vero demum subsecuti intestini motus (sub quibus eiusdem confessionis sequaces sese¹⁷⁹ firmius¹⁷⁹ stabilivissent), genuinum praecitati articuli sensum per Caesareo-regiam eo tunc regnantem Majestatem vigore benignae resolutionis et explanationis declaratum debito effectui mancipandum praepedivissent. Ac ex post benignae quoque patentes omnia etiam in puncto religionis in eum, in quo ante recentem sopitos motus fuerunt, statum reponi innuissent. Hinc usque exitum attunc adhuc durantis, jam vero pridem finitae Diaetae effectuationem effectuatorum distulissent.¹⁸⁰

Limpida contrarii remonstratio

Ad 4um

Est etiam hic illatio ex illo jam everso dominorum comitum supposito Quasi oppido Papa non aliter, quam confinio fuerit exercitium religionis admissum deducta, sed luculentissime contrariis 25. et 26. articulis anni 1681. jam destructa et diruta, sed et aliunde praetensam ab adverso effectuationem praetensive effectuatorum in annis 1699, 1700, 1701, 1702, 1703. motus intestini, cum nulli istic fuerint, praepedire haud potuerint. Quod vero nos sub nuperis motibus in libertate religionis nosmet firmius stabiliverimus, id doceri non potest, quin potius nulli alii stabilimento, quam quod ab anno 1608. diaetaliter jam toties concessum, ac novissime quoque Posonii confirmatum fuit, inhaeremus. Si enim templa seu oratoria pro exercitio religionis locis articulo 26. 1681. inter confinia recensitis non aliter, quam confiniis fuissent assignata vel relicta, eiusmodi loca jam in anno 1699. praesidiis exuta non fuissent, 16 annis postea, quippe anno 1715. in pari libero religionis exercitio, templorumque usu, quam cum actu confinia fuerint, per Diaetam denuo confirmata, atqui per renovationem articulorum 25. et 26. 1681. id omnino factum est. Ideo ex hoc etiam, quemadmodum et praecitati articuli 26. 1681. duobus paragraphis supra recensitis, utpote: In aliis vero comitatibus, velut in Szaladiensí, Veszprimiensí, etc., item

¹⁷⁷ B controversiam.

¹⁷⁸ B *hibásan* liberate.

¹⁷⁹ A 2. sz. dokumentumban: firmius se.

¹⁸⁰ Az egész szakasz mellett a bal lapszélén: 4.

Templa demum, in quorum actuali possessione de facto sunt, una cum parochiis et scholis iisdem relinquuntur, limpide cernitur oppido Papa, qua etiam oppido, videlicet loco in regno Hungariae ac specialiter in comitatu Veszprimiensi situato, et in actuali eorum possessione templi seu oratorii, scholae et parochiae suorum existenti, liberum religionis exercitium, templum cum scholis¹⁸¹ et¹⁸¹ parochia¹⁸¹ concessa fuisse.

Informatio illustrissimorum¹⁸² dominorum¹⁸² comitum Josephi et Francisci Eszterhasy fratrum

Cum autem tenore articuli 30mi eiusdem novissimae Diaetae Poseniensis vigor interea emanatarum patentium cessasset, ipseque praecitatus articulus Augustanae et Helveticae confessionis hominibus respectu religionis ipsorum exercitii ad priores dumtaxat 1681. et 1687. annorum diaetales articulos confirmative semet conferret¹⁸³, ac circa eorum genuinum sensum subsecutas regias explanationes ac¹⁸⁴ resolutiones observandas innueret. In comperto vero esset, ac ex ipso articulo 26. Diaetae Soproniensis evidenter constaret, in suprafato oppido Papa non aliter, quam in actuali eorum confinio exercitium religionis admissum fuisse.¹⁸⁵

Limpida¹⁸⁶ contrarii remonstratio et informatio nobilium coeterorum incolarum oppidi Papa Helveticae confessioni addictorum

Ad 5um

Utrum vigor praeemanatarum patentium regiarum benignissimarum per articulum 30mum novissimae Diaetae cessaverit, vel non ?, nos hic in quaestionem non sumimus, sed prout jam iterato declaravimus, articulis 25. et 26. anni 1681. etiam in novissima Diaeta Poseniensi diaetaliter renovatis et confirmatis innititur, qui religionis exercitium Omnibus et ubique per regnum liberum permittunt, ac respective in templorum usu ac possessione omnes, qui anno 1681. in actuali fuerunt, stabiliunt. Qua possessione et libertate sub gloriosissimo regimine Suae Majestatis Sacratissimae jam nunc privari Papensis, quibus tunc illa templi seu oratorii, parochiaeque et scholae possessio tot cumulatis nominibus, ex superabundanti pro fidelibus eorum servitiis et merito concessa fuit, deplorandum sane esset.

Ad 6um

Quod articulus 26. Diaetae Soproniensis non directe seu principaliter tractet de libertate exercitii religionis, sed de templorum aedificatione, palpabit quisquis, eum accurate legerit. Articulus autem 25. eiusdem Diaetae directe et specialiter super religionis exercitio Omnibus et ubique per regnum permissio¹⁸⁷ conditus Papae, nec qua oppidi, nec qua confinii, prouti nec ullius alius loci ullam certissimam mentionem facit.

¹⁸¹ B parochia et scholis.

¹⁸² B dominorum illustrissimorum.

¹⁸³ A 2. sz. dokumentumban: referret.

¹⁸⁴ B et.

¹⁸⁵ Itt tévedésből kimaradt a szövegrészek kiemelése, és a lap szélén feltüntetett 5. és 6. számok.

¹⁸⁶ Innen a B kézirat szakadózott és hiányos, ezért a szövegek közlés javarészt csak az A kézíraton alapul.

¹⁸⁷ B hibásan promisso.

Informatio illustrissimorum dominorum comitum Josephi et Francisci Eszterhasy fratrum

Sed et tam modo citatus articulus, quam novissimae Diaetae 30. jus dominorum terrestrium ubique salvum relinquetur¹⁸⁸. Hinc demisse supplicatum extitit Majestati nostrae, quatenus ex dictamine et annuentia praecitatarum legum, regiarumque superinde explanationum et resolutionum praefatae Helveticae confessionis oratorium, parochiam et scholas, velut in fundo praecattactorum comitum dominali erectas et hactenus tentas¹⁸⁹ ab iisdem recipiendas, ministrosque¹⁹⁰ et¹⁹⁰ scholarum¹⁹⁰ rectores ad loca articularia¹⁹¹ remittendos clementer committere et ordinare dignaremur.¹⁹²

Limpida contrarii remonstratio et informatio nobilium coeterorumque incolarum oppidi Papa Helveticae confessioni addictorum

Ad 7^{imum}

In quo non fit salvum jus dominorum comitum, qua dominorum terrestrium ? ex simplici eorum asserto intelligere non possumus, nam in eius detrimentum nihil quicquam per nos accidisse declarant, prouti haud dubie nec possunt. Quod autem clausula articularis Salvo jure dominorum terrestrium utriusque ex aequo deserviens, ad jus seu facultatem etiam turbandi seu immutandi religionis exercitium pretendatur, neque ex ullis constitutionibus regni, neque ex declaratione commissionum articularium tam anno 1687., quam et anno 1715. diaetaliter in hoc negotio ordinarum appareret¹⁹³. Et cum aliunde quoque declaratio sive explanatio eiusdem juris dominorum terrestrium articulo 25. 1681. utriusque in salvo relicta, ad effectuationem articulorum anni 1681. et anni 1687. in negotio religionis conditorum aperte spectet, eadem autem commissio cum nondum instituta sit, quaestionemque hanc examinaverit, ideo antequam hoc per eandem commissionem regiam et regni examinetur¹⁹⁴, exque Sacratissimae Suae Majestatis benigna ratificatione complanetur, domini terrestres sive unius, sive alterius partis tam Catholici nimirum, quam Evangelici praetense illo jure occupationis templorum, parochiarum et scholarum, turbationisque exercitii religionis, nec magis professionis opificum mechanicae uti possent, verum ad¹⁹⁵ eventum¹⁹⁵ eiusdem commissionis praestolari debent juxta paragraphum eiusdem articuli 30mi anni 1715., ac si et in quantum medio tempore ineffectuati, vel per abusum et contraventiones ab utrinque violati essent, per regios et regni commissarios revideantur.

Ad 8^{tavum}

Videntur domini comites omnes fundos in oppido Papa jacentes esse suos fundos

¹⁸⁸ Az aláhúzott szavak mellett a bal lapszélén: 7.

¹⁸⁹ Az aláhúzott szavak mellett a bal lapszélén: 8.

¹⁹⁰ B ministros, scholarumque.

¹⁹¹ Az aláhúzott szavak mellett a bal lapszélén: 9.

¹⁹² Innen a B kézirat végleg megszakad.

¹⁹³ A hibásan: appereret.

¹⁹⁴ A előtte zárójelbe téve: examinaverit.

¹⁹⁵ A hibásan: ab eventu.

dominales praetendere, sed aliter se res habet. Notorium enim est in eodem oppido varios dari fundos inscriptitios, liberos, impignoratos, collatos, perennialiter concambiatos et irredemptibiliter venditos, eosque adhuc ante captam per illustrissimam familiam comitum Eszterházy possessionem in oppido Papa in alios translatos, quin etiam curiales seu nobilitares, in quibus nullum penitus jus, nullaque juris et domini proprietatis dominis comitibus superest, cuiusmodi fundos juris sui dominalis, vel etiam in fundo suo dominali esse, respective domini comites asserere nequitiam possunt.

Ad 9^{num}

Est Papa indubie locus articularis, et quidem adeo articularis, ut magis articularis in regno reperiri vix possit. Quadruplici utpote nomine et titulo articularis 25. et 26. anni 1681. in hoc passu authorisatus¹⁹⁶, et quidem in articulo 26. paragrapho Templa demum, in quorum actuali possessione de facto sunt, Augustanae et Helveticae confessionis hominibus relinquuntur, quod ad omnes regni totius incolas dictae confessionis refertur; item paragrapho In aliis vero comitatibus, utpote Szaladiensis, Veszprimiensis, etc., quod de omnibus, qui in gremio comitatus Veszprimiensis specialiter anno 1681. in actuali usu et possessione templorum seu oratoriorum fuerunt, intelligitur. Porro paragrapho Praeterea in confiniis regni in Tihany, Vásony, Papa, quod specialissime ad oppidum Papa, qua etiam confinium attunc spectat, et exercitium religionis in omnibus his tribus paragraphis liberum declarat, imo corroborat. Ac pro quarto in articulo etiam proxime praecedente 25. eiusdem anni 1681. idem exercitium religionis Omnibus et ubique per regnum, ergo naturali, rectoque sensu etiam Papensibus liberum expresse indigitatur, unde ministri, rectorque nostri non tantum ad alia praetensa articularia (quanquam omnia et singula comitatus Veszprimiensis loca, ubi usus et possessio templorum anno 1681. supererat, pro articularibus habentur) remitti non possunt, sed etiam si alibi contra spem quiete manere non possent, tamen hic juris titulo, nomine articulari securitate frui deberent.

Sed haec omnia eo tantum scopo attingimus, ut clare demonstramus modum procedendi, quem domini comites contra nos instituere coeperunt, esse omni legali fundamento destitutum, et jure tam Hungarico, quam communi vetitum, hinc de jure annullandum, prouti et rationes informationi suae substratas esse irrelevantes, invalidas et nullas, ideo ipsos ad praescriptam juris viam, commissionem quippe articulare, exemplo etiam recentissimorum rescriptorum ab augusta aula emanatorum remittendos et relegandos praevia nostri in integrum restitutione. Nam si leges ideo conduntur, ut serventur, uti firmiter tenemus, omnino articulus 30mus servari debet, profecto regnicolis liberum religionis exercitium juxta articulos 25. et 26. anni 1681. et 21. anni 1687. in dicto 30mo articulo 1715. renovatum et confirmatum, salvum et integrum manere debet. Nec quicquam superest dominis comitibus, quod praetendant, nisi quod iidem articuli Sopronienses essent vel ineffectuati, vel violati, tertium enim non datur. Utrumcunque autem sive violationem nimirum, sive non effectuationem eorundem articulorum Sopro-

¹⁹⁶ A *hibásan*: autoritatus.

niensium anni 1681. sibi praetexant, patet luce meridiana clarius, quod uterque casus ad commissionis eodem articulo 30mo anni 1715. paragrapho Ac si et in quantum medio tempore ineffectuati, vel per abusus, contraventionesque ab utrinque violati essent, per regios et regni commissarios revideantur. diaetaliter ordinatae examen sive forum pertinent, ubi nos quoque in merito causae respondere et fundamenta iurium nostrorum, uti par erit, producere non intermitteremus, nulli dubita[n]tes, quod potissimum interea Sacratissima Sua Majestas sincera hac et humillima informatione nostra clementer intellecta in praecesserto religionis nostrae exercitio per se quoque novissime Posonii perbenigne confirmato nos clementissime conservabit, neque id[eo] quoquam turbari permittet.

MAGYAR FORDÍTÁS

A méltóságos Esterházy József és Ferenc gróf urak és testvérek tudósítása

Noha bizonyára az 1681. év 26. törvénycikkének tartalma annak a komak a közvélekedése által azt sugallta, hogy a győri főkapitánysághoz csatolt többi határvidéki helység között a Veszprém megyéhez tartozó, és öröklött jogon az előterjesztő fent említett grófokat illető Pápa mezővárosban is az akkor arrafelé a keresztény név esküdt ellensége, a török által végrehajtott igen gyakori betörésekkel szemben az ország biztonsága érdekében örökös nemzeti védősereg miatt országgyűlési határozat engedélyezte és tette lehetővé a pápai lakosoknak a helvét hitvallás szabad gyakorlását.

A másik fél világos felterjesztése és Pápa mezőváros helvét hitvallás felé elkötelezett nemeseinek és többi lakosának tudósítása

Az 1. [pontra]

A másik fél állításának az eredete maga is teljesen nyilvánvalóan téves és alaptalan, mert az 1681. évi idézett 26. törvénycikk tartalma szerint a helvét hitvallás szabad vallásgyakorlata nekünk, pápai lakosoknak sohasem végvári katonaság címén lett adományozva. A vallásgyakorlat szabadságát ugyanis ugyanezen országgyűlés előző, 25. törvénycikke mindenkinek és az országban mindenhol engedélyezte és érvénybe léptette, és azelőtt régebben, történetesen az 1681. évben már országgyűlésen törvénycikk¹⁹⁷ erősítette meg. Emellett bárki, aki olvassa ugyanezen 26. törvénycikknek akár a címét, akár a szövegét, kézzelfoghatóan meggyőződhet arról, hogy ugyanez a törvénycikk a templomok és az ezek építésére szolgáló helyek átadásáról szól, és ennek a végén Pápa a többi véghely között van megnevezve, és itt is a templom vagy imaház, mivel eddig ténylegesen birtokoltuk, a paplakkal és az iskolákkal együtt nálunk kell, hogy maradjon.

A méltóságos Esterházy József és Ferenc gróf urak és testvérek tudósítása

Mindazonáltal, mivel a királyság ezen részeinek a törökkel vívott legutóbbi háború révén bekövetkezett sikeres visszafoglalása és a keresztény név esküdt ellenségének leverése után az említett Pápa mezővárosa megszűnt végvidéknek lenni, a végvári katonaság pedig, miután legfőképpen az ő kedvükért és javukra lett megtűrt a helvét hitvallás ezen nyilvános

¹⁹⁷ Az évszám nyilván elírás. A szerző az 1608. évi koronázás előtti 1. törvénycikkre gondolhatott, melyben már szerepel az *omnibus et ubique per regnum* (mindenkinek és az országban mindenhol) kitétel.

gyakorlása, onnan máshová lett vezényelve vagy katonai jellegétől meg lett fosztva, következésképpen, mivel a törvénynek a fentebb idézett 26. törvénycikkben alapként felhozott oka ténylegesen megszűnt, és így ugyanennek a hatása is, a helvét hitvallás vallásgyakorlatának az engedélye és folytatása is meg kell, hogy szűnjön, vagy az artikuláris helyekre kell, hogy visszaszoruljon.

A másik fél világos felterjesztése

A 2. és 3. [pontra].

A gróf urak ezen állítása önmagában már lerombolja az előzőt, mert ott indokként semmi más, mint a végvári katonaság, itt pedig leginkább ez szerepel az országgyűlés által engedélyezett szabad vallásgyakorlat okaként. Ha tehát leginkább, akkor bizonyára nem csak, ahogy a másik fél saját maga is bevallotta. Mert ha a törvény egyik oka megszűnik, miközben vannak más okok is, akkor nem szűnik meg mindegyik, és ebből következően nem szűnik meg az efféle törvény hatálya sem. Egyébiránt azonban ha összedől az alap, a felépítménynek is össze kell dőlnie. Ezt a következtetést pedig a gróf urak alkalmazták ama első állításuk alapján, miszerint állítólag a pápaiaknak a szabad vallásgyakorlat végvári állapot miatt lett megengedve. Azonban ennek az állításnak a semmisségét már megnyugtatóan bebizonyítottuk, hiszen az 1681. évi 25. törvénycikkben a szabad vallásgyakorlat nem kifejezetten, és nem is leginkább végvári állapot miatt, nem is nekünk, nem is bárki másnak név szerint, hanem mindenkinek és bárhol az országban lett visszaállítva. És ezen felül az idézett 26. törvénycikkben az eddig általunk törvénycikk alapján birtokolt templom vagy imaház nálunk maradt, méghozzá hámas címen elrendelve és megerősítve: tudniillik egyrészt közös címen, minthogy az ország magába foglal minket, A templomok csupán, stb. kezdetű paragrafus alapján, másrészt szorosabban és különlegesen, minthogy Veszprém vármegyében lakunk, A többi vármegyében pedig, jelesül Zala, Veszprém, stb. [kezdetű] paragrafus alapján, végül pedig legkiemeltebben és egyedien a véghelyek között Pápa név alatt. Így, amint hogy Pápa ha akár csupán az ország közös neve, akár az ország összes vármegyéjének neve alatt, avagy mindenkinek a neve alatt és bárhol az országban általánosan lenne szerepeltetve, és nem különösképpen Veszprém vármegye neve alatt lenne bennfoglalva, és nem is teljesen kiemelten a véghelyek sorában lenne megnevezve, csak a templom vagy imaház, az iskola és a paplak tényleges birtokában lenne, következésképpen az 1681. évben vallásgyakorlattal rendelkezne (amint vitán felül áll, hogy ezek mind a birtokában voltak), mégis mind a vallásgyakorlat, mind a templombirtoklás szabadságának örvendenie kellene úgy, mint mások mind, akik akkor az egész ország területén ezek tényleges birtokában voltak, mennyivel inkább lesz tehát megerősítve ugyanezen jog egyedi megnevezéssel ismételt és ráadásul harmadszor is.

A méltóságos Esterházy József és Ferenc gróf urak és testvérek tudósítása

Mivel pedig végül is a bekövetkező belső mozgalmak, melyek során ugyanezen hitvallás követői magukat még inkább megerősítették, megakadályozták, hogy a fentebb említett, és az akkor uralkodó császári és királyi felség által egy királyi rendelet és magyarázat erejével kihirdetett törvénycikk tisztességes tartalma kötelező érvényűvé váljon, és ezután egy kegyes királyi nyílt parancs a vallás tárgyában is mindent abba az állapotba rendelt visszahelezni, amelyben a nemrég lecsillapított mozgolódások előtt volt, ezért a végrehajtandó dolgok végrehajtását az akkor még tartó, mostanra pedig már régen befejeződött országgyűlés végéig halasztotta.

A másik fél világos felterjesztése

A 4. [pontra].

Ez a következtetés is a gróf uraknak abból a már megcáfolt feltételezéséből lett levezetve, mely szerint állítólag a vallásgyakorlat Pápa mezővárosának nem másként, mint végvári állapot miatt lett megengedve, de ez a legvilágosabban az ezzel ellenkező 1681. évi 25. és 26. törvénycikk által lett lerombolva és megsemmisítve, de egyébiránt is az állítólag végrehajtandó dolgok másik fél által követelt végrehajtását az 1699., 1700., 1701., 1702. és 1703. évben zajlott belső mozgolódások¹⁹⁸ nem tudták megakadályozni, miután senki nem volt ott. Hogy pedig mi a legutóbbi mozgolódások során¹⁹⁹ a vallás szabadságában magunkat alaposabban megerősítettük volna, az nem várható el, hogy mi ne ragaszkodjunk semmilyen más támpontnál inkább ahhoz, mint ami az 1608. évtől országgyűlési úton már annyiszor meg lett engedve, és legutóbb is Pozsonyban meg lett erősítve. Ha ugyanis a templomok vagy imaházak a vallás gyakorlására az 1681. évi 26. törvénycikkben a véghelyek közt felsorolt helységeknek nem másképp, mint véghelyként lettek volna átadva és meghagyva, és az afféle helységek már az 1699. évben nem lettek volna megfosztva az erődítményektől, akkor 16 évvel később, vagyis az 1715. évben hasonlóképpen a vallás szabad gyakorlásában és a templomok használatában, mint amikor valóban véghelyek voltak, nem lettek volna az országgyűlés által újólapon megerősítve, pedig éppen teljesen ez történt az 1681:25. és 26. törvénycikk megújításával. Ezért emiatt is, amiként a korábban idézett 1681. évi 26. törvénycikk két feljebb sorolt paragrafusából következően is, vagyis A többi vármegyében pedig, jelesül Zala, Veszprém, stb. [kezdetű, és] A templomok pedig a paplakokkal és az iskolákkal együtt maradjanak azoknál, akiknek a valóságos birtokában ténylegesen vannak [kezdetű paragrafusokból következően] világosan kitűnik, hogy a szabad vallásgyakorlat, a templom az iskolákkal és a paplakkal együtt Pápa mezővárosának egyrészt úgy lett megengedve, mint olyan mezővárosnak vagyis helységnek, amely Magyarország királyságában, és különösen Veszprém megyében fekszik, és úgy is, hogy akkor a templomuk vagy imaházuk, iskolájuk és paplakjuk tényleges birtokában voltak.

A méltóságos Esterházy József és Ferenc gróf urak és testvérek tudósítása

Mivel pedig a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 30. törvénycikkének tartalma alapján a közben kiadott nyílt parancsok érvényüket veszítették, és ugyanezen fent említett törvénycikk az ágostai és helvét hitvallású emberek részére vallásgyakorlatukat illetően csupán az 1681. és 1687. évek korábbi megerősítő törvénycikkeihez nyúl vissza, és ezeknek a tisztes tartalmát illetően úgy rendelkezett, hogy az azt követő királyi rendeleteket és magyarázatokat kell betartani, továbbá tudott dolog, és a soproni országgyűlés ama 26. törvénycikkéből világosan kiderül, hogy a fent említett Pápa mezővárosban nem másért, csak akkor fennálló határvidék volta miatt lett megengedve a vallásgyakorlat [...].

¹⁹⁸ A Rákóczi-szabadságharcot megelőző elégedetlenségi mozgolódásokról van szó, melyek hol itt, hol ott tűntek fel országszerte (pl. 1699-ben Nagybánya környékén, 1700-ban Veszprém megyében, 1701–1702-ben Kővár vidékén, Máramaros, Trencsén, Liptó, Szatmár, Ung, Ugocs és Bereg megyékben, 1703-ban pedig Mohács környékén). Magyarország története 1526–1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp., 1962. 335. Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. IV/1. 170.

¹⁹⁹ Ez a kifejezés takarja a Rákóczi szabadságharc (1703–1711) eseménysorát.

A másik fél világos felterjesztése és Pápa mezőváros helvét hitvallás felé elkötelezett nemeseinek és többi lakosának tudósítása

Az 5. [pontra].

Hogy a korábban kiadott legkegyelmesebb királyi nyílt parancsok a 30. törvénycikk által érvényüket veszítették-e, vagy sem, mi itt a kérdésbe nem bocsátkozunk bele, de amint már ismételtlen kifejtettük, a legutóbbi pozsonyi országgyűlésen is törvénnyel megújított és megerősített 1681. évi 25. és 26. törvénycikkre támaszkodunk, melyek a szabad vallásgyakorlatot mindenkinek és bárhol az országban megengedik, és ebből következően a templomok használatában és birtoklásában mindenkit megerősítenek, aki az 1681. évben annak tényleges [birtokában] volt. Ettől a birtoklástól és szabadságtól Ő Szentséges Felsege dicsőséges uralkodása alatt már most megfosztani a pápaiakat, akiknek akkor a templom vagy imaház, a paplak és az iskola ezen birtoklása annyi halmozott címen, ráadásul hűséges szolgálataikért és megérdemelten lett megengedve, igen gyászos dolog lenne.

A 6. [pontra].

Hogy a soproni országgyűlés 26. törvénycikke nem közvetlenül vagy elsődlegesen a vallásgyakorlat szabadságáról szólna, hanem a templomok építéséről, erről bárki kézzelfoghatóan meg fog győződni, aki azt alaposan elolvassa. Ugyanazon országgyűlésnek a vallásgyakorlatról alkotott, Mindenkinek és bárhol az országban megengedve [kezdetű] 25. törvénycikke pedig közvetlenül és kifejezetten Pápáról nem tesz semmilyen kimondott említést, sem úgy, mint mezővárosról, sem úgy, mint véghelyről, ahogyan semmilyen más helységről sem.

A méltóságos Esterházy József és Ferenc gróf urak és testvérek tudósítása

Mindazonáltal egyrészt az épp imént idézett törvénycikk, másrészt a legutóbbi országgyűlés 30. törvénycikke is mindenhol sértetlenül hagyta a földesurak jogát. Ezért Felsőgúntól alázatosan kérvényezték, hogy a feljebb idézett törvények, azon felül királyi magyarázatok és rendeletek rendelkezése és helybenhagyása szerint méltóztassunk meghagyni és megparancsolni, hogy az említett helvét hitvallású imaház, paplak és iskolák, mivel a fent említett grófok uradalmi telkén épültek és működtek eddig, legyenek tőlük visszavéve, továbbá a lelkipásztorok és az iskolamesterek az artikuláris helyekre legyenek visszarendelve.

A másik fél világos felterjesztése és Pápa mezőváros helvét hitvallás felé elkötelezett nemeseinek és többi lakosának tudósítása

A 7. [pontra].

Hogy miben nem lenne sértetlen a gróf urak mint földesurak joga, az ő egyszerű állításukból nem tudhatjuk meg, mert senki sem jelentette be, hogy bámi kárakat okoztuk volna, ahogy kétségtelenül nem is jelenthették.

Hogy pedig a törvénycikk eme kitétele: a földesurak jogának sértetlenül hagyásával mindkét [felet] egyaránt szolgálja-e, és arra is kiterjed-e, hogy joguk vagy lehetőségük legyen a vallásgyakorlat akadályoztatására vagy megváltoztatására is, ez nem derül ki sem az ország törvényeiből, sem azon országgyűlési bizottságok nyilatkozataiból, melyeket részint az 1687., részint pedig az 1715. évben ezen ügyben rendelt felállítani az országgyűlés. És mivel az 1681:25. törvénycikk által mindkét [fél részére] sértetlenül hagyott földesúri jog értelmezése illetve kifejtése máshonnan is nyíltan a vallás ügyében megalkotott 1681. és 1687. évi törvénycikkek foganatosítására irányul, ugyanez a bizottság pedig, mivel még nem alakult meg, ezt a kérdést is meg fogja vizsgálni, ezért, mielőtt még ez ugyanezen királyi és országos

bizottság által ki lenne vizsgálva, és Ő Szentséges Felsége kegyes jóváhagyása révén elintéződne, az egyik és a másik oldal földesurai, vagyis magától érteződően úgy a katolikusok, mint az evangélikusok²⁰⁰ a templomok, paplakok és iskolák elfoglalásának, a vallásgyakorlat, és éppúgy a mesteremberek kézműves foglalkozása akadályoztatásának eme állítólagos jogával nem élhetnek, hanem az 1715. évi 30. törvénycikk ugyanezen paragrafusára szerint várakozniuk kell ugyanezen bizottság [működésének] eredményes lezárásáig; ha és amennyiben az idő múlásával [a bizottság határozatai] hatástalanok maradnának, avagy mindkét fél részéről visszaélések és ellenszegülések sértenék meg, úgy királyi és országos megbízottak vizsgálják felül.

A 8. [pontra].

Úgy tűnik, a gróf urak minden Pápa mezővárosban fekvő telket sajátjuknak követelnek mint földesúri telket, de a dolog másképp van. Mert ismeretes dolog, hogy ugyanebben a városban különféle telkek vannak: elzálogosítottak, szabadok, zálogba adottak, adományozottak, örökre elcseréltek és visszavonhatatlanul eladottak, és olyanok, amelyek még azelőtt, hogy a méltóságos gróf Esterházy család birtokot kapott volna Pápa városában, lettek másokra átruházva, sőt [vannak] még udvarhelyek vagy nemesi telkek is, melyekben semmiféle jog és semmilyen jogból vagy tulajdonból eredő birtoklás nem illeti meg a gróf urakat, következésképpen a gróf urak semmikképpen sem állíthatják, hogy ezek a telkek az ő földesúri joguk alá tartoznak, vagy hogy az ő uradalmi területükön lennének.

A 9. [pontra].

Pápa kétségen felül artikuláris hely, és pedig olyannyira artikuláris, hogy ennél inkább artikuláris az országban aligha található. Négyszeres alapon és címen artikuláris az 1681. évi 25. és 26. [törvénycikkben] ezeken a helyeken megerősítve, és pedig a 26. törvénycikkben A templomok éppen azoknál az ágostai és helvét hitvallású embereknek maradjanak, akiknek a valóságos birtokában ténylegesen vannak [kezdetű] paragrafusban, ami az egész ország összes említett hitvallású lakosára vonatkozik; továbbá A többi vármegyében pedig, jelesül Zala, Veszprém, stb. [kezdetű] paragrafusban, ami mindenkiről szól, aki Veszprém megye testületében különösen az 1681. évben a templomok vagy imaházak tényleges használatában és birtokában volt. Ezután a Továbbá az ország végvidékein Tihanyban, Vázsonyban, Pápán [kezdetű] paragrafusban, ami kifejezetten Pápa mezővárosára vonatkozik addig, amíg az is végvidék, és mindhárom paragrafusban a vallásgyakorlatot szabadnak nyilvánítja és megerősíti. És negyedszerre az ugyanezen 1681. évi, közvetlenül megelőző 25. törvénycikkben ugyanez a vallásgyakorlat mindenkinek és mindenhol az országban, tehát természetes és helyes értelmezéssel a pápaiaknak is kifejezetten szabadnak van kinyilvánítva, ezért lelkészeinket és iskolamestereinket nemcsak hogy nem kell elküldeni más kijelölt artikuláris helyekre - tudniillik Veszprém vármegye minden egyes olyan helysége, ahol az 1681. évben megvolt a templomok használata és birtoklása, artikuláris helynek számít -, hanem ha bárhol máshol is remény híján nyugodtan megmaradni nem tudnának, legalább itt jogosan, törvénycikkre hivatkozva biztonságot kell élvezniük.

De ezeket mind csak azzal a céllal érintettük, hogy világosan megmutassuk, hogy az az eljárási mód, amelyet a gróf urak ellenünk kezdtek alkalmazni, minden törvényes alapot

²⁰⁰ Értsd: az ágostai és a helvét hitvallású evangélikusok, vagyis a mai szóhasználat szerinti evangélikusok és reformátusok.

nélkülöz, és mind a magyar, mind a nemzetközi jog szerint tilos, ezért a törvény szerint megsemmisítendő, amint a tudósításukat alátámasztó okok is hamisak, erőtlenek és semmisek, és a felséges udvarból kiadott legutóbbi leiratok példájára a jog fentebb említett útjára, vagyis a törvényekbeli bizottsághoz kell irányítani és el kell utasítani, minket pedig teljesen a korábbi helyzetbe visszahelyezni. Mert ha a törvényeket azért alkotják, hogy megtartsák, amint mi határozottan tartjuk, akkor a 30. törvénycikket is teljesen be kell tartani, és nyilvánvaló, hogy az országalakóknak az 1681. évi 25. és 26., és az 1687. évi 21. törvénycikk szerint az említett 1715. évi 30. törvénycikkben megújított és megerősített szabad vallásgyakorlatot épen és teljesen meg kell őrizniük. Semmi [állítás] sem állja meg a helyét a gróf uraknak, amit ürügyül felhoznak, hacsak az nem, hogy a soproni törvénycikk vagy hatástalanok, vagy meg lettek sértve, harmadik [lehetőség] pedig nem létezik. De a kettő közül bármelyiket is hozzák fel maguknak ürügyül, ama 1681. évi soproni törvénycikknek akár a nyilvánvaló megsértését, akár a hatástalanságát, a déli napnál is világosabban látszik, hogy mindkét eset az országgyűlés által elrendelt bizottság vizsgálata vagy illetékessége alá tartozik az ugyanazon 1715. évi 30. törvénycikk alábbi paragrafusá [szerint]: És amennyiben idővel nem hajtanák végre, vagy visszaélések és ellenkezések miatt megsértenék, a király és az ország [által kinevezett] megbízottak vizsgálják felül. Ott mi sem leszünk gátolva abban, hogy érdemben feleljünk a vitás kérdésre, és jogaink alapjait, ahogy illendő, elősoroljuk. Senki nem kételkedik afelől, hogy eközben leginkább Ő Szentseges Felsége fog minket a legkegyesebben megvédeni az általa is legutóbb Pozsonyban igen kegyesen megerősített fent említett vallásgyakorlatunkban, miután kegyesen megismerte eme őszinte és igen alázatos tudósításunkat, és nem fogja megengedni, hogy emiatt bárki is háborgasson minket.

(Folytatás a következő számban)

MEZEI ZSOLT

A Pápai Református Kollégium veszteségei a második világháborúban

A MAGYAR ISKOLATÖRTÉNET egyik legsötétebb és legtragikusabb esz-tendeje az 1944/45-ös tanév volt. A front végigsöpört az országon, a német, majd az orosz katonai megszállás, az átvonuló csapatok pusztítása, kegyet-lenkedése, az ország kirablása rettenetes károkat okozott mind emberéletben, mind az iskolák fizikai állapotában. A bombázások, a beszállások, az oktatási intézmé-nyek hadikórházzá alakítása, a tanárok és fiatal növendékek frontra hurcolása, a zsidó származású tanulók és oktatók deportálása megtizedelte az oktatási rendszert. Az iskolákat általában 1944. október 30-án zárták be Rajnis Ferenc, a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének rendeletére. A front áthaladása után — a helyi viszonyoknak megfelelően — általában csonka tanári karral, de elindult a tanítás a sok helyütt romos iskolaépületekben.

A Pápai Református Kollégium intézményeit (teológiai akadémia, gimnázium, kereskedelmi középiskola), valamint a Református Nőnevelő Intézet tagozatait (tanítónőképző, leánylíceum, polgári leányiskola, gyakorló elemi/általános iskola) is érzékenyen érintették a háborús viszonyok. Az 1943/44-es tanév a Vallás- és Közok-tatásügyi Minisztérium 9222/1943. VKM. sz. rendelete értelmében csak november 3-án kezdődött el, s a német megszállás miatt már 1944. április 1-jével véget is ért (8550/1944. VKM sz.) Az órarendet — a rendkívüli viszonyok miatt — az év folya-mán kilencszer (!) kellett megváltoztatni, de a tanárok magas óraszámja miatt a megfelelő beosztást így sem sikerült elérni. Az iskola pincéjében 60–70 személy befogadására alkalmas légoltami helyiséget alakítottak ki, amely legalább a bejáró tanu-lók egy részének elhelyezését lehetővé tette. A tanév utolsó három hónapja a foly-tonos légiriadók jegyében telt, amelyeket az épületben fenntartott állandó rádiószol-gálat előre jelzett. Sokszor előfordult, hogy a tanítást már a délelőtti órákban félbe kellett szakítani, s így akár két-három óráig, vagy egész délelőtt is szünetelt a tanítás. Az egyébként is megrövidített iskolai év így még kurtább lett.

1944. június 10-én a szombathelyi hadtestparancsnokság intézkedése folytán a Kollégium főépületét — a fizika- és természetrajzi szertár, valamint az új tornaterem kivételével — az 528. számú hadikórház céljaira lefoglalták. A taneszközöket és a berendezést el kellett távolítani az épületből. A berendezés nagy részét az Ótemp-lomban raktározták el, a főiskolai könyvtár anyaga az újtemplom padlására és ma-gánszemélyekhez került. A gimnázium és a kereskedelmi középiskola igazgatósága a Nőnevelő Intézetbe költözött át, itt, kényszerű társbérletben, szűkös körülmények között kezdték meg az 1944/45. iskolai tanévet, amely azonban nem tartott sokáig.

Az iskolai évet 1944. szeptember 9-én nyitották meg a nőnevelőben, szeptember 10-étől állandó légiriadók szakították meg az oktatást, majd október 12-én a honvédség a leányinternátust is igénybe vette. A bennlakókat hazaküldték, a helybéliekkel azonban október 28-áig folytatták a tanítást. Ekkor ennek is véget kellett vetni, mert az intézetben hadikórházat rendeztek be. A tanítást csak 1945. április 24-én indították újra (VKM 56.001/1945. sz. rendelet), de az órákat nem az iskolában, hanem a református templomban, az egyház gazdasági hivatalában és tanácstermében tartották.

Az alább idézendő források közül csak az 1947/48. évi kollégiumi értesítők jelentek meg nyomtatásban, a többi csak kéziratos formában maradt fenn. Többek között ez teszi indokoltá közzétételüket, hiszen olyan információkat tartalmaznak, olyan képet festenek a világháború utáni esztendőkké kollégiumi életéről, amelyek más forrásból — lévén azok sok más dokumentummal együtt elvesztek — nem rekonstruálhatók. A tanári testület, amely ezeket a géppel és kézzel írott értesítőket igen nehéz körülmények között elkészítette, ugyanolyan lelkiismeretesen dolgozott, mint a békeévek során. Sajnos, a gimnázium 1944/45. évi értesítője nem maradt ránk (ha készült ilyen egyáltalán), de a nőnevelő intézeté igen, s ebből sok körülmény megismerhető, valamint a későbbiekben — 1945/46, 1946/47 stb. — is számos utalás található a gimnázium 1944/45-ös tanévére vonatkozóan. Jelen közlésünkben a következő értesítőkből idézünk:

- *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai gimnáziumának értesítője az 1945/46. – 1946/47. iskolai évről.* Szerkesztette Rab István igazgató. Pápa, 1946. (gépiratok)
- *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai kereskedelmi középiskolája évkönyve az 1944/45. isk. évről.* Szerkesztette dr. Sándor József mb. igazgató. (gépirat)
- *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai kereskedelmi középiskolája, kereskedelmi leányközépiskolája és a felnőttek kereskedelmi középiskolájának évkönyve az 1945/46. iskolai évről.* Szerkesztette dr. Sándor József mb. igazgató. (gépirat)
- *A pápai református nőnevelő intézet leányliceumának és tanítónőképző intézetének évkönyve az 1944/45. – 1945/46. – 1946/47. iskolai évről.* Szerkesztette dr. Horváth Endre igazgató. (gépiratok)
- *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai főiskolájának — theol. akadémia, gimnázium, kereskedelmi középiskola és a vele kapcsolatos felnőttek kereskedelmi középiskolája, leányliceum, tanítónőképző és gyakorló általános iskola, polgári leányiskola, általános leányiskola és általános fiúiskola — évkönyve az 1947/48. iskolai évről.* Az iskola fennállásának 417. évében szerkesztették: Dr. Benedek Sándor theol. akad., Dr. Hencze Béla gimnáziumi, Dr. Sándor József keresk. középisk. mb., Dr. Horváth Endre leányliceum, tanítónőképző, Ligárt Ida polg., ált. leányisk., Dr. Gergely Ferenc ált. fiúiskolai igazgatók. Pápa, 1948.

I. A KOLLÉGIUM EMBERVESZTESÉGEI

A kollégium főépületében 1996-ban helyezték el azt az emléktáblát, amely a teológiai akadémia, a gimnázium és a nőnevelő intézet azon növendékeinek állít emléket, akik a második világháború borzalmainak estek áldozatul — akár a fronton, akár koncentrációs táborokban. Az emléktáblát az iskola, az öregdiákok és a hozzátartozók közösen állították. Egy évvel később, 1997-ben felvatták Szervátiusz Tibor Kosuth-díjas szobrászművész alkotását, amely a tábla közelében látható.

Az emléktábla felirata:

A PÁPAI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM ÉS NŐNEVELŐ INTÉZET
MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS HŐSI HALOTTAI ÉS ÁLDOZATAI

TANÁROK

CSIPÓ LAJOS
FUTÓ ISTVÁN
KÓRÓS ENDRE
KÓRÓS ENDRÉNÉ
SZAKOLCZAI (PITZE)
GUSZTÁV
TÓTH LAJOS
ZSADON LÁSZLÓ
BARÁTH SÁNDOR
(PEDELLUS)

TANULÓK

BAKÓ JUDIT
BAKÓ LAJOS
BALÁZS JENŐ
BALÁZS JÓZSEF
BALOGH ZOLTÁN
BARABÁS ÁRPÁD
BARANYAY SÁNDOR
BASS TIBOR
BECK ANDOR
BECK DÁNIEL
BECK ISTVÁN
BESS LÁSZLÓ
BIHARI FERENC
BIHARI MÁRTA
BIHARI MIHÁLY
BISCHITZ PÉTER
BODÓ ÉVA
BODOLAY SÁNDOR
BOTH ISTVÁN
BŐHM MIKLÓS
BŐHM PÁL
BŐHM ZOLTÁN
BŐRÖCZKY SÁNDOR

BRUDER ÁGNES
BUXBAUM SÁNDOR
CZUCZOR PÁL
CSÁSZÁR SÁNDOR
CSATÁRI DÉNES
CSILLAG IZIDOR
CSILLAG JÓZSEF
CSONKA LÁSZLÓ
CSUKÁS KÁLMÁN
DEUTSCH BÉLA
DEUTSCH LÁSZLÓ
DEUTSCH MARIANNE
ERŐD JÁNOS
FARKADY LAJOS
FEHÉR MIKLÓS
FELLNER JUDIT
FERENCZY LÁSZLÓ
FITTLER SÁNDOR
FODOR ISTVÁN
FODOR TIVADAR
FRANKL IMRE
FÜLÖP SÁNDOR
GÁNCSS GYULA
GÁSPÁR JÓZSEF
GEÖBEL LÁSZLÓ
GRÜNBAUM IMRE
GUTTMANN SÁNDOR
HERCFELD SÁNDOR
HIRSCH JENŐ
JAKOB IBOLYA
JERFFY ERVIN
JÓKAY-IHÁSZ MIKLÓS
JURICKAY SÁNDOR
KAISER KATALIN
KÁJEL JÓZSEF
KALMÁR ZOLTÁN
KALOCSAI ISTVÁN
KÁNTOR GYULA

KARDOS JÓZSEF
KARDOS KÁROLY
KAUFMANN ÁRPÁD
KAUFMANN ELEMÉR
KAUFMANN JUDIT
KELLNER LÁSZLÓ
KEMÉNY TAMÁS
KÉMERI NAGY IMRE
KENDE MAGDOLNA
KENDE MÁRTA
KEREKES KÁROLY
KERTI JÓZSEF
KIS KÁROLY
KISS DEZSŐ
KISS GÁBOR
KISS TIVADAR
KISS ZOLTÁN
KLEIN BÉLA
KLEIN MIKLÓS
KOHN MIHÁLY JENŐ
KOREIN ANNA
KOREIN GYÖRGY
KOVÁCS ZOLTÁN
KOVÁTS IVÁN
KOZMA ISTVÁN
KURDY LÁSZLÓ
KÜRSCHNER ZSUZSA
LANTAY VINCE
LÁNYI JENŐ
LÁNYI JENÓNÉ
LÁSZLÓ JÁNOS
LÁSZLÓ SÁNDOR
LEIPNIK ÁGNES
LÓWY PÁL
MÉCS (MITS) KORNÉL
MÉSZÁROS LÁSZLÓ
MÉSZÁROS MIKLÓS
MIKOLÁS ANDOR

MIKOLÁS BÉLA
MOLNÁR ELEK
MOLNÁR ELEK
MÓRI KÁLMÁN
NAGY FERENC
NAGY JÁNOS
NAGY JENŐ
NAGY KÁROLY
NAGY KORNÉL
NAGY LÁSZLÓ
NAGY LÁSZLÓ
NEMES ISTVÁN
NÉMETH ISTVÁN
NÉMETHI FERENC
NEULANDER ÁGNES
NEUMANN BENŐ
NEUMANN GÁBOR
ÓLÉ GYULA
OSVÁTH IMRE
PAP KOVÁCS FERENC
PÁPAI LAJOS
PARAG ISTVÁN

PATAKY LÁSZLÓ
PÉTER JÁNOS
PETHŐ ENDRE
POLITZER JÓZSEF
RADNAI LÁSZLÓ
S. RÉDEY ISTVÁN
RÉPÁSI CSÁKI JÁNOS
ROSENBERG JÁNOS
SAS JÓZSEF
SCHMIDT BÉLA
SCHMIEDEK FERENC
SCHULZ FERENC
SEBESTYÉN BÉLA
SELINKÓ OTTÓ
SIMÓ PÁLINKÁS LÁSZLÓ
SOMLÓ ELEONÓRA
SOMOGYI LAJOS
SOMOGYI ZOLTÁN
SONNENFELD SÁNDOR
STEINER PÁL
STEINER VERONIKA
STEINER VILMOS

STEPHAICH TIBOR
SZALAI FERENC
SZALAY SÁNDOR
SZÉKELY GYULA
SZELESTEI ZOLTÁN
SZILASSY SÁNDOR
SZOKODI ELEK
TAKÁCS MIKLÓS
TAPSONYI KÁLMÁN
TARR ISTVÁN
TATAY SÁMUEL
TÓTH ISTVÁN
TÖMBÖL JÓZSEF
TÖRÖK LAJOS
TÖRÖK MIHÁLY
TÖRZSÖK LÁSZLÓ
TROMBITÁS VILMOS
VARGA SZILÁRD
VÖDRÖS FERENC
WEITZNER TAMÁS

ÁLLÍTTATTÁK:
AZ ISKOLA, AZ ÖREGDIÁKOK ÉS A HOZZÁTARTOZÓK.
1996.

„MEGFOGYVA BÁR, DE TÖRVE NEM,
ÉL NEMZET E HAZÁN.”
VÖRÖSMARTY MIHÁLY: SZÓZAT

II. A KOLLÉGIUM ANYAGI ÉS TÁRGYI VESZTESÉGEI

TEOLÓGIAI AKADÉMIA ÉS GIMNÁZIUM
1945/46

Az iskola épülete. A múlt iskolai év hányattatásai, széttagoltsága után a tanítást végre saját épületünkben kezdhettük meg, sőt vendégül fogadtuk a ref. leányliceum-tanítónőképző intézetet és a ref. polgári leányiskolát is. A sok gondban és költségben, mellyel az épület elpusztult bútorainak, üvegezésének, legszükségesebb használati tárgyainak pótlása járt, segítségünkre volt a VKM is, az intézet részére kiutalt dologi államsegélyekkel, de még mindig sok a hiány a felszerelésben.

Az iskolai munka az állami tanterv szerint folyt megszakítás nélkül, kivéve a január 20–február 28-ig terjedő időszakot, amikor a szűkös fűtőanyag volta miatt át kellett térnünk a minden másnapos tanításra. (...)

1. *Könyvtárak.* Az intézet valamennyi ifjúsági könyvtára teljesen megsemmisült. Az újjászervezés munkáját egyelőre csak azzal lehetett megindítani, hogy felhívtuk

az ifjúságot arra, hogy könyvgyűjteményéből ki-ki önkéntes adományokkal járuljon hozzá az ifj. könyvtárak helyreállításához. A főiskolai könyvtár, mely egyúttal tanári könyvtár is, kb. 25%-os kárt szenvedett. Megmaradt állománya még mindig különböző helyeken elraktározva rendezetlen helyeken van.

2. *Szertárak.* Az intézet valamennyi szertára teljesen megsemmisült. (...) [*Gimnáziumi értesítő, 1945/46. 6-7.*]

Fiúinternátus. Az internátus az 1945/46. isk. évben is működött Szűcs Dezső internátusi felügyelő-tanár vezetése alatt. (...) Az internátus működésével kapcsolatban mély hálával emlékezünk meg azokról a nagyrészen falusi kisgazdákról, akik az intézet tüzifájának beszállítását díjmentesen végezték. (...) [*uo. 44.*] (...) A bombázás okozta károk helyrehozása az anyagi eszközök elégtelensége miatt csak lassan halad előre. Az internátusi főépület kb. 1/4 része még az egész tanév folyamán tetőcserép nélkül volt. Egyébként is egész épület tetőzetének helyrehozása még igen jelentékeny munkát, költséget igényel. Ezenkívül még több súlyos kár vár helyrehozásra. A legszükségesebb ablaküvegezés megtörtént. Reméljük, hogy a jövő tanévben a károk helyrehozása terén több eredményről számolhatunk be. [*uo. 45.*]

Főiskolai köztartás. A háborús események következtében megsemmisült a köztartás egész felszerelése és berendezése. A rendkívüli nehézségek ellenére az iskolai év kezdetén mégis megindult az étkezés 70 fő részvételével, akinek száma a tanév folyamán 150-re emelkedett. Ingyenes lehetőséget ezidén senkinek sem tudott nyújtani a köztartás, minthogy kizárólag a fejadagonként beszállított természetbeniekre volt utalva. Ez havonta a következő volt: 13 kg kenyérliszt, 5 kg finomliszt, 1 kg zsír vagy olaj, 15 db tojás, 2 kg bab, 20 kg burgonya, 1 kg szalonna vagy ennek megfelelő egyéb élelemcikk és pénzhozzájárulás, melynek összege szeptemberben 500 P volt. Pénzfizetés alól a terítők mentesültek. [*uo. 45-46.*]

1946/47

Az iskola épületét a tanév folyamán a még szükségessé vált javításokkal teljesen alkalmassá tettük a tanítás zavartalan folytatására. A kályhákat mindenütt pótoltuk. A vízvezeték és a világítási hálózat is tervszerű és gondos javítás alá került, ami természetesen az ifjúság magatartására és egészségi állapotára is igen jótékony hatást gyakorolt. A javítások és pótlások kb. 35.000.- Ft-ba kerültek. Az üvegezés azonban a belső üvegezéssel azonban még kiegészítendő. Padokban is számottevő hiány van, de ezeket az épületünkben iskolázó nőnevelő intézet padjaival sikerült kellő számmra emelni. Egyéb még szükséges apróbb iskolabútorok beszerzése folyamatban van. A reálgazdagság kifejlődésével a szétváló osztályok számára mindig nehezebb lesz termet biztosítani. [*Gimnáziumi értesítő, 1946/47. 10.*]

...örömmel kell megállapítani, hogy ifjúságunk nagy lelkesedéssel ajánlotta fel segítőkészségét és végezte munkáját a háborúban elpusztult testvér Nőnevelő-intézet újjáépítésében. Osztályonként 800-1000 munkaóra felajánlásával és teljesítésével jelentős mértékben hozzájárultak a testvérintézet megmentéséhez. [*uo. 11.*]

A helybeli tanulók a nyári szünet alatt nagy buzgósággal segédkeztek a főiskolai könyvtár szétszórt anyagának összehordásában, valamint az intézeti szertárak rendezésében. [uo. 11.]

Könyvtárak, szertárak. A III. osztály osztálykönyvtára részben az olvasás céljaira az iskolai év tartamára önkéntesen felajánlott és begyűjtött szépirodalmi és ism. terjesztő munkákból, részben az osztály tanulóitól önkéntesen megajánlott egy forintos havi adakozásból vásárolt munkákból tevődött össze. A csak olvasásra felajánlott és a tanulók tulajdonát alkotó könyveket a tanulók az isk. év végén visszakapták: a közadakozásból vásárolt s továbbra is az osztály vagyonát alkotó művek száma 18 darab. A IV. o. osztálykönyvtára a háborús események következtében teljesen megsemmisült. A költségvetésben biztosított 200 Ft értékben 22 db új könyvet vásároltunk. A fiúk adományoztak 8 db könyvet. A gyarapodás tehát 30 db. A főiskolai nagykönyvtár állománya még nem állapítható meg. Az 1946-47. évben 88 kötettel gyarapodott. [uo. 12.]

Fizikai szertár. Kezelője Vásárhelyi Károly r. tanár. A háborús események következtében a fizikai szertár a szaktanárok beclése szerint mintegy 90%-os kárt szenvedett, a megmaradt szerek is több-kevesebb javításra szorulnak. A még használható eszközök rendezése és üveges szekrényekbe való elhelyezése már megtörtént, de még nem állítottuk össze. A fizikai előkészítő bútorzatát kijavítottuk, a szekrényeket beüvegeztettük, a még rendelkezésünkre álló összeget a megmaradt eszközök egy részének kijavítására fordítottuk. A szertár javára rendezett majális tiszta jövedelmének (523 Ft) felhasználása nagy segítséget jelentett. Gyarapodás: 1 db aneroid barometer 40 Ft értékben.

Rajz szertár. A rajz szertár kb. 90%-ban elpusztult. Megmaradt a könyv és bútorállomány 80%-a. az újjáépítés terén a plakátgyűjtés volt jelentős, bútorok rendbehozására 232 Ft-t, könyvbeszerzésre (17 db) 125.- Ft-t költöttünk.

A természetrajzi és vegytani szertár összegyűjtése folyamatban van. a rendezés és az állomány újra megállapítása megfelelő szekrények hiánya miatt még nem volt lehetséges.

Testnevelési szertár. A háború előtt az iskola két korszerűen berendezett, nagyméretű tornateremmel rendelkezett, s a szertári állomány minőség, mennyiség és érték tekintetében az első helyen állt az egész ország középfokú iskolái között. A harcok folyamán azonban ennek a mintaszerű felszerelésnek legalább 60%-a megsemmisült. A gondos és az egész környékre kiterjedő tervszerű utánjárással visszaszerzett szertári anyagból mindamelllett az egyik termet a tanév elején már kellően be lehetett rendezni, ami nemcsak a gimnázium, hanem további 7 testvériskola zavartalan testnevelési munkáját is biztosítani tudta. Gyarapodás a tanév folyamán: 8 ugrózsámoly, 1 ugrószekrény, 1 tomaló, 2 tornaszőnyeg behuzattatása vászonnal, a megrongált udvari tornaállvány és 1 rádió hangerősítő készülék megjavíttatása, 7 mászópózna felszerelése. Újabb beszerzések: 1 időmérő óra, 2 rugólabda, 2 asztalitenisz-háló, 8 fabábu, 1 diszkosz, 1 gerely, továbbá labdák, ugrólécek és egyéb apró szerelések összesen 2500 Ft értékben.

Történelem-földrajzi szertár. A szertár berendezése és állománya jóformán teljesen elpusztult. A berendezésből megmaradt 6 db térképtartó szekrény javítható állapot-

ban, továbbá 2 szekrény-alsórész, amelyek szakkönyvek és szemléltetőképek elhelyezésére szolgáltak. A könyvtári maradvány ezidő szerint nem állapítható meg, mert az esetleg megmaradt könyvek a Főisk. Könyvtár megmentett értékeivel összehalmozva, még rendezésre várnak. Igen súlyos veszteség érte a térképgyűjteményt, melynek állománya a pusztulás előtt 335 db volt, éspedig 115 db történelmi iskolai falitérkép és mintegy 220 db földrajzi falitérkép. Ezekből elég jó vagy némileg használható állapotban maradt 19 db magyar történelmi iskolai falitérkép, 11 db egyetemes tört. falitérkép és 22 db földrajzi falitérkép. Megmaradt továbbá 1 db globus rézmeridiánnal, használható állapotban. A szemléltetőképek teljesen elpusztultak. Vétel útján beszereztetett 6 db isk. falitérkép vászonra húzva, lécekkal, éspedig 3 db egyetemes történelmi falitérkép és 3 db földrajzi falitérkép 625 Ft értékben.

Zenei szertár. A háború alatt megsemmisült zenei szertár az 1946/47. isk. évben 760,87 Ft értékben gyarapodott. Hangjegyállványokat, kottákat, zenei szakkönyveket szereztünk be. Adományként 2 db hanglemez kaptunk. A zenei szertár értéke kb. 3000 Ft. [uo. 13–15.]

Fotóköz. A tanév második felében alakult újjá a „Fejes Zsigmond főiskolai fotóköz.” A háború előtt szép eredményekkel működő fotóközt a semmiből kellett újjáteremteni, minthogy minden felszerelése megsemmisült. [uo. 17.]

Képzőtársaság. (...) Március 15-én a helybeli demokratikus ifjusági szervezetekkel egyetértésben műsoros délutánt rendezett, melynek jövedelmét az ugyanazon nap estéjén lefolyt zártkörű táncmulatság jövedelmével együtt nagyrésztben az elpusztult képzőtársasági könyvtár gyarapítására fordította. (...) A könyvtár gyarapítása — vásárlás útján — 30 kötet, 29 mű. A Képzőtársaság készpénzvagyonra 627,70 Ft. [uo. 18-19.]

Füüinternátus. Az internátus fenntartója a Dunántúli Ref. Egyházkerület s 70 férőhellyel rendelkezik. A várszerű, hatalmas falakkal épített internátusi épületben, amelyből a magyar szabadság és függetlenség történelmi levegője áramlik, egészséges, világos és száraz helyiségei vannak. Az utóbbi háborús idők bombázási kárai mintegy 20.000 Ft költséggel jórészt helyrehozták, s így az épület tetőzete most már kielégítő s az erősen sérült két internátusi szoba is a jövő tanévre már használhatóvá válik. Azonban még elég jelentékeny sérülések, hiányok vannak, amelyeknek helyrehozása, pótlása komoly anyagi áldozatot igényel. [uo. 55.]

(...) Úgy nevelési, mint fegyelmzési szempontból komoly hiányt jelentett az a körülmény, hogy egy összejöveteli és szórakozóhelyiség nem állott a növendékek rendelkezésére, mert az ilyen célra használható helyiségben immár két év óta a Főisk. Könyvtár egy jelentős része fekszik. [uo.]

Főiskolai Köztartás. (...) Súlyos terhet jelent az intézmény épülete tetőzetének, ajtóknak, ablakoknak, vízvezetékálózatának javíttatása, ablakok beüvegezése. Sok nehézséget okoz a konyhafelszerelési tárgyak, edények hiánya. A legszükségesebbeket minden nehézség ellenére sikerült megjavíttatni, illetve pótolni. Az épületet érintő javításokra és pótlásokra fordított összeg 4137 Ft. Az étkezési és konyhafelszerelésre 3880 Ft-ot költöttünk: evőeszközök, tálak, tányérok, serpenyők stb. beszerzésére. Ezzel a költségvetési kerettel folytatjuk tovább a köztartás újjáépítését. [uo. 60.]

Ifjúságunk egy része a nyár folyamán önkéntes munkavállalással részt vett a Bakonyér szabályozásában, medrének kitisztításában, szept. 30-án 10 tanulónk részt vett a Nőnevelő-intézet romeltakarításában. (...) A gimnázium tanulói a Nőnevelő-intézet újjáépítéséért a megajánlott 4000 óra helyett 8000 munkaórát dolgoztak és gyűjtőíves gyűjtések által 1300 Ft-ot gyűjtöttek számára. A főiskolai 48-as bizottság közös munkatervének megvalósításaképp a pápai szekeres gazdák közreműködésével részt vettek a romeltakarításban és a Nőnevelő-intézet rendbehozatalában. (...) Az intézet két helyiségét lakhatóvá tették az altiszt számára. Segédkeztek a főiskolai könyvtár rendezésének és katalogizálásának mindmáig folyó nagy munkájában, valamint a szertárak rendbehozatalában. A legációk jövedelmeiből a nagylegátusok 5 Ft-ot, a kislegátusok 3.– Ft-ot ajánlottak fel három éven keresztül a Nőnevelő céljaira. [*Gimnáziumi értesítő, 1947/48. 19.*]

Az épület az utolsó évben sorozatosan végzett javító és pótló munkálatok eredményeként használható és a nevelő-oktató munka céljainak megfelelő állapotban van. (...) A legutolsó esztendei pótlási munkák különösen a világítás továbbfejlesztésében és az üvegezési munkálatokban nyilatkoztak meg. A lámpák fényerejét növeltük és egyeseket a szükségeshez mérten lennebb eresztettünk. Végre belső üvegezést kaptak az irodai helyiségeken és tanári szobákon kívül az északi-szányi tantermek. A pótló- és javítómunkálatokra az üvegezés által igénybe vett 8000.– Ft beleszámításával kb. 33.000.– Ft-ot költöttünk. Bútorzat szempontjából — bár egy-két szertári szekrényt rendbehozattunk — szekrényekre, székekre s újabb típusú padokra, valamint fogasokra és az igazgatói iroda teljes újjárendezésére volna szükség. Különösen szükség volna 100 db támlás székre, melynek hiánya ünnepélyek, szülői értekezletek stb. alkalmakor az összes rendelkezésre álló s tantermekben és irodákban megoszló 49 székünk megléte mellett erősen érezhető. Ami a kisebb, de a nevelő-oktatáshoz nem csekélyebb jelentőségű felszerelési tárgyakat illeti: csaknem 100%-ban megsemmisült faliképek, szemléltető eszközök pótlása még nem történt meg. A VI. osztály termében lévő 7-8 görög-római tárgyú képen s az újabban előkerült irodalomtörténeti szemléltető-képeken kívül csak az ev. hittanteremben lévő néhány, a reformáció útját és terjedését szemléltető igénytelen kivitelezésű falikép áll rendelkezésünkre. [uo. 24.]

Könyvtárak, szertárak.

A gimnáziumban a háború előtt a következő iskolai könyvtárak voltak:

- a.) iskolai kézikönyvtárak (osztályonként I-IV. osztály számára)
- b.) kötelező olvasmányok könyvtára
- c.) képzőtársasági könyvtár
- d.) szertárak szakkönyvtárai
- e.) cserkészcsapat könyvtára
- f.) a tanári kézikönyvtár, mely a főiskolai könyvtár anyagának e célra megfelelő köteteiből tevődött össze.

A rendezés alatt álló főiskolai könyvtár kivételével és a főiskolai képzőtársasági könyvtár mintegy 100 kötetének kivételével a fennmondott könyvtárak mind megsemmisültek a maguk teljes egészében. A jelenben tehát a legszükségesebb tanári kézikönyvtárunk sincs, amely a tanárok önellenőrzéséhez, órára készüléséhez és továbbképzéséhez elengedhetetlen. Nem tudunk tanulóink kezébe könyvet adni, még a legszükségesebb irodalmi (házi) olvasmányokat, a magyar klasszikusokat sem; jó, ha a szaktanár egyet-egyed elő tud keresni belőlük a maga használatára. Az ifjúság olvasókedvét az elmúlt években kis, önkéntes adakozásból összehordott osztálykönyvtárakkal próbáltuk megoldani; ezeken kívül e célra még legfennebb az 50–60 kötetnyi gyarapodást elért, de 200 kötetet meg nem haladó, eredetileg képzőtársasági könyvtár (maradvány) szolgál, melyet a Képzőtárs. a legutolsó esztendőben a gimnáziumi 48-as önképzőkörnek adományozott. A főiskolai könyvtár veszteségei és rongálódásai — és így a tényleges jelenlegi állománya sem — még nem állapíthatók meg.

a.) *Történelem-földrajzi szertár*: Kezelője Szűcs Dezső. A történelem-földrajzi szertár megmaradt és eddig előkerült anyaga az 1946/47. évi gyarapodással együtt az év folyamán rendezést nyert, s a leltár is elkészült. Az 1947/48. iskolai évben szertári gyarapodás nem történt (...)

b.) *Természettajzi és vegytani szertár*: Kezelője Varga László. A szertár a legutóbbi időkhöz teljesen romokban volt. A szekrények hiánya miatt a rendezési munka sem indulhatott meg. Folyó iskolai évben helyreállítottunk a természettajzi szertár számára 2 db nagy szekrényt és a vegytani szertár számára 1 szekrényt. Így a rendezés munkája is megindult, és a szertári állományról hozzáférhetőlegesen leltárunk is van. E szerint a term. rajzi szertár állománya 197 db, 3603 Ft értékben, a vegytani szertár eszközeinek és anyagainak értéke 1325 Ft, összesen (bútorzat nélkül) 4928 Ft.

c.) *Fizikai szertár*: Kezelője Vásárhelyi Károly. A szertár állománya a háborús események következtében mintegy 90%-ban megsemmisült. A szertár újjászervezése a folyó iskolai évben a nagy veszteségek és csekély pótlások ellenére is szépen megindult. Javításokat végeztünk és eszközöket gyűjtöttünk; ezekben a tanulóifjúság is részt vett. A meglévő eszközök leltározása megtörtént. A szertár használható állománya 1948. június 30-án 346 db 9406 Ft értékben. Új beszerzés ebből 22 db, 910 Ft értékben. Nagy akadály minden munkában, hogy mind a szertárban, mind az előkészítésben az összes munkaasztalok hiányoznak, és hogy az előadóteremben nincs kísérleti asztal.

d.) *Rajzszertár*: Kezelője Tóth Sándor. A bútoroknak és a könyveknek 20%-a, az egyéb szertári tárgyak 90%-a megsemmisült. A meglévő anyag rendezést nyert és leltározott. Az 1947/48.évi gyarapodás néhány eszköz, továbbá 9 db művészeti könyv és füzet és a Szabad Művészet új évfolyama összesen 233,64 Ft értékben. Ebből 1 db népi faragás és a *Souvenir of Egypt* c. mű Nagy Á.VII. o. t. és *Az ókor csodái* Hegedűs S. V. o. t. ajándéka.

e.) *Zenei szertár*: Volt kezelője Szabó Sándor. A háború alatt csaknem teljesen megsemmisült zenei szertár az 1946/47. iskolai évben 260,87 Ft értékben gyarapodott. Hangjegyállványokat, kottákat, zenei szakkönyveket szerzett be és adományképp 2 hanglemez kapott. Az utolsó iskolai évben a szertár anyagában változás nem

történt. Jelenlegi állománya: hangszerek, kellékek 93 drb, könyvek, folyóiratok 16 drb, énekkari művek 303 drb, zenekari művek szőlődarabok 21 drb, egyéb művek 6 drb, összesen 439 drb, 3000 Ft értékben.

f.) *Testnevelési szertár:* Kezelője Kovács Lajos. A háború előtt az iskola két korszerűen berendezett nagyméretű tornateremmel rendelkezett s a szertári állomány mennyiségi, minőségi és érték tekintetében az első helyen állt az ország középiskolái között. A háború folyamán azonban ennek a mintaszerű felszerelésnek legalább 60%-a megsemmisült. A gondos és egész környékre kiterjedő utánjárással visszaszerzett szertári anyagból mindamelllett az egyik termet az 1946/47. tanév elején már kellően be lehetett rendezni, az 1947/48. iskolai évben pedig üzembe helyeztük a második tornatermet is. (...) A második tornaterem fűtési és világítási berendezésének és padlózatának rendbehozása kb. 1000 pft-ba került. A megjavított felszerelési tárgyak a következők: 2 drb vaskorlát, 2 drb tornaszőnyeg, 2 drb tornapad, 2 drb gyűrűhinta, bordásfalak, 1 drb tornagerenda kb. 1800 Ft értékben. Újabb beszerzések: 2 drb szellőztető motor, vívószerk, különféle labdák stb. 1600 Ft értékben. [uo. 27–28.]

KERESKEDELMI KÖZÉPISKOLA

1944/45

A tanítást az év elején a ref. nőnevelőben kezdtük meg. Itt tanítottunk 1944. október 29-ig, amikor a 9700/1944. sz. VKM. r. a további intézkedésig minden tanítást ideiglenesen megszüntetett. Az igazgatói iroda továbbra is a ref. nőnevelőben maradt. Innen 1945. április 25-én költözött át a ref. Ókollégiumba, mert a nőnevelőt az orosz hadsereg kórházi célokra teljesen igénybe vette. Az Ókollégiumban 3 tanteremben folyt a munka, mégpedig egyik héten délelőtt, a másik héten délután. Ugyanitt működött a ref. gimnázium is. A délelőtti és délutáni váltogatásra a gimnáziummal való közös tanteremhasználat miatt volt szükség. (...) [Kereskedelmi ért. 1944/45. 1.]

A/ Könyvtárak

1. *Tanári szakkönyvtár.* A 84 kötetből álló igen értékes tanári szakkönyvtár csaknem teljesen megsemmisült. Csupán néhány jogtudományi, számviteli, kereskedelmi számtani, közgazdaságtudományi tudományos könyv maradt meg Sándor József lakásán.

2. *Kereskedelmi középiskolai segítő egyesület.* Több mint 440 kötettel rendelkezünk. ezeket még 1944. szeptember hó végén, az iskolai munka kezdetén használatra szétosztottuk az arra érdemes tanulók között. Sajnos, tankönyveink több mint 90%-a elveszett.

3. *Ifjúsági könyvtárunk éppen indulóban volt.* Minden reményünk megvolt az önálló kereskedelmi iskolai ifjúsági könyvtár felállítására. A közbejött események terveink megvalósításában eddig akadályoztak. Azonban erősen hisszük, hogy ifjúságunkat már a legközelebbi években a legkötünőbb könyvekkel tudjuk ellátni.

B/ Szertárak

1. *Gyakorló iroda.* A gazdag gyakorlóirodai szertárunk csaknem teljesen megsemmisült. Ügyirataink, okmányaink és egyéb gyűjteményünk teljesen megsemmisült. A 25 írógépből 14 maradt. Ebből is egy a püspöki hivatalban, egy pedig a gimnázium irodájában állt használatban. A kereskedelmi gépírás tanítására csak 12 db gép áll rendelkezésre. A gépek megtartása leírhatatlan küzdelembe került. Megmaradt (rongált állapotban) a sokszorosító gép és az összeadó és kivonó gép is. Ezeket az írógépekkel együtt Sándor József és Gáti Samu őrizték mind a mai napig, kielégítő sikerrel. A szertár őre: Sándor József.

2. *Az áruismereti és vegytani szertár teljesen megsemmisült.*

3. *Fizikai szertárunk nem is volt.*

4. *Földrajzi szertárunk nem volt.* Csupán néhány térképpel rendelkezett iskolánk. Ebből két darabot ma is használunk.

5. *Testnevelési szertárunk nincsen.* A gimnáziumét használtuk, míg erre mód nyílt. Ebben a hézagos esztendőben csak a szabadban tornáztunk minden tornaszer nélkül. A gimnázium testnevelési szertára csaknem teljesen megsemmisült. [uo., 4-5.]

1945/46

(...) A kereskedelmi leányközépiskola megnyitása. Iskolánk vezetősége ismerve a helyi viszonyokat és kulturális szükségleteket, a harcok beszüntetése után nyomban tárgyalásokat kezdett V. K. M.-rel a keresk. leányközépiskola érdekében. A V. K. M. 38076/1945. IV. ü. o. sz. rendeletével a magyar keresk.- és közlekedésügyi miniszterrel egyeztetően tudomásul vette a keresk. leányközépiskola megnyitását. (...)

Felnőttek kereskedelmi középiskolája. A Magyar Kereskedelmi és Közlekedésügyi Miniszter Úr 30925/1945. I/1. sz. rendeletével a V. K. M.-rel egyetértésben engedélyezte a felnőttek keresk. középiskolájának megnyitását. (...)

A keresk. középiskola a kollégium második emeletén kapott elhelyezést. Az új épületszárnyban 3 tantermet és egy kisebb szobát, a régi oldalon pedig 2 tantermet kapott. A régi épületrészben kapott két tanterem közül a kisebbet gépíróteremnek használjuk. Az új szárnyban kapott kisebb szobát tanári szobának és egyben igazgatói irodának is használjuk. Az igazgatónak külön irodája nincsen. A testnevelési órákat a gimnázium tornatermében tartottuk. A fizika és a vegytan-áruismereti órákat egész évben az osztálytermekben tartottuk meg, mert a hadműveletek következtében minden szemléltető és kísérleti eszközünk megsemmisült. A tantermek kicsinyek és így egy kivételével a célnak csak nehezen felelnek meg. Elhelyezésünk tekintetében sok a kívánni való. [*Kereskedelmi ért.* 1945/46. 1.]

A/ Könyvtárak

1. *Tanári szakkönyvtár.* A 84 kötetes értékes szakkönyvtárból csak néhány példány maradt meg.

2. *Segítő egyesület.* Jelenleg nincsen könyve. A régi könyveket beszolgáltattuk, újakat pedig a nagy drágaság miatt nem vehettünk.

3. *Ifjúsági könyvtár.* Ebben a könyvtárban 12 db könyv van, a többi megsemmisült.

B/ Szertárak

1. *Gyakorló iroda.* Ügy- és okirattárunk teljesen megsemmisült. Az írógépek száma 20, ebből 1 db a püspöki hivatalban, 1 db a gimnáziumi igazgató irodájában, 1 pedig a ref. polgári leányiskola igazgatói irodájában van használatban. Üzemképes a sokszorosítógép is. Az ügy- és okiratok gyűjtését ismét megkezdtük. A szertár őre Gáti Samu.

2. *Áruismereti és vegytani szertár.* Ez megsemmisült. Csupán két textilvizsgáló mikroszkóppal és 3 db fajsúlymérővel rendelkezünk.

3. *Fizikai szertár.* Korábban a gimnáziumét használtuk. Mivel ez megsemmisült, a fizikát kísérletek nélkül tanítjuk.

4. *Földrajzi szertár.* Csupán 1 db térképpel rendelkezünk.

5. *Testnevelési szertár.* Korábban a gimnáziumét használtuk. Jelenleg tornaszerek nélkül dolgozunk. [uo., 8. p.]

1946/47

Iskolánk a Ref. Koll. második emeletén nyert elhelyezést. 4 tanterem, 1 gépíróterem és 1 kis tanári szoba áll rendelkezésünkre. Az elhelyezés nagyon szűkös és kényelmetlen. A tanári szoba egyúttal igazgatói iroda is. A Kollégium tornatermét a nagy lefoglaltság miatt csak mérsékeltten vehettük igénybe. — Fizikát és vegtant a rendes tantermekben tanítottunk, miután a szükséges berendezésnek csak igen csekély töredékével rendelkezünk. Az őszi és tavaszi időszakban délelőtt a fiúk, délután pedig a lányok jártak iskolába. a tél közepén fordított volt a helyzet. [uo. 3.]

A/ Könyvtárak

1. *Tanári szakkönyvtár.* A megmaradt készlet részben vétel, részben ajándék könyvekkel annyira szaporítottuk, hogy ma már 180 kötettel rendelkezünk és a könyvek értéke meghaladja a 3500 Ft-ot.

2. *Segítő egyesület.* 30 db tankönyve van. A készletet évről-évre szaporítjuk.

3. *Ifjúsági könyvtár.* 28 db kisebb értékű könyve van.

B/ Szertárak

1. *Gyakorló iroda.* Ügy- és okirattárunk megsemmisült. Írógépeink száma 22. Ebből nem használható 4. Egy Standard sokszorosítógéppel is rendelkezünk. A szertár őre Gáti Samu.

2. *Áruismereti és vegytani szertár.* Ez megsemmisült. Csupán 2 textilvizsgáló mikroszkóp és 3 db fajsúlymérő maradt meg. Különféle eszközöket és vegyszereket 200 Ft értékben vásároltunk. Áruismereti célokra több értékes mintát és anyagot gyűjtöttünk. A szertár őre Zimányi Alajos.

3. *Fizikai szertár.* Korábban is közös volt a gimnáziummal. A túlnyomórészt megsemmisült berendezést most pótoljuk. Új beszerzésünk értéke 232 Ft. Egyszerűbb kísérleti eszközöket tanulóink házilag állítottak elő. A szertár öre Bacskay Sándor.

4. *Földrajzi szertár.* Közös a gimnáziummal.

5. *Testnevelési szertár.* Közös a gimnáziummal.

1947/48

A/ Könyvtárak

1. *Tanári szakkönyvtár.* Folyó tanévben 36 kötettel gyarapodott 448,10 Ft értékben. Ezenkívül ötféle folyóirat érkezett 270 Ft értékben. A tanári könyvtárban jelenleg 318 kötet van. Ezeket újraértékeltek, 3565,10 Ft értéket állapítottunk meg.

2. *Segítő egyesület.* 120 db tankönyvvel rendelkezik. A könyvek mind használtak. Értékük kb. 800 Ft.

3. *Ifjúsági könyvtár.* 156 kötet könyvvel rendelkezik. A könyvek értéke kb. 1270 Ft.

B/ Szertárak

1. *Gyakorló iroda.* Írógépeink száma 21. Ebből most már csak 1 db nagyon rossz, a többi mind használható. Egy db Standard sokszorosítógéppel is rendelkezünk. A szertár öre Gáti Samu.

2. *Áruismereti és vegytani szertár.* Lassan újjáépül. 15 drb kísérleti eszközt vásároltunk 175 Ft értékben. Fogyasztási anyagunk értéke 60 Ft. Áruismereti szertárunkban ugyancsak gyarapodás történt. 22 drb mintával vagy szemléltető eszközzel, vagy anyaggal rendelkezünk. Értéke: kb. 1200 Ft. A szertár öre Zimányi Alajos.

3. *Fizikai szertár.* Korábban is közös volt a gimnáziummal. Itt is most folyik az újjáépítés. Saját erőnkéből 28 db kísérleti eszközt szereztünk be vagy készítettünk házilag. Értéke: 1153,60 Ft. A szertár öre Bacskay Sándor.

4. *Földrajzi szertár.* Közös volt eddig is a gimnáziummal. Ebben az évben azonban szereztünk be magunk is különféle térképeket. Jelenleg 10 db térképünk van. Értéke kb. 300 Ft. Öre Zimányi Alajos.

5. *Testnevelési szertár.* Közös a gimnáziummal. Költségvetésünkben folyó évben 300 Ft-ot fordítottunk erre a célra. Öre Kovács Lajos.

NŐNEVELŐ INTÉZET

(tanítónőképző, leánylíceum, polgári leányiskola,
gyakorló elemi / általános iskola)

1944/45

Az iskolai évet szeptember 9-én nyitottuk meg. A tanítás munkáját szeptember 10-től a légi riadók miatt szükségessé vált megszakításoktól eltekintve október végéig tervszerűen végeztük. Október 12-én az internátusnak a honvédség részéről történt igénybevétele miatt bentlakó növendékeinket hazabocsátottuk. Helybeli tanulóink-

kal tovább folytattuk az iskolai munkát. Október 28-án ezt abba kellett hagynunk, mert intézetünket hadikórháznak rendezték be. A V.K.M. 56001/1945. sz. rendeletének megfelelően a tanítást a gyakorló népiskolában 1945. április 24-én, a líceum és tanítónőképző osztályaiban pedig május 7-én újból megrendeztük. Mivel iskolánkban hadikórház volt, a református templomban, az egyház gazdasági hivatalában és tanácstermében tanítottunk. [*Nőnevelő ért.* 1944/45. 1.]

A háborús események könyvtáraink és szertáraink 80%-át megsemmisítették. Helyiség hiánya miatt a megmaradt részt még nem lehetett számba venni és leltározni. [uo. 7. p.] Az iskola épülete még mindig az orosz katonai hatóság használatában van. Állapota ez idő szerint át nem tekinthető. [uo. 23.]

Az internátus az iskolai év elején 207 bentlakó növendékkel kezdte meg működését. A munka zavartalanul folyt október 12-ig, amikor a honvédség részére az iskolaépületet igénybe vették. Ekkor növendékeink túlnyomórészt hazamentek, csak a nagyon távol lakók közül maradtak itt néhányan a hónap végéig. Mivel a főiskolai köztartás — a kollégium épületének ugyancsak katonai célokra való igénybevétele miatt — ebben az iskolai évben nem működhetett, a konviktusra felvett tanulók is a nőnevelő-intézetben érkeztek Pápán tartózkodási idejük alatt. Mintegy tizenhat főiskolai hallgató és gimnáziumi tanuló, akik szüleikhez hazamenni nem tudtak, március 24-ig maradtak. Ekkor az épületnek katonai lefoglalása miatt az élelmezés megszűnt. Az internátusból a bentlakó tanerőknek is ki kellett költözniök. (...) [uo. 27.]

1945/46

Az iskolai évet szeptember 9-én istentisztelettel nyitottuk meg. (...) Iskolaépületünknek az orosz katonaság részéről történt igénybevétele miatt a fenntartó testület a gimn. épületében jelölt ki számunkra helyet. Itt tanítottunk a fiúgimnázium, keresk. középiskola, a polgári leányiskola mellett váltakozó tanítással. (...) Szeptember 19-én az orosz hatóság visszaadta iskolaépületünket, de alig hogy végeztünk a növendékeink bevonásával az ablakok tisztításának s a termék kitararításának két hetet igénybevevő munkájával, újból lefoglalták iskolánkat katonai célokra. (...) [*Nőnevelő ért.* 1945/46. 3.]

Tanulóotthonunkat ebben az iskolai évben nem nyithattuk meg, mivel mindezeig nem kaptuk vissza. Növendékeink egyes családoknál helyezkedtek el. (...) [uo. 39.]

1946/47

Az intézet háborús kára. Épületkár hivatalos becslés szerint 700.000.– Ft, felszerelés- és berendezés-károsodás 1938. évi árak alapján pengőben 320.000.– P. [*Nőnevelő ért.* 1946/47. 4.]

Újjáépítés. A rendkívül nagy károkat szenvedett iskola és tanulóotthon újjáépítését megkezdtük. A kollégium minden tagozatának ifjúsága a 48-as munka keretében eddig a következő munkákat végezte el: a kert körül új kerítés építése, a veteményes kert beültetése, az elszáradt fák kitermelése, a szemétdögdrök befedése, az összes he-

lyiségekből a felhalmozódott szemét kitakarítása, s a termék kisöprése, a befalazott ajtó- és ablakrészek kibontása s a téglák összerakása. Iparosok által elvégzett munkák: a Tapolca-meder falazatának megjavítása, egy vízlevezető akna helyreállítása, a főbejárati kapu kijavítása, zárral és kilincsekkel felszerelése, 3 kályha átrakása, 3 helyiség kimeszelése. Ezekre a munkákra különböző adományokból befolyt 7597.– Ft 20 fillér, kiadás volt 5402.– Ft 90 fillér.

A nőnevelő intézet internátusa. Iskolaépületünket csak az év végén kaptuk vissza, ezért tanulóotthonunkat ebben az iskolai évben sem tudtuk megnyitni. Növendékeink egyes családoknál helyezkedtek el. Az étkezésre a főiskolai köztartásra is beiratkozhattak. A tanulóotthon hiányát minden tekintetben nagyon éreztük, a tanítató szülőknek is hő óhajuk, hogy leánygyermeküket a tanulás és nevelés célját szolgáló internátusban helyezhessék el. Reméljük, hogy tanulóotthonunkat a következő iskolai évben már megnyithatjuk. [uo. 40.]

1947/48

Újjáépítés. Hivatalos megállapítást nyert a szomorú tény, hogy a Nőnevelő-intézet épülete városunk legsúlyosabb kárt szenvedett iskolaépülete. E tekintetben országos viszonylatban is neki jut a szomorú elsőség. A 220 főre berendezett tanulóotthon és a 600 főre berendezett iskolai rész az épület állagában is igen nagy mértékben megromgálódott, felszerelésében pedig 90%-os kárt szenvedett. A súlyos károk részbeni megszüntetése s a tanulóotthon egy részének helyreállítása céljából a fenntartó egyházkerület az épületnek 1947. május havában történt visszanyerése után 1947. évi június havában azonnal megindította az újjáépítés munkáját. Pápa megyei város polgármestere, a képviselőtestület, a MKP [Magyar Kommunista Párt — M. Zs.] helyi szervezete a Szoc. Dem. Párt és a város egész közönsége egyértelműen a város ügyének tekintették a Nőnevelő-intézet újjáépítésének megkezdését, s áldozatos szívvel hathatós támogatást nyújtottak. Az 1947. év nyarán végzett ezen részleges újjáépítés lehetővé tette, hogy a tanulóotthon 102 bentlakó növendékkel az iskolai év elején újból megnyílhatott. Ennek az építkezésnek a költségei meghaladták a 200.000.– Ft-ot, melyhez a VKM [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium — M. Zs.] 15.000.– Ft-tal, az építés- és közmunkaügyi minisztérium 6000.– Ft-tal, Pápa megyei város 32.500.– Ft-tal, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1830.– Ft-tal, a gyárak, üzemek, közületek 22.469.– Ft-tal, az egyházkerület gyülekezetei 2984.– Ft-tal, magánosok, volt növendékek és a jelenlegi tanulók 7583.– Ft-tal járultak hozzá, a Belügyminiszter úr által adott gyűjtési engedély eredménye pedig 16.750.– Ft volt. Az iskolafenntartó egyházkerület mintegy 100.000.– Ft-tal növelte az újjáépítésre fordítható összeget. De ezen készpénzbeli segítségeken kívül tetemes értéket képvisel annak az anyagnak és munkának az értéke is, melyet természetben szolgáltattak, ill. teljesítettek. Nevezetesen a MKP helyi szervezete egy hálótermet, a Szoc. Dem. Párt egy termet, Korcsmáros József asztalosmester egy szertárt, Kunt János építőmester és Kunt Józsefné asztalosüzem-tulajdonos a tornatermet saját költségükön állították helyre. Több pápai iparos kisebb-nagyobb helyreállítási munkát végzett díjtalanul. A főiskolai 48-as ifjúság a kertet új drótkerítéssel vette körül. Az áll. mezőgazda-

sági középiskola, a ref. keresk. középiskola és a ref. gimn. tanulói a romok eltakarításának munkáját végezték. Az alsóvárosi református szekeres gazdák ingyen fuvarokat adtak. (...)

1948. április havában tovább folytattuk az újjáépítés munkáját, hogy a tanítónő-képző-intézet és a leánylíceum tantermeit az első emeleti épületrészben helyreállítsuk, s ezzel lehetővé tegyük még az iskolai év folyamán a saját helyiségeinkbe való visszaköltözést. Mivel erre az építkezésre semmiféle fedezettel nem rendelkezünk, kéressel fordultunk a bentlakó tanulók szüleihez, hogy ajánlják fel az újjáépítés céljaira a természetben beszolgáltatandó terményeknek részükre visszatérítendő összegét. E helyről is hálás köszönetet mondunk a kedves szülőknek, akik meghallgatták kérésünket s áldozatos szívvel, kisebb-nagyobb összegekben megajánlottak 15.000.– Ft-ot, amely összegből helyreállítottuk az első emeleti osztálytermeket és folyosót, úgyhogy a líceum I–III. osztálya és a tk. [tanítónőképző — M. Zs.] IV. osztálya május 27-én boldog örömmel visszaköltözhetett négy évvel azelőtt elhagyott osztálytermeibe. A még újjáépítésre váró részek helyreállítására legalább 200.000.– Ft kellene.

[Főiskolai ért. 1947/48. 83–84.]

BORSOS ISTVÁN

A pápai műipar régebbi emlékei ¹

MŰVÉSZET ÉS MŰIPAR oly szoros összeköttetésben vannak egymással, hogy a kettő között pontos határvonalat húzni sokszor alig lehet. A műipar fényesen sikerült alkotásai a művészet magaslatára emelkednek, viszont sokszor kiváló művészek a legegyszerűbb használati tárgyakon, amelyeknek előállításával rendszerint csak iparosok szoktak foglalkozni, mutatják ki fényes alkotó tehetségüket vagy finom ízlésüket. Nem érdektelen fáradozás tehát, ha műipari kérdésekkel foglalkozunk. Mert ez is arra szolgál, hogy az ízlést fejlessze s az érdeklődést olyan irányba terelje, amely esetleg hasznos lehet a közérdek szempontjából is. S ha már ilyen dolgokkal foglalkozunk, mindenesetre legjobban felkölthi érdeklődésünket a hazai műipar, sőt a nagy magyar haza határain belül éppen a legszűkebb körű helyi ipar: Pápa városának műipara.

Ezt a bevezetést csak azért bocsátottam előre, hogy indokoljam azt a vállalkozásomat, hogy látszólag olyan csekélységekkel hozakodom elő, amelyek talán némelyek szerint nemigen érdemlik meg a rájuk fordított időt és fáradságot.

Ez év tavaszán, amikor a Néprajzi Társaság városunkban tartotta közgyűlését, báró Nyáry Albert igen érdekes felolvasást tartott Veszprém vármegye régebbi agyagiparáról.² E felolvasás keretében ismertette a pápai kőedénygyár működését is.³ E kőedénygyár a múlt század első felében működött, s meglehetősen nagyarányú munkásságot fejtett ki. Műhelyeiből sok szép és ízléses tárgy került piacra, amelyekből meglehetősen gazdag gyűjtemény látható a budapesti Iparművészeti Múzeumban. Persze, ha Pápán kultúrpalota épül, amint most igen helyesen tervezik, akkor e kultúrpalotának egyik érdekes látványossága lenne, ha e pápai kőedénygyár termékeiből egy meglehetősen teljes és változatos gyűjteményt tudna felmutatni. Ehhez természetesen szükség lenne buzgó agilitás a helybeli lapok részéről, s áldozatkészség a pápai közönség részéről, hogy köztulajdonul átengedné a birtokában lévő ilyen műtárgyakat, amelyeknek már úgyszólván csak műtörténeti értékük van, használatra nem igen valók, vagy talán kár volna azokat használni.

¹ Megjelent a Pápai Hírlapban, 1914. január 3-án, jegyzetek nélkül. — Borsos István (Ászár, 1863. február 8. – 1918. április 2.) a pápai református kollégium tanára, könyvtárának igazgatója. Pápán teológiai, Budapesten pedig görög-latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban is. Nevét elsősorban a bibliográfusok és a numizmatikusok ismerik, mert összeállította és kiadta a főiskola könyvtárának és éremtárának katalógusát. (A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901. — A pápai főiskola éremgyűjteményének leírása. Pápa, 1909.)

² A Magyar Néprajzi Társaság 1913. június 1-jén tartotta Pápán II. vándorgyűlését. (Részletek: Pápai Hírlap X. (1913) 23. szám, 4-5.)

³ A pápai keménycserépgyár részletes feldolgozása: KÉRY Ferenc: A pápai keménycserépgyár története = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4. (1965) 235-271.

Ha tehát Pápán szép eredménnyel működött ez a kőedénygyár, mindjárt fölvetődik előttünk a kérdés: hogyan és miért került ide? Akaratlanul is mindjárt az a válasz kínálkozik, hogy itt bizonyára megvoltak a kellő előfeltételei, amennyiben volt itt régi, virágzó cseresipar. Tehát képzett munkaerő s a gyártáshoz szükséges anyag rendelkezésre állott.

Én pedig azt szándékozom most bizonyítani, hogy nemcsak a közönséges cseresipar virágzott városunkban, hanem már réges-régóta voltak itt urak számára dolgozó műiparosok, akik elég szép fayance és majolika edényeket készítettek a vagyonosabb emberek számára, akiknek igényét nem elégítették ki az egyszerű cseréptálak, tányérok s egyéb ilyenmű edények. Azt szándékozom kimutatni, hogy nem a múlt század elején kezdődött nálunk a kőedénygyártás, hanem már legalább másfél századdal ezelőtt, sőt, valószínűleg még sokkal előbb.⁴ Tehát városunkban a fayance- vagy kőedényipar több százados múltra tekinthet vissza. S ez ismét egy bizonyíték arra, hogy hazánk és városunk mennyire nem tartozott a műveletlen, elmaradott helyekhez, hanem lépést tartott a nyugattal, s tüstént átvette és elsajátította annak minden szellemi és ipari vívmányát.

Bizonyítékaim nem légből kapottak, hanem nagyon is kézzelfoghatóak.

A pápai reform. főiskola gyűjteményében van egy közép nagyságú, kerek gyümölcsös tál, gondos és szép kivitelű munka, amely régies módon készült fayance-edény. Anyaga tudniillik még nem fehér színű, hanem sárgás agyag. Talpának az alját kivéve fehér ónmáz borítja. A dísztal alján nagy körben a következő felírás olvasható: *Nemes Iskhazy – Horvath Miklos – Sandor Susanna 1678*. E köriraton belül zöld koszorúban két nemesi címer van egybefoglalva, bal felől egy sárga színre festett unicornis (egyszarvú), jobbfelől pedig barna színű pelikán. Tehát az kétségtelenül bizonyos, hogy ez az iszkázi Horváth Miklós és Sándor Zsuzsanna hitvestársak voltak, hogy ez a tál 1678-ban készült. Az is bizonyos, hogy magyar iparos készítette, mert a felirat teljesen hibátlan az akkori írásmód szerint. Tehát csak azt kell bizonyítani, hogy Pápán készült. S ezt be lehet bizonyítani. Ez a tál Puzdor Gyula⁵ úr ajándékként került a főiskola gyűjteményébe. Saját mondása szerint régi, igen régi családi hagyomány. Ez a Puzdor Gyula igen régi, gazdag és előkelő nemesi családból származott. Egyik őse Hunyadi Mátyás király alatt Erdélyben a szászok grófja volt. Később Nyugat-Magyarországba került a család s itt is a legelőkelőbb családokkal házasodott össze. Utolsó birtokuk volt a Veszprém megyei Ajka. Ennek a Puzdor Gyulának az ősei közé tartozott Iskhazy Horváth Miklós és Sándor Zsuzsanna. Ezek pedig tőzsgyökeres Veszprém megyeiek, sőt, egyenesen pápai lakosok voltak. Iszkáz község, amelytől Horváth Miklós a predikátumát kapta, itt van Pápától nem nagy messzeségben. Feleisége, Sándor Zsuzsanna pedig olyan családból származott, amely akkor Veszprém megyében a leggazdagabbak közé tartozott, s melynek fő tartózkodási helye Pápa volt. Ennek bizonyítására felhozhatom a következő hiteles adatot. A főiskolai könyvtárban van egy régi, ritka könyv, mely 1665-ben Utrechtben jelent meg mint akadémiai

⁴ Megtélésünk szerint a szerzőnek ez az állítása vitatható. (A szerk.)

⁵ Puzdor (1849-ig Armpruszter) Gyula (Ajka, 1828. július 12. – Pápa, 1902. november 22.) földbirtokos, költő, Petőfi és Jókai iskolatársa, a csingervölgyi szénbányászat elindítója 1869–1870-ben.

értekezés. Írója, Lenth János, pápai születésű ember, aki akkor az utrechti egyetemen tanult.⁶ Könyvét az akkori szokás szerint pártfogóinak ajánlja,⁷ és pedig főleg a már elhunyt Sándor György úr fiainak, mint a pápai református egyház legfőbb támaszainak, akik őt is bőkezűen támogatják tanulmányai folytatásában, s éppen ezért irántuk soha nem szűnő hálával viseltetik. Kiemeli közülük az apjához hasonló nevű Sándor Györgyöt, mint aki a legközelebbi országgyűlésen Veszprém vármegye követe volt. Ez az adat kétségtelenül bizonyítja a család gazdagságát és előkelőségét, valamint azt is, hogy főleg Pápán tartózkodott. Mert ne feledjük, hogy akkor még tartott a török világ, Veszprém még török kézen volt, s biztos tartózkodási helyet csak az ilyen erősített város nyújtott, mint amilyen akkor Pápa volt.⁸ Ebből a gazdag családból származott az a Sándor Zsuzsanna, akinek nevét e tálon olvashatjuk. Tehát bizonyára itt Pápán készült az, vagy férje, vagy a családja rendeletére, mint a menyasszonyi hozomány egy része. Mert nemcsak ez az egy tál, hanem egész service vagy asztali fölszerelés készült ugyanezzel a fölirattal és címerekkel. A fölszerelés többi darabja a Nemzeti Múzeumban van, s hogy ott is érdekesnek tartják, mutatja a következő kis eset: A Néprajzi Társaság gyűlése alkalmával mutatni akartam ezt az edényt báró Szalay Imre úrnak, a M. Nemzeti Múzeum igazgatójának. Ő azonban, amint pár lépésnyirel megpillantotta, már előre mondta pontosan a feliratot, amely rajta olvasható.

A Sándor-családnak Pápán a megyeháza közelében volt nagy kőháza, volt a Tapolcán egy nagy malma, s az ő birtoka volt többek közt Ajka, továbbá Vas megyében Csöngye és Ságfa. E Sándor-család címere volt a fiait saját vérével tápláló pelikán madár. Semmi kétség nem férhet tehát ahhoz, hogy ez a Sándor Zsuzsanna ebből a családból származott, s hogy ez a család állandóan Pápán lakott. Tehát bizonyára itt készítették ezt az asztali készletet.

A főiskola gyűjteményében van egy másik gyümölcsöstál, ovális, vagyis hosszúkás alakú fayance edény. Fehér ónmáz borítja mindenütt s rajta kék színű virágok; a virágok között pedig elválasztó jel gyanánt kis kék színű koszorúcskák. A tál fenekén kiemelkedő pajzs látható s rajta ez a felírás: *Naszály István – Miklos Susanna 1722*. A tál anyaga már jobb és finomabb, mint az előbbi. Hogy ez a fayance edény Pápán készült, kétségtelenül bebizonyítható. Mert az a Naszály István, akinek a számára készült, pápai református lelkész volt már 1711-től kezdve.⁹ Ennek a felesége volt Miklós Zsuzsanna. S hogy ez így van, kétségtelenül bizonyítja a főiskolai könyvtár

⁶ Lenth János (Pápa, 1639–Kecskemét, 1700 előtt) lelkész, felsőbb iskoláit Sárospatakon végezte 1657 körül, majd visszatért Pápára és a kollégium rektora lett. 1663-ban Heidelbergben és Franekerben, 1664-ben Groningenben, 1665-ben Utrechtben iratkozott be egyetemi hallgatónak. Hazatérve 1667-ben kecskeméti lelkész lett. Borsos István által említett műve (Disputatio theologica de cubiculo seu suburbiis inferni papisticae genti locandis. Utrecht, 1665) ma is megtalálható Gyűjteményünk könyvtárában. (RMK III. 2301.)

⁷ Ajánlja Botka Ferenc Zala és Somogy vármegyei alispánnak, Sándor Gergely és György testvéreknek, a pápai várórság tisztjeinek: Uki Ferencnek, Bogács Ferencnek, Sreter Jánosnak, Tholdi Miklósnak, Kérősi Ferencnek, Rab Szabó Jánosnak, valamint Tolnai Tamás és Laki Márton pápai lelkészeknek és Pomotyai János füredi lelkésznek.

⁸ Veszprém 1678-ban Habsburg-végház volt.

⁹ Naszály István (lelkész 1711–1731 között) működésére lásd: TÓTH Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 115-154, különösen 151-154.

egyik kéziratos könyvében olvasható följegyzés, amely ennek a Miklós Zsuzsannának a temetéséről szól. Ez az érdekes följegyzés így hangzik:

1725. Januarii. Die 5. Estvéli 7 órakor. 12 hetek alatt való sínlődése után e világból boldogul kimult Férjének, édes Annyának és 5 gyermekeinek elfelejthetetlen keserűséggel, életének 31-dik esztendejében Miklós Susánna, kinek is tisztességes és nagy frequentiával való temettetése lett 6. eiusdem mensis Vízkereszt napján, dél után 1 és 4 órák között, prédikállot Ts.¹⁰ Csuzi József úr I. Sam. 15. könyve 15. részének 32. verse alapján: Bizonyára eljött a halálnak keserűsége. Ujvári András uram, oskolánk Professzora által elmondattak a Parochiális ház¹¹ kapuja előtt Torkos Jacob orator s rhetor által, énekeltetett a Deáki sereg által: Bizonytalan voltát világ állapotjának.

Négy évtizeddel később kétségtelenül Pápán készült a pompás fehérmázás korsó, amely szintén a reformátusok főiskolai gyűjteményében látható. Ez ugyan már nem olyan uraknak készült tárgy, mint az előbbiek voltak. Inkább parasztos ízlésben, de gazdag díszítményeinél fogva valóban remekbe készült alkotása ez valamelyik régi pápai iparosnak. A hatalmas edényt borító díszítés kék, sárga és zöld színű. Nevezetesen a 42 cm magas korsó egyenesen álló nyakát két párhuzamos kör között kék-sárga színű csigavonalak díszítik. Az edény előoldalán, mint valami címertáblát, egy nagy zöld koszorút tart két stilizált oroszlán. A zöld koszorúban nagy szőlőfürt lóg, ekörül pedig szőlőművelő eszközök láthatók. Az oroszlánok mögötti tért nagy stilizált virágok töltik be. Az edény nyaka alatt párhuzamos szalagok között a következő felirat olvasható:

Kis Új-Hantai Helség Korsoja – Boszák Tamás¹² Ur Csináltatta – Baicsák János Uram Hegi Mesterségében: 1763. – T. M.¹³ Ez a felirat különösen érdekessé teszi ezt az edényt, mert az itt említett Kis Új-hanta Pápa város egyik szőlőhegye. Tehát ez a korsó a Pápán már régóta virágzó edényiparnak egyik kétségtelen terméke. A felirat végén olvasható T. M. betűk valószínűleg az iparosmester nevét jelzik.¹⁴

E néhány adat is igazolja, hogy az edényipar városunkban mily hosszú és szép múltra tekinthet vissza. Ennek az iparnak meglévő emlékeit okulás céljából lehetőleg összegyűjteni a mi feladatunk.

Egy más alkalommal majd a pápai ötvösművesség emlékeiről fogok szólni.

¹⁰ tekintetes

¹¹ paplak

¹² Talán azonos lehet azzal a Boszák Tamással, akit PFEIFFER János említ prozopológiájának (A veszprémi egyházmegye történeti névtára 1630–1950: püspökei, kanonokja, papjai. München, 1987.) 311. oldalán, mint Bozák(!) József (1751–1800) zalapetendi, később vaszari plébános édesapját.

¹³ A hegymester a szőlőhegyi önkormányzat vezetője volt.

¹⁴ A Kishantai Hegyközség boroskancsóját, az „agg kancsót” a reformkorban is használták. Pápay Miklós ügyvéd 1847-ben verset is írt hozzá, amelyet nemrég közöltünk: HUDI József (szerk.): Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Pápa, 2001. 45–47.

MOLNÁR ISTVÁN

Pápa város levéltára¹

ÖRVENDETES FEJLŐDÉST MUTAT országszerte a magyar múlt emlékeinek megbecsülése. Esztergom árpádkori királyi palotáját, Székesfehérvár Szent István bazilikájának romjait tárja fel. A koronázó város az emlékek megőrzésére méltó helyet épített. Kaposváron a levéltár helyiségei díszes és történelmi értékű öltözetet kaptak, az anyagot pedig szakszerű rendezéssel a kutatóknak könnyen hozzáférhetővé tették. Az ország sok helyén, különösen a visszatért városokban lázas sietséggel kutatják és védik a magyar múlt drága értékeit.

Városunk múltjának írott emlékei az Esterházy kastély gazdag és értékes levéltárában, a plébánia, a bencés, a ferences, a főiskolai és a városi levéltárakban találhatók. A város levéltáráról a nyilvánosság nagyon keveset tud. A város múltját ismerető munkák is egy-két sorban említik a „titkos ládát.” Ez a hatalmas vasláda Szokoly Viktor közigazgatási tanácsos hivatali helyiségében állott. Közel két évtized óta féltő gonddal őrizte a benne lévő anyagot. A történelmi múltat kutató és szerető tanácsosnak érdeme, hogy több oklevél megmenekült az elkallódástól. A vasláda gazdag oklevélananyagot tartalmaz az 1500. évekig visszamenő anyaggal. A város levéltárának többi része elveszett... elpusztult.

Történelmi tény, hogy a város ellenséges megszállások miatt mérhetetlen károkat szenvedett, többször leégett, levéltári anyagából pedig a vármegyei levéltár is kapott. Más városok is hasonló helyzetben voltak. Sőt, még többet is szenvedtek és nagyobb pusztulások is érték, mégis értékesebb és nagyobb levéltári anyaggal rendelkeznek. Mi történt Pápán? Biztos tudomásunk szerint az előző polgármester alatt, a huszas évek elején a padláson, a pincében és az egyes hivatalok raktárhelyiségeiben felszaporodott iratokat, könyveket, melyek az akkori vezetőség felfogása szerint történelmi értéket nem képviseltek, szabad kézből eladták.² Nemcsak az újabb történelmi kutatások, de az egyes törvények végrehajtása során már eddig is bőségesen megállapítást nyert, hogy ezen iratok között mind a város történetére, mind pedig az egyes polgárok magánadataira vonatkozólag becses adatoknak kellett lenniük, amelyek most már mindenkor pótolhatatlanok lesznek. Végignéztem a város közgyűlési jegyzőkönyveit. Ezekben még

¹ Az írás először a Pápa és Vidéke c. hetilap 1941. szeptember 28-i számában jelent meg „Pápa város levéltára: Új otthonába költözik a szakszerűen rendezett levéltár” címmel. A rendezés előtti állapotot villantja fel riporteri eszközökkel. Később megjelentette a városi levéltár jegyzékét (Pápa megyei város levéltára. Pápa, 1942.) A második világháborút a rendezett iratanyag csak kis része élte túl. — Molnár István (Tüskevár, 1906. augusztus 7. – uo., 1983. november 3.) azon veszprémi egyházmegyei papok közé tartozott, akik történészként is megállták a helyüket. 1937–1947 között Pápán szolgált és szorgalmasan kutatta a város múltját. Kéziratok hagyatékát a Veszprémi Érseki Levéltár őrzi.

² Az 1920-as években dr. Tenzlinger József volt a város polgármestere. Vö.: PÖLÖSKEI Ferenc: Pápa a polgári korszakban (1867–1945) = Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Főszerk. Kubinyi András). Pápa, 1994. 369-428, különösen 398.

nyoma sincs a kiselejtezésnek, pedig az eladást szakszerű felülvizsgálatnak kellett volna megelőznie. Pótolhatatlan veszteség és kimondhatatlan kára a kutatásnak.

A kormány a levéltárakban lévő páratlan nagy nemzeti értékek megőrzését a kezébe vette. Ezért az Országos Levéltár tudós szakértőit küldte szét a városokba. Június végén járt Pápán Dr. Illa Bálint országos levéltárnok. Azóta megindult városunk írott emlékeinek rendszeres elhelyezése és feltárása. A most folyó munkáról a város múltja iránt érdeklődő polgármesterünk így nyilatkozott:³

— Városunk levéltári anyagának, közgyűlési jegyzőkönyveinek összegyűjtését és egységes kezelését rendeltem el, és azzal az irattár főnökét, a városi főjegyzőt bíztam meg. Nyomban előterjesztést is kaptam az iratok mikénti kezeléséről és feldolgozásáról. Gondoskodtam azonnal a város történelmi értékű iratainak elhelyezéséről és intézkedést tettem a szakszerű feldolgozásról is. A munka most folyik. Rövidesen szakszerű elrendezésben, por- és tűzmentes helyen lesznek az értékes iratok.

A rendezés alatt lévő levéltár anyagát is megtekintettük. Régi, sárgult iratok. Vasporzó hullik ki a felnyitáskor. Tokban lévő pecsétek függenek az oklevelekről... A legrégebbek Ulászló király eredeti papír oklevelei 1500 és 1509-ből. Ezt követi Zápolya János erdélyi vajda eredeti, hatalmas papír oklevele 1511-ből. II. Lajostól is látunk itt egy papíroklevelet 1518-ból... A város 1528, 1545, 1549 és 1647-ből származó királyi kiváltságos levelei is fennmaradtak.⁴ Itt van azon családok névsora, amelyek 1767 és 1848 között polgárjogot nyertek.⁵ Városi térképek között a legértékesebbet tekintjük meg, amely 1750-ben készült és a város belterületét ábrázolja. Van az iratok között sok perirat, városi összeírás, tagosítási irat és urbárium különböző évekből. Találhatók itt a város és az uradalom, a város és a plébánia közötti szerződések. Vannak itt országgyűlési naplók, királyi rendeletek és leiratok. Ezek közül külön kiemelhetjük I. Ferenc Józsefsaját kezűleg aláírt országgyűlési meghívóját és még 13 darab, öfelsége által aláírt leiratot...

Pápa nagy múltjának sok vihart látott, de fennmaradt drága emlékei! Mennyivel másképp látnánk a múltat, ha az idők vihara és a mostoha bánásmód a múltban megőrizte volna a többi írott emléket is...!

A kistanácsterem már átalakítva, ragyogó tisztaságban várja a levéltár anyagát. Itt áll két hatalmas új szekrény. Az egyikben nagy vasszekrény épült: por- és tűzmentesen őrzi majd a legértékesebb anyagot. A rendezés most folyik. A falon a város védőszentje, Szent István első vértanú művészi értékű hatalmas restaurált képe függ. Egy régi, Fő teret megőrkítő olajfestmény is ide került. Pompásan érvényesül rajt a nagytemplom klasszikus szépsége. A bejáratnál szemben pedig a város nagyhírű diákjának, Deák Ferencnek a képe foglal helyet,⁶ mintha a rendezést figyelné és helyeselné. Polgármesterünk lelkes és áldozatos munkájával rövidesen új otthonba érkeznek szakszerű elrendezésben a város múltjának néma tanúi.

³ 1941-ben dr. Hamuth János volt a polgármester.

⁴ Pápa a harmincadvám-mentességet élvező mezővárosok sorába tartozott, privilégiumleveleit folyamatosan megerősítették az uralkodók.

⁵ Az ún. polgárkönyv (liber civium) elpusztult, így adatait a hiányosan fennmaradt városi tanácsülési jegyzőkönyvekből lehetett rekonstruálni. Vö.: HUDI József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus korában (1730–1847) Pápa, 1995. 176-179.

⁶ Deák Ferenc (1803–1876) 1812/13-ban a pápai bencés gimnáziumban tanult.

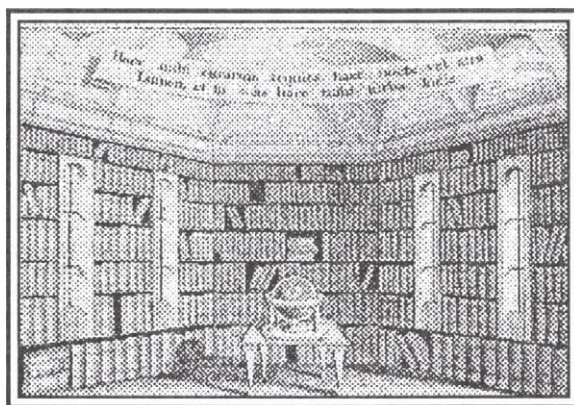
ADATTÁR

BIBLIOGRAPHIA PAPENSIA (A Pápai Református Gyűjteményekről szóló, vagy a Gyűjtemények munkatársai által írott művek válogatott bibliográfiája)

RÖVIDÍTÉSEK: 3K = Könyv, könyvtár, könyvtáros; KF = Könyvtári Figyelő; MKsz = Magyar Könyvszemle; PRK évk. = A Pápai Református Kollégium évkönyve; VMMK = A veszprém megyei múzeumok közleményei

ANTAL MÓNIKA: *Könyvtárunk a használók szemével* = PRK évk. 1997–1999. 161-165. • BORBÉLY JÓZSEF: *Dunántúl Athénje: a pápai kollégium* = *Heti Magyarország* 29. (1992) 19. sz. 27. • *Értekezések a történeti tudományok köréből. Tartalommutató.* (Szerk. Mezei Zsolt). Pápa, 1996. • *Félezer év. A Pápai Református Gyűjtemények millenniumi emlékkönyve.* (Szerk. Hudi József, Mezei Zsolt). Pápa, 2000. • GERENCSÉR TIBORNÉ: *A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei a számok tükrében* = PRK évk. 1991–1995. 228-229. • GERENCSÉR TIBORNÉ: *A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei egykori és jelenlegi munkatársai 1997–1999* = PRK évk. 1997–1999. 193-194. • HUDI JÓZSEF: *A tótvázsonyi református egyház törvényei 1793-ból* = PRK évk. 1997–1999. 179-188. • KOVÁCS IMRE: *Híres iskolai könyvtárak. Gyűjtemények a pápai kincstárban* = 3K 1995. február, 48-57. • KOVÁCS MÁRIA: *Egyházi iskolák, könyvtárak: múlt, jelen, jövő* = KF (új folyam) 3. (1993) 2. sz. 238-244. • [KÖBLÖS JÓZSEF:] *Az elmúlt két év munkálatai a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában* = PRK évk. 1997–1999. 166-168. • KÖBLÖS JÓZSEF: *A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525.* Pápa, 1997. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 1.) • KÖBLÖS JÓZSEF: *Hogyan kapott saját lelkészit Kastélyosdombó és Drávagárdony református társegyháza 1786-ban? (A kastélyosdombói református egyházközség levéltárának legértékesebb darabjai)* = PRK évk. 1997–1999. 169-178. • KÖNTÖS LÁSZLÓ: *A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei* = PRK évk. 1991–1995. 194-195. • KÖNTÖS LÁSZLÓ: *Az újrakezdés évei után* = PRK évk. 1997–1999. 144-145. • KÖNTÖS LÁSZLÓ: *Pápai Református Gyűjtemények [riport]* = *Reformátusok Lapja* 1998. december 20-27. • KÖVY ZSOLT: *A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei* = *Horizont* 15. (1987) 1. sz. 33-38. • KÖVY ZSOLT–SZABÓ GYÖRGY: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tevékenysége* = *Veszprémi Megyei Könyvtár Évkönyve* 1987. 144-155. • KRÁNITZ ZSOLT: *Zsinati ponyva* = PRK évk. 1997–1999. 189-192. • MEZEI ZSOLT: *A Pápai Református Gyűjtemények új könyvtára* = *Könyvtári Levelező/lap* 8. (1996) 34-35. • MEZEI ZSOLT: *A pápai Református Nagykönyvtár története és kincsei* = PRK évk. 1991–1995. 196-204. • MEZEI ZSOLT: *A Református Főiskola könyvtára a századfordulón* = PRK évk. 1997–1999. 146-156. • MEZEI ZSOLT: *Ósi iskola – ősi könyvtár. Bemutatjuk a Pápai Református Kollégium könyvtárát* = *Iskolakönyvtáros* 3. (1996) 2. sz. 3-6.

- MEZEI ZSOLT: *Pápai könyvtárak a századfordulón*. Pápa, 1999. (Ism.: Tóth Péter = Vasi Szemle 53. (1999) 5. sz. 686-687.
- NÁDASDY LAJOS: *A Dunántúli Református Egyházkerület könyvtára* = Vasi Honismereti Közlemények 1994. 1. sz. 13-22.
- NÁDASDY LAJOS: *A Gyűjtemények kiállításai. Tárlatok Gyűjteményünk szellemet gazdagító kultúrkincseinek emlékeiből* = PRK évk. 1991–1995. 222-225.
- NAGY ILDIKÓ: *A pápai Református Nagykönyvtár Kézirattára* = PRK évk. 1991–1995. 206-221.
- NÉMETH ISTVÁN PÉTER: *Ex libris „Papensia.” A Pápai Református Főiskolai Könyvtár történetéről* = Megyei Pedagógiai Körkép 29. (1999) 3. sz. 29-35.
- SZABÓ GYÖRGY: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története* = MKsz 102. (1986) 2-3. sz. 149-172.
- SZABÓ GYÖRGY: *A Pápai Református Kollégiumi Nagykönyvtár története* = Vigilia 55. (1990) 12. sz. 938-941.
- SZALAYNÉ GUBRICZA EMESE: *Gyűjteményünk levéltára* = PRK évk. 1991–1995. 205-215.
- SZALAYNÉ GUBRICZA EMESE: *Kenessey István és Szondy Zsuzsanna végrendelete* = PRK évk. 1997–1999. 157-160.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ: *A magyarországi egyházi könyvtárakban őrzött kódexek* = Ars Hungarica 17. (1989) 1. sz. 5-9.
- SZÍJ REZSŐ: *A pápai főiskolai könyvtár és gyűjteményei* = VMMK 13. (1978) 207-215.
- TÓTH ATTILA: *Könyvtár és számítógép* = PRK évk. 1991–1995. 226-227.

Szemle

KÓSA László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Bp., 1999. 270 p.

A kötet címét a magyar olvasónak különösebben nem kell magyarázni: a Monarchia név hallatán Közép-Európában mindenki a kiegyezés kori Osztrák-Magyar Monarchiára gondol. Aki azonban az elmúlt évtizedekben berögzült nosztalgikus Monarchiakép, a békebeli „régijó világ”-képzet megerősítését várja a kötettől, bizonyára csalódní fog. A szerző tudatos távolságtartással viszonyult tárgyához; tényszerű, ugyanakkor érzékletes leírását adja a korabeli fürdőéletnek.

Kósa László kötete a magyar szakirodalomban elsőként kísérli meg a Monarchia sajátos és sokszínű fürdőéletének mint társadalom- és művelődéstörténeti jelenségnek a feltérképezését és bemutatását. A vállalt feladat nem volt könnyű, hiszen a téma irodalma meglehetősen gazdag: a nagykönyvtárak anyagát a szinte kimeríthetetlen balneológiai szakirodalom uralja; hozzá képest elenyésző a szétosztottan megjelenő, többnyire részterületeket feldolgozó orvos-, művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok száma. A tudományosan népszerűsítő mű 325 forráshivatkozása (ún. utójegyzete) bizonyítja, hogy a szerző jó szemmel válogatva, használta fel a szakirodalmat, a nyomtatott forrásokat (pl. fürdőújságokat, reklámhirdetéseket, fürdőnévsorokat); ugyanez nem mondható el a levéltári forrásokról — bár tudjuk, ezirányú hogy rend-

szeres levéltári kutatásokat is folytatott az elmúlt évtizedekben.

A szerző az alapfogalmakat tisztázó bevezető és a tanulságokat összefoglaló epilógus közé ékelődő 12 fejezetben mutatja be a Monarchia fürdőéletét. A kötetben tárgyalt fürdők java része ma már az utódállamokban található. A kötet végén a Magyarországon kívüli fürdőket tartalmazó helységnévjegyzékben 146 ismertebb fürdő nevével találkozhatunk. (Ezeknek, s a többi fontos fürdő térben való elhelyezésének megkönnyítésére kívánatos lett volna térképet is mellékelni a jó minőségű fekete-fehér képi illusztráció mellé.)

A szerző a XVIII. század utolsó harmadától eredezteti, s ettől kezdve kíséri végig a modern polgári fürdőkultúra kialakulását; a szabadidő megjelenésének, a fürdőzés tömeges elterjedésének, a különböző fürdő- és nyaralóhely-típusok (tavi, tengeri, magaslati, nagyvárosi) megjelenését.

A fürdőkultúra összetett, soktényezős jelenségként tűnik fel a kötet hasábjain: az üzemeltető oldaláról tőkés vállalkozás, amely nem önmagában áll, hanem városi-nagyvárosi szolgáltatások sokaságát, kiegészítő kereskedelmi tevékenységet (pl. ásványvíz-, emléktárgy-kereskedelem), közönségszervezést (propaganda, igényes programok), az utazási feltételek megteremtését is feltételezi. Ezek által lesz a fürdőhely minden más településtípustól eltérő település urbánus infrastruktúrával és fürdőközönnyel.

A kötetben a szerző azt a folyamatot követi nyomon, amely során elválnak egymástól a hagyományos gyógyfürdőzés és kialakul az „üzemszerű” szervezettségű modern fürdőzés, amely a pihenés, felüdülés, szórakozás, társas együttlét különleges alkalmává válik. A leghíresebb gyógyfürdők (pl. a nyugat-csehországi Karlsbad, Marienbad, Franzensbad) — megtartva hagyományait — az új igényeknek is mindjobban meg kívánnak — és meg is tudtak — felelni; mások azonban hanyatlásnak indultak, átrajzolva ezzel a Monarchia fürdőtérképét.

A professzionálódó, növekvő társadalmi elismertségű orvoslás is idomult a megváltozott körülményekhez: a fő- és mellékállású fürdőorvosok újabb és újabb gyógy módokat „találtak ki”, amelyeket egy ideig jó szolgálatot tettek a konkurencia-harcban.

A kötet több fejezete foglalkozik a fürdőhelyi társadalommal: a fürdővendégek összetételével, a magyar és külföldi fürdők látogatottságával, gyógyítási módjaival (kúrafajtákkal), a társasági élettel, a szórakozási formákkal (az elengedhetetlen színházzal, hangversenyekkel, bálokkal, könyvolvasással, kirándulásokkal), a sportolási lehetőségekkel (pl. sízés, evezés, vitorlázás stb.)

A szerző társadalmi érzékenységét és történelemszemléletét jellemzi, hogy nem csak a gyógyulásra, kikapcsolódásra vagy éppen alkotásra vágyó, imázsteremtő „híres emberekre” kíváncsi, hanem arra is, hogy egy-egy fürdőt milyen társadalmi rétegek látogattak. Erre a kérdésre az 1880 után nagyobb számban feltűnő fürdőnévsorok, az ún. kurlisták szűrőpróbaszerű társadalomstatistikai elemzésével próbált meg felelni.

Az 1884–1909 közötti fürdőnévsorok elemzése arra világított rá, hogy a magyarországi ismertebb fürdők törzsközönségét a XIX. század végén, a XX. század elején a társadalmi középrétegek (kereskedők, iparosok, értelmiségiek, földbirtokosok) látogatták. Rendkívül alacsony volt a fürdőn megforduló többségét kitevő parasztok aránya. (Az utóbbiak esetében csak részben szolgál magyarázatul, hogy az ún. parasztfürdők nem adtak ki nyomtatott névsorokat, így a parasztság fürdőzési szokásait kevésbé ismerjük.)

A fürdők hierarchiájában azok álltak első helyen, amelyek az uralkodó elitet, a legfelsőbb társadalmi rétegeket is vonzották. A névsorok szerint ezen előkelő csoportba tartozott Balatonfüred, Tátrafüred, Herkulesfürdő és Bártfafürdő, melyek évtizedeken át meg tudták tartani közönségüket — szemben pl. Buziással, ahonnan az 1900-es évek elejére eltűntek az előkelő vendégek.

A kötetben feltáruló rendkívül színes és gazdag fürdőélet egyben a polgárosultság fokmérője: érzékenyen jelzi a Monarchia nyugati és keleti felének, azon belül a különböző régióknak eltérő fejlődési szintjét. A polgári korig megtett fejlődési út megvizsgálása a regionális és helytörténeti kutatások feladata lehet. Remélhetőleg e szemléletében és módszertanilag is tanulságos monográfia ösztönzést ad az előzmények kutatásához, s belátható időn belül a XVIII–XIX. századi magyarországi fürdőkultúra monografikus feldolgozására is akad vállalkozó.

HUDI JÓZSEF

Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Válogatta, szerkesztette, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Hudi József. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2001. 400 oldal

A reformkorban — amikor egyértelműen a nemzeti érdekek védelme került előtérbe — a magas szintű szellemi életnek jelentős helyszíne volt Pápa. A város helytörténetében, kollektív emlékezetében ma is jelentős szerep jut annak a Jókai Mórnak és Petőfi Sándornak, akik személyiségükkel nagyban meghatározták 1848/49 eszmeiségét, és akiknek hatására a forradalom és a szabadságharc történeti hagyománya ma is szinte kultusként él a városban. A „szinte kultusz” természetesen ma már nem csak Jókai Mór és Petőfi Sándor személyéhez köthető, hanem a helytörténet-kutatás gazdag irodalmának köszönhetően Pápa egykori és nem „történeti” személyiségeihez is. Az 1848/49-es szabadságharc különleges jelentőséggel bír a kollektív emlékezés szemszögéből nézve, illetőleg az ezzel összefüggő kultusz problematikáját vizsgálva, hisz a magyar történelem során kevés olyan parabolának tekinthető mozzanat volt, melyet a későbbi politikai diskurzusok oly gyakran használtak (ki és fel egyaránt) mint éppen ezen időszakot.

Ezzel az emlékezési folyamattal és talán a kultusszal is összefüggésbe hozható forráspublikációt jelentetett meg a Pápai Református Gyűjtemények 2001-ben. Bár a *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből* a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának történeti forrásokat és tanulmányokat megjelentető konjunktúrája után némi késéssel került az olvasók kezébe, lehet, hogy épp emiatt lesz különleges a kötet. Hisz

így nem csak egy kényszer szülte vállalkozás eredményét lapozgathatjuk, — melyeknek egyik fő jellemzője épp az volt, hogy előbb jelentek meg, mint hogy valóban elkészültek, letisztultak volna —, hanem egy gazdagon dokumentált, és valóban „hiánypótló” munkát. A Református Gyűjtemények által kiadott kötet forrásainak segítségével ugyanis képet alkothatunk arról, hogy egy kisváros életében mit jelenthetett a forradalom és szabadságharc, hogy ezen „békaperspektívából” szemlélte „történelem” milyen tanulságokkal szolgálhat nekünk, mai olvasóknak. De a kötet tanulságos abból a szempontból is, hogy léteznek még olyan intézmények, ahol a tudományos igénnyel összeállított és feldolgozott munkák előbbre valók, mint a — Pierre Nora szavaival élve — a „kötelesség emlékezet” által erőltetve létrehozott „emlékművek” sorozatgyártása. Mondom mindezt annak ellenére, hogy épp egy forrásközlő sorozat kötetét tarthatjuk kezünkben.

A *Források...* Hudi József főlevéltáros szerkesztésében és válogatásában ugyanis a Pápai Református Gyűjtemények kiadványai újonnan induló, Mezei Zsolt által szerkesztett Forrásközlések, immár három részt megélt sorozatának 2. kötete.

A 400 oldalas, bibliográfiával, kronológiával és levéltári jegyzékkel kiegészített *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből*-kötet az események kronológiai rendjét követve öt fejezetre tagolódik. I. Pápa a reformkorban, II. Pápa a polgári átalakulás küszöbén, III. A város a honvédelem szolgálatában, IV. Császári zászlók alatt, V. Végkifejlet. Minden fejezet előtt Hudi József rövid bevezető tanulmányai segítik a kötet olvasóját abban, hogy a nem homogén források

közötti kapcsolatok felismerhetők legyenek.

1848/49-ben Pápa városra vonatkozóan a városi adminisztráció közel 2200-2500 dokumentumot készített, melyeknek csak töredéke maradt fenn korunkra. A fennmaradt iratokból lelkes történészek, levéltárosok az elmúlt 150 évben többet is közöltek, mégis mára már több az elpusztult iratok száma, mint amennyi megmaradt. A reformkorban keletkezett dokumentumok számát a szerkesztő közel 30 ezerre becsüli. Ezekből jelen kötetbe harmincat válogatott. Az összesen 330 dokumentum közül a legtöbb a város honvédelmével (67 irat) és a szabadságharcot követő megtorló intézkedésekkel és a végkifejlettel (122 irat) foglalkozik. A honvédelmi időszak 1848 júniusától 1848 decemberéig tartott Pápa életében, tehát mindössze 6 hónapot ölel fel a fejezetben közölt 67 irat. A „Végkifejlet” című fejezetben 1849 áprilisa és augusztusa közötti időszakból a szerkesztő 75 iratot tett közzé, míg az 1849 szeptemberétől 1850 januárjáig (majd 1851 szeptemberéig) terjedő időszakból 47 iratot. A kötet tehát e két időszakot reprezentálja leginkább. A polgári átalakulást dokumentáló időszakból (1848 márciusától 1848 júniusáig) 53, a császári megszállás alatti időszakból (1849 januárjától 1849 áprilisáig) pedig 58 irat került a forrásközlő kötetbe. Mindezek pedig azt mutatják, hogy bár a kötet törekedett hangsúlyt fektetni a polgári átalakulás folyamataira is, elsősorban mégis a hadtörténeti események dokumentumaival találkozhatunk olvasása közben.

Mivel a *Források...* többféle érdekezéssel igazodva, számos igény kielégítését szem előtt tartva jött létre, műfaját tekintve nem mondható egységesnek. A

kötet szerkesztője és kiadói egyrészt vállalták, hogy dokumentumkötetük — esetleg Pápa közoktatását segítő — történelmi olvasókönyvként funkcionálhat, másrészt vállalták, hogy létrehoznak egy olyan hézagpótló kötetet, mely sokszínűbbé teheti azt a kicsit homogénre sikeredett történelmi képet, ami a pápai helytörténetírásban korábban létezett.

Többszörösen is „hiánypótló” tehát a *Források...* kötet. Egyrészt kiegészíti azokat a kollektív emlékezetben meglévő hézagokat, melyeket a Pápára korábban jellemző „felekezeti színezetű történelemszemlélet” és a „megkövesült történelmi sérelmek, előítéletek” okoztak, melynek hatására a város egyes történeti emlékei gyakran túlreprezentáltakká, míg mások teljesen elfelejtették, vagyis alulreprezentáltakká váltak. A református értelmiség által megrajzolt várostörténet, kollégium- és egyháztörténet ugyanis nem mindig azt tartotta említésre méltónak, amit akár a katolikus, akár a pápai zsidó lakosság valóban megélt. De mindez persze fordítottan is igaz. Hiánypótló a kötet az 1848/49-es események országos történetének megítélésében is, hisz nemcsak újabb kutatási eredményekkel ismerkedhetünk meg a *Források...* lapjain, de a túlzottan Pest-Buda centrikus történelmi műveltséget is ellensúlyozhatja egy kicsit, ha nem is a nagyobb léptékek iránt érdeklődőknek szól a könyv. A hiánypótlás harmadik „erénye” pedig abban rejlik, hogy a korábbi történelemszemléletek szelektív forráskezelése ellenére ebben a kötetben az iratok szinte valamennyi műfaját megtaláljuk, a napi tevékenységet dokumentáló hivatalos leveleken, leiratokon, utasításokon keresztül a „kor jelentőségének felismeréséből” fakadó

feljegyzési kényszer szövegein át a visszaemlékezésekig, memoárokig.

E sokszínűség azonban nem mindig válik egyértelműen felismerhetővé a kötetben. A kronológiai rend követése ugyanis egymás mellé helyezte a nagyobb, magasabb léptékű feldolgozást igénylő utasításokat, rendeleteket, hivatali jelentéseket, az alacsonyabb léptékben értelmezhető, gyakran csak személyes forrásnak tekinthető bizonyítványokkal, engedélyekkel, kimutatásokkal, vagyonösszeírásokkal, utalványokkal. A kollektív és az egyéni források is emiatt keverednek a kötetben belül. Tanácsülési feljegyzések, névjegyzékek párhuzamosan szerepelnek a történelmi alulnézetben született szövegekkel.

Erénye még a *Forrásoknak*, hogy viszonylag sok visszaemlékezésből közül válogatott részleteket, melyek segítségével a „személyes történelmek” egy-egy lehetséges változatával ismerkedhetünk meg. A dokumentálás, leírás igényével készült források, mint például az utazó- és statisztikai irodalom ismert szövegei, Ludvig Sámuel, Fényes Elek leírásai mellett jól megférnek Szőgyény-Marich László utazó szemtanúságon alapuló elbeszélései vagy a visszaemlékezés igényével készült, néha kicsit „hivatalosnak” tűnő memoárok, mint Hunkár Antal főispán vagy Fiáth Ferenc császári biztos „emlékei”. De megtalálhatók a *Forrásokban...* a kor „krónikásának” szerepét felvállaló Vidovics Ágoston plébános írásai vagy Pápay Miklós kéziratot költeménye is. Ezeket egészíti ki Voyta Adolf pápai építőmester, Vermes Illés kaszinóigazgató vagy Árvay Sándor, Hetvényi István, Francsics Károly naplórészletei, valamint Nagy Iván honvédtizedes és Martonfálvay Elek visszaemlékezései. A személyes vallomásokat tel-

jessé teszik a személyes forrásokhoz sokban hasonlító hírlapi tudósítások, melyek Roboz István hírlapíró tollából származtak. Az alul- és felülnézet perspektívája, valamint a makro- és mikrohistoria különböző léptékű forrásai így egyaránt megtalálhatók a dokumentumkötetben.

Az 1848-as naplók és memoárok az emlékezés szándékával íródtak, és amennyiben az utókor olvassa ezeket a napló- és memoárokat, ez is az emlékezés szándékával történik. Az elfelejtett vagy fel sem fedezett emlékiratokat és naplókat tehát éppen az olvasás gesztusa alakítja át. Ezért lesz tehát nagy jelentősége ennek a gyűjteménynek. Hisz így a családi ház padlásán, a levéltárak zugaiiban vagy az íróasztalfiókban található vastagabb és vékonyabb füzetek, kéziratcsomók a könyvtárak polcaira kerülhetnek, és ezáltal gyarapíthatják a memoár- és naplókötetek folyamatát, melyek így nem lesznek mások, mint az emlékezők identitásának konstrukciói, anyagi természetű lenyomatai, minde mellett pedig korunk kötelességemlékezésének (lásd 150. évforduló) eszközei. Ezeknek a személyes dokumentumoknak – akár a lelki terhektől való megszabadulás, akár a nemzet di-csőségében való részvétel megörökítésének igényével születtek – funkciójuk abban ragadható meg leginkább, hogy olyan átélt élményeket és tapasztalatokat közvetítenek, melyeket másoknak (talán a többségnek, és nekünk leszármazottaknak, mai olvasóknak) nem volt módjában átélni és megtapasztalni.

A naplóbejegyzések, memoárok, személyes hangú iratok főleg azért lesznek értékesek a történész számára, mert az idő távlatának rövidege miatt egyrészt viszonylagos reflektálatlanságbán

maradtak ránk a feljegyzések készítőinek az eseményekkel kapcsolatos élményei és érzelmei (naplók), másrészt épp reflektáltságuk, a társadalmi normákhoz való igazodásuk vagy az emlékező által megkonstruált narratív identitásban (memoárok) való feloldódás miatt. A naplók és memoárok elbeszélései a fenti különbözőségek mellett abban hasonlítanak egymásra, hogy nem annyira magukról az eseményekről, mint inkább az emlékezők mentális világáról tudósítanak. Ezért is sok újdonságot tartalmaz a *Források...* kötet.

A magyar és német nyelvű szövegek gondozásában Hudi József mellett közreműködött még Kránitz Zsolt, Jakab Réka és Mezei Zsolt is, a latin szövegeket pedig Köblös József fordította. A kötet a levéltári iratközlések szempontjából a legtöbb elvárásnak precízen megfelel. Egy-egy forrás publikálásának szerkezete az alábbi sémát követi, ezáltal a lehető legpontosabb képet adva a dokumentum keletkezéséről, jelentéséről és jelenlegi állapotáról:

A dokumentumok száma — a dokumentum keltének helye, ideje — a forrás tartalmi kivonata (regeszta) — a forrás szövege — a forrás jelzete a forrás irattani jellegének meghatározása — értelmező, pontosító, kiegészítő jegyzetek.

A kötetet bibliográfia teszi teljessé, melyben további adattárak (9 tétel), a korszakra vonatkozó forrásközlő dokumentumok (30 tétel), kortárs emlékirók vallomásai (19 tétel), feldolgozó tanulmányok (120 tétel) adatait ismerhetjük meg.

A kiadvány megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakmai Kollégiuma és a Veszprém Megye Kultúrájáért Közalapítvány. A borítót Slowikowski Ádám, 19. század közepén készült, Pápát ábrázoló színezett litográfiája díszíti, mely igazán hangulatossá teszi a kötetet. Könyvészeti szempontból is igényes kivitelezésű munkát tarthatunk a kezünkben, mely elsősorban a veszprémi Faa Nyomdaipari Kft-nek köszönhető.

Összességében tehát elmondható, hogy mind a tudományos, mind az ismeretterjesztő igényeknek a lehető legteljesebben megfelelő forráspublikáló kötetet hozott létre a Református Gyűjtemények szakmai közössége Hudi József vezetésével. Reméljük, munkájuk mind a tudományos közélet szereplőinek, mind a várostörténet iránt érdeklődő pápai lokálpatrióták, valamint általános és középiskolások, egyetemi hallgatók kezébe eljut.

TÓTH G. PÉTER

SZERZŐINK

BORSOS ISTVÁN (1863–1918) gimnáziumi tanár, könyvtárigazgató

HUDI JÓZSEF történész-levéltáros, a történelemtudomány kandidátusa (DREL)

JAKAB RÉKA történész-muzeológus (DREM)

KÖBLÖS JÓZSEF történész-levéltáros, a történelemtudomány kandidátusa (DREL)

KÖNTÖS LÁSZLÓ gyűjteményi igazgató (DRETGY)

MEZEI ZSOLT könyvtáros (DREK)

MOLNÁR ISTVÁN (1906–1983) római katolikus pap, helytörténész

TÓTH G. PÉTER történész, Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém)

DREK = Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (Pápa)

DREL = Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (Pápa)

DREM = Dunántúli Református Egyházkerület Múzeuma (Pápa)

DRETGY = Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei (Pápa)

Tipográfia
Mezei Zsolt

Nyomdai munkák
Floppy 2000 Kft.
8500 Pápa, Juhar u. 2/a.

TARTALOM

Kiadói előszó	1
A szerkesztők köszöntik az Olvasót	3
MŰHELY	
HUDI JÓZSEF: <i>Fábián József esperes pályafutása</i>	5
JAKAB RÉKA: <i>Az ugod-vadkerti fürdő a reformkorban</i>	27
FORRÁSKÖZLÉS	
KÖBLÖS JÓZSEF: <i>A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején (Első közlemény)</i>	63
MEZEI ZSOLT: <i>A Pápai Református Kollégium veszteségei a második világháborúban</i>	97
ÚJRAOLVASÓ	
BORSOS ISTVÁN: <i>A pápai műipar régebbi emlékei</i>	113
MOLNÁR ISTVÁN: <i>Pápa város levéltára</i>	117
ADATTÁR	
<i>Bibliographia Papensia</i>	119
SZEMLE	
Kósa László: <i>Fürdőélet a Monarchiában (Hudi József)</i>	121
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Tóth G. Péter)	123
Szerzőink	

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KIADVÁNYAI

* * *

- „A kényes úrfi s a rongyos baka”: Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról (Petőfi Sándor, Jókai Mór). (Szerkesztette Mezei Zsolt). Pápa, 2001. 278 oldal. 1500.— Ft
- A Pápai Református Gyűjtemény (Szerkesztette Kövy Zsolt). Pápa, 1987. 144 oldal + 47 kép. 300.— Ft
- BEKE ÖDÖN: A pápavidéki nyelvjárás. Reprint. Pápa, 1997. 72 oldal. 300.— Ft
- Értekezések a történeti tudományok köréből: Tartalommutató (Szerkesztette Mezei Zsolt). Pápa, 1996. 76 oldal. 250.— Ft
- Félezer év. A Pápai Református Gyűjtemények milleniumi emlékkönyve (Szerkesztette Hudi József és Mezei Zsolt). 58 oldal. 400.— Ft
- Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Válogatta, szerkesztette, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Hudi József). Pápa, 2001. 400 oldal. 2500.— Ft
- Franciscs Károly visszaemlékezései (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Hudi József). Pápa, 2001. 293 oldal. 1800.— Ft
- KÖBLÖS JÓZSEF: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525. Pápa, 1997. 122 oldal + 25 kép. 950.— Ft
- MEZEI ZSOLT: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa, 1999. 101 oldal. 500.— Ft

A kiadványok megrendelhetők vagy megvásárolhatók

a következő címen:

PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK

8500 Pápa, Postafiók 48.

e-mail: ref.lib@papacollege.hu

